

99418

VILÁGTÖRTÉNELEM

A KÖZÉPKORI INTÉZMÉNYEK HANYATLÁSÁTÓL
A FELVILÁGOSODÁS KORÁIG
A KÖZÉPISKOLÁK VI. OSZTÁLYA SZÁMÁRA

A M. KIR. VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSI MINISZTER ÚR MEGBÍZÁSÁBÓL

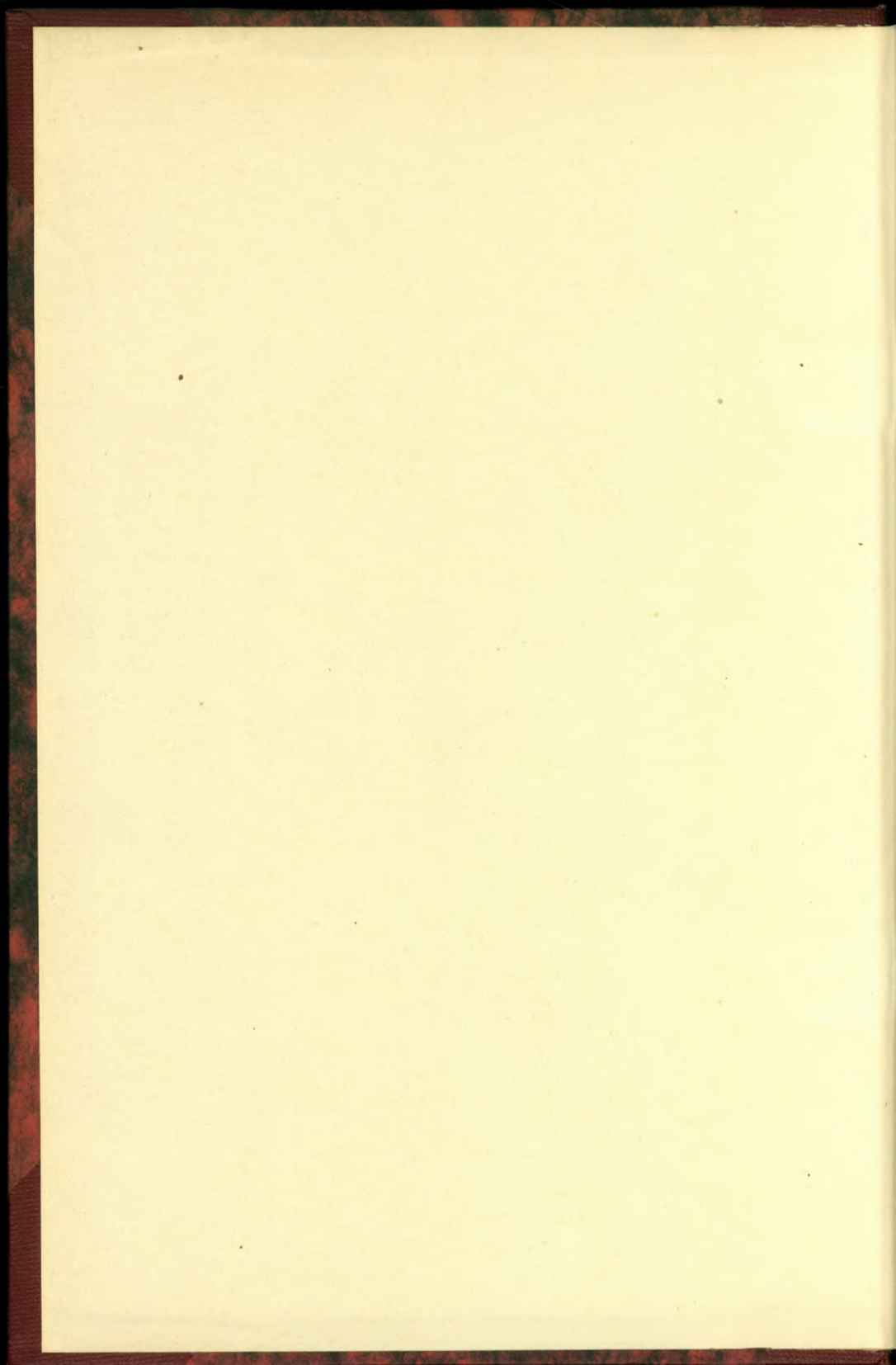
ÍRTA:

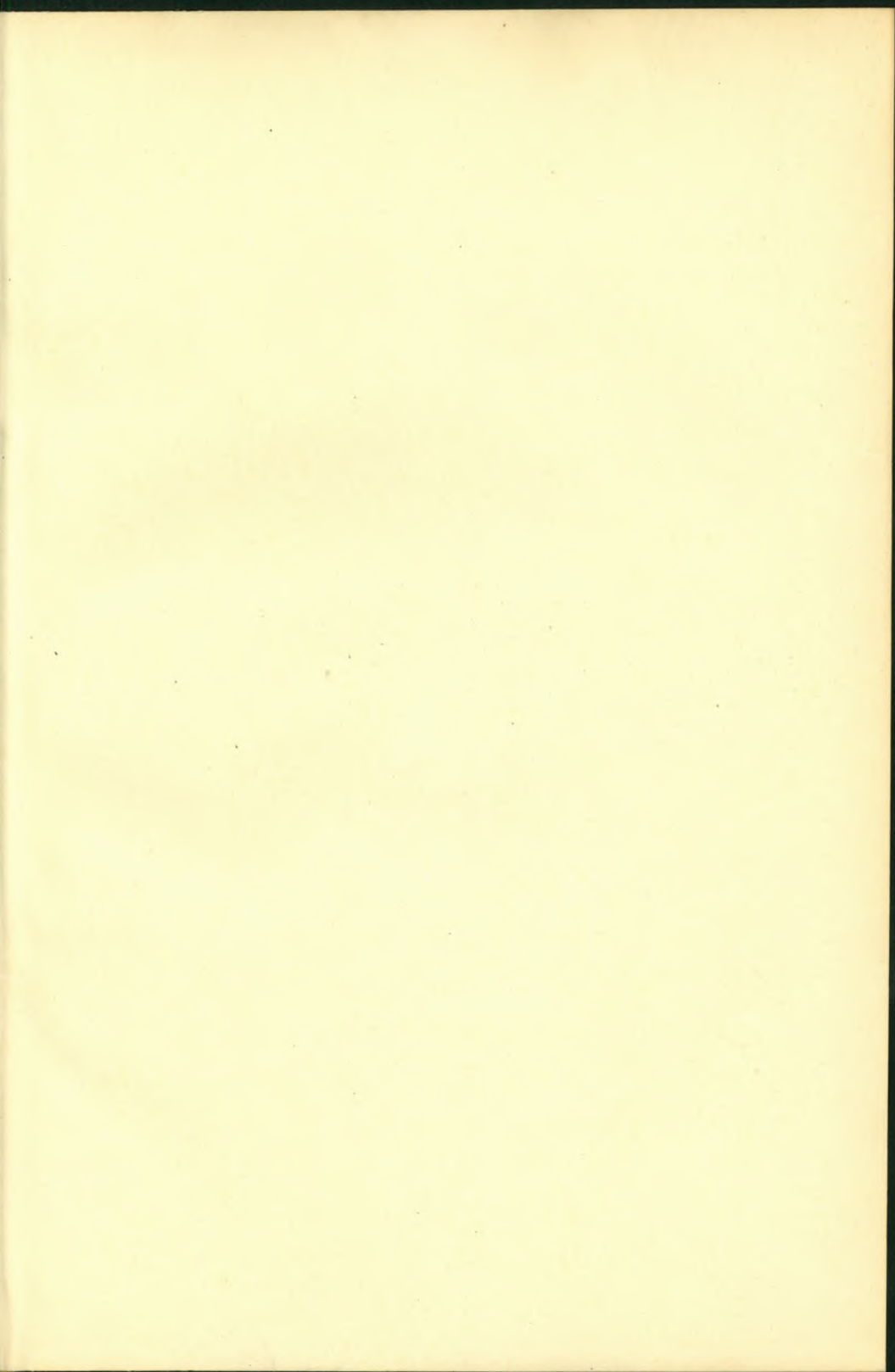
DR. DOMANOVSKY SÁNDOR

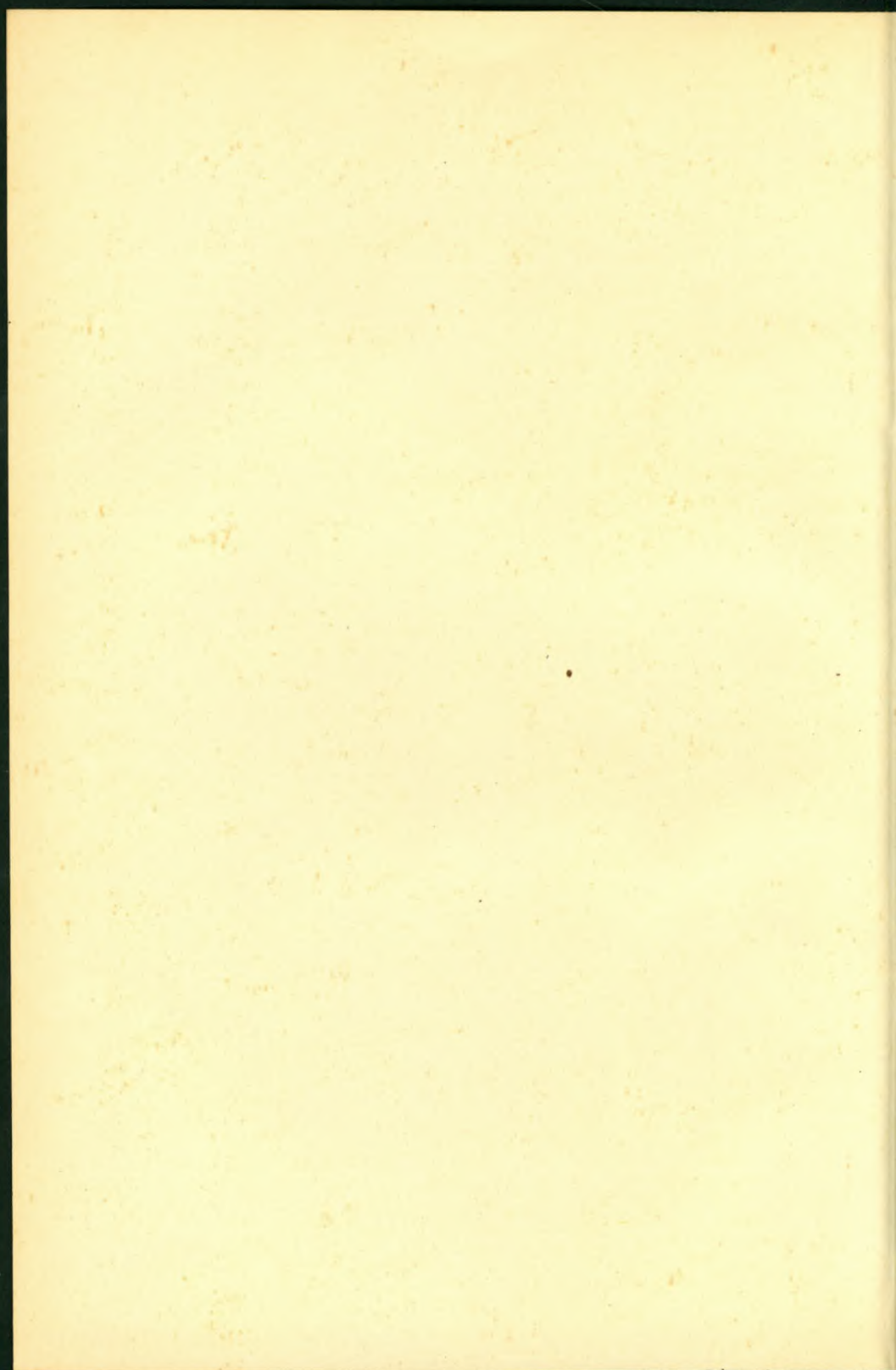

A TÉRKÉPEKET HORVÁTH JENŐ RAJZOLTA

KIADJA A KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA
BUDAPEST VIII, MÚZEUM-KÖRÚT 6. SZ. GÓLYAVÁR

VILÁGTÖRTÉNELEM

A KÖZÉPKORI INTÉZMÉNYEK HANYATLÁSÁTÓL
A FELVILÁGOSODÁS KORÁIG

A KÖZÉPISKOLÁK VI. OSZTÁLYA SZÁMÁRA

A M. KIR. VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSI MINISZTER ÚR MEGBÍZÁSÁBÓL

ÍRTA:

DR. DOMANOVSKY SÁNDOR

A TÉRKÉPEKET HORVÁTH JENŐ RAJZOLTA

KIADJA A KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA
BUDAPEST VIII, MÚZEUM-KÖRÚT 6. SZ. GÓLYAVÁR

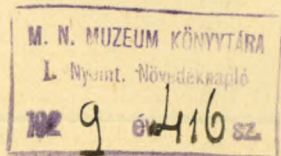
A képeket más tankönyvek számára átvenni nem szabad.

99418

Paed.

~~23.161~~

I. AZ ÚJKOR VILÁGNÉZETÉNEK ÉS ÉLETVISZONYAINAK KIFEJLŐDÉSE.

1. BEVEZETÉS.

Azt a korszakot, amelyet az újkor nevével szoktunk jelölni, a középkortól teljesen különböző világfölfogás és életviszonyok jellemzik. Az átalakulás azonban, amely e változást előidézte, lassú volt és századokon át tartott, amiért is az újkort a középkortól szigorúan elhatárolni nem lehet; még annyira sem, mint a középkort az ókortól. Mert a középkor végén nem hatottak olyan romboló erők, mint a római birodalom fölbomlásánál, az átalakulás egészen békés volt és a fejlődésnek természetes következménye.

Az európai népek műveltsége a kereszténységből sarjadzott, a nemzeteket a vallás és az egyház egyesítette az egyetemes keresztény kultúrkörben. A vallásból fakadt a középkor világnézete, amely megvetette a testi életet és a másvilági boldogságot sóvárogta. Ez a világnézet az egyháznak föltétlen uralmat biztosított nemcsak a szellemiek terén, hanem a világi fejedelmek fölött is. Az újkorban a régi lemondás helyett mindenki saját érdekei előmozdításán fáradozott. Az új áramlatok az egyház politikáját támadták s egyházi és vallási téren reformokat sürgettek. A 16. században ez az áramlat a reformációval Európa északi részein is diadalt aratott. Az egyház nagy hatalmán ezzel súlyos csorba esett, — de nem a vallássosságon. Az új tanok követői éppen olyan rajongással szálltak síkra hitvallásukért, mint a régiekéi, s a 16. század folyamán vallásos kérdések irányították egymás ellen Európa népeinek fegyvereit.

Ebben az átalakulásban a keresztény világ nemzeti államokra oszlott. A középkori egyetemes világnézet magasabb egységbe fűzte össze a nemzeteket, amelyek önálló nemzeti egyéniségüket azért sem fejleszthették ki, mert belsőleg a hűbériség földarabolta őket. Az újkorban azonban a hűbéri rend helyébe az állami szervezet lépett. A hűbéresek hatalma megtört, a közügyek vezetését pedig a fejedelmek ragadták magukhoz. A hűbéresek már nem harcoltak hűbérestársaik ellen, hanem meghajoltak az állam tekintélye előtt. A fejedelmek megerősödött kormányai országaik lakosságát magasabb egységben egyesítette. Nagy háborúkat viseltek zsoldos hadakkal. Ezek sok költséggel jártak és arra kényszerítet-

ték őket, hogy országuk haderejét, közigazgatását, főképen pedig pénzügyeit újjászervezzék és maguk irányítsák.

Ezzel a gazdasági élet is új fordulóponthoz jutott. A városi gazdálkodás már a középkorban a város és vidéke között szorosabb egységet teremtett. Az újkor azonban a gazdasági életet országosan szervezte. A gazdálkodás arányai általában rohamosan megnöttek. A pénzgazdálkodás teljes diadalt aratott.

Természetesen az életviszonyok is megváltoztak. A pénzgazdálkodás különösen a polgárságnak kedvezett. A városi életmód a többi osztályokat is vonzotta. A városok népesedtek s a vidék lakossága is utánozta a városiak életmódját.

Az általános vagyonosodással a művelődés ügye is sokat nyert. A tudományos kutatás a theológiából a természettudományok felé fordult. Új kutatók és az új felfedezések az egész világnézetet átalakították. A tudományos eredményekről pedig rövid idő alatt az egész művelt világ értesült. A középkorban a gondolat csak lassan terjedt. Könyvbe írták. Távoli vidékekre csak úgy juthatott el, ha a könyvet fáradságos munkával lemásolták. Az újkorban azonban a nyomtatott könyv és újságlap sok száz példányban gyorsan hordta a hírt és közvetítette a gondolatot. A haladás ennek következtében a tudományokban is rohamos lett.

A gazdasági és szellemi életviszonyok átalakulásával a társadalmi rend is megváltozott. Az osztályok között fönnállott ellentétek enyhültek. A nemesség kizárólagos uralma megszűnt. A pénzgazdálkodás idejében egy része gazdaságilag el is pusztult. A polgárság tekintélye viszont emelkedett. A társadalmi válaszfalak tehát eltoltak, egyrészüik ledőlt, másutt pedig új elválasztó ellentétek támadtak.

Ennek az egész életet átalakító változásnak a csirái azonban még a középkorban fejlődtek. A fényűzés, a hűbériség bomlása, az egyház tekintélyének hanyatlása, a fejedelmek abszolút hatalmának fejlődése már a 14. században megindult.

2. A HÜBÉRISÉG BUKÁSA.

A pénzgazdálkodás fejlődésével az uralkodóknak módjukban volt zsoldos hadakkal, hűbéreseik segítségével nélkül hadakozni. A hűbéres sereggel úgysem tudtak nagyobb eredményeket elérni. A fejedelmek tehát már igen korán zsoldosokat fogadtak; valamely hűbéresükkel szerződtek, hogy meghatározott díjért előre megállapított időre bizonyos sereget vezet zászlajuk alá.

Ez a szokás különösen *Itáliában* divott, ahol a városok polgársága maga nem szívesen küzdött. Ott egyes vezérek sereget toboroztak, amely mindig annak a szolgálatába állott, aki jobban megfizette. *Angliában* az a szokás fejlődött ki, hogy a zsoldosokat az alsóbb osztályokból toborozták; különösen amióta íjjászeregeket szerveztek.

A királyok tehát zsoldos hadak szervezésével, vagy a polgárságot támogatva törekedtek arra, hogy hűbéreseik nagy hatalmát megtörjék. Ez először *Francia- és Angolországban* sikerült, ahol egy hosszú pusztító háború, a százéves angol-francia háború, a nagy hűbéresek erejét jórészt felőrölte.

Franciaországban 1328-ban kihalt a *Capet-ház* egyenes ága és a trónra VALOIS VI. FÜLÖP (1328—1350) került, de III. EDUÁRD (1327—1377) angol király, a kihalt uralkodócsaládnak közelebbi leszármazottja volt, akit azonban a saliai frank törvény kizárt az örökösödésből. Csakhogy VI. Fülöp ellen fegyvert fogtak a flandriai városok, amelyek akkor kerültek Franciaországhoz, és ezek III. Eduárdot hívták segítségül. Ezzel kitört a százéves angol-francia háború. A hadjárat Franciaországban folyt és tulajdonképpen polgárháború volt, amelyben a nemesség és a föltörekvő polgárosztály, a harmadik rend vívott meg egymással. Azonban a hadakozó felek gyakran a külső ellenséget is segítségül hívták.

Az angolok már 1340-ben *Sluynél* a tengeren megverték a franciákat, de sikereiket még nem tudták kiaknázni. Hat évvel később Eduárd szerencsésebb volt. Győzött a tengeren és a délvidéken is. VI. Fülöp tehát északra fordult a király serege ellen. Eduárd visszavonult előle és *Crécynél* foglalt állást, ahol az angolok erősebb szervezetükkel, fegyelmükkel és egységes vezetéssel teljesen leverték a fegyelmezetlen francia lovaghadat.

A háborúskodás tovább folyt és mindegyik fél az ellenséges terület elpusztításával fárasztotta a másikat. Különösen a polgárosztály és parasztság szenvedett sokat. VI. Fülöp utóda, JÓ JÁNOS (1350—1364) mégis elfordult tőlük. Igazi lovagkirály volt, aki azonban a lovagokkal is ellentétbe került. Ezt az alkalmat az angolok megragadták és újra megindították a háborút. A trónörökös: a fekete herceg, 1356-ban *Maupertuisnél* megint megverte a franciákat. A francia király is fogságba került.

Ez a vereség azután fölbátorította az elégyületlen elemeket. A francia parasztok föllázadtak (*jacquerie*), s a nemesek csak nagy erőfeszítéssel győzték le őket. Párisban is kitört a forradalom és a trónörökös csak hét év múlva térhetett vissza a fővárosba. Végre 1360-ban a *bretignyi* békében kiváltották a királyt. Franciaország lemondott *Calaisről* és az ország déli részéről a *Loireig*, az angolok pedig három millió tallérért elejtették trónigényüket.

A belső bajokat azután V. BÖLCS KÁROLY (1364—1380) orvosolta. Hadvezére, DU GUESCLIN az angolok hódításait is elszedte. Utóda, az elmebajos VI. KÁROLY alatt azonban ezek az eredmények megint elvesztek. Lényeges fordulat csak akkor következett be, amikor mindkét király meghalt (1422). A francia trónra VII. KÁROLY lépett, az angolra az örült VI. HENRIK. Ez Franciaországra kedvező volt. A háború diadalmas befejezése egy domrémyi parasztleány érdeme. A franciák minden önbizalmukat elvesztették, és az angolok már *Orléanst* ostromolták, amikor JEANNE D'ARC jelentkezett a királynál, hogy a szent szűz parancsára át akarja

venni a seregek vezetését. Isteni küldetésének erős hitével olyan lelkesedést öntött a seregbe, hogy Orléanst fölszabadította. Több diadal után *Reimsba* vitte a királyt és megkoronáztatta. Később azonban angol fogságba került és az angolok, mint eretneket, megégették. Közben azonban a franciák *Calais-n* kívül az egész országot fölszabadították az angol uralom alól.

Ez idő alatt a hadviselés is megváltozott. Már III. Eduárd a lórol leszállt lovagjainak köszönhetette fényes diadalait. Utóbb a svájciak rendes gyalogos hadakat szerveztek, Crécynél pedig ágyúkat használtak s a puskaeros fegyverek gyorsan terjedtek. A legfontosabb haladás az volt, hogy a hadvezérek előre megfontolt csatatervvel, jól megválasztott és esetleg megerősített helyen fogadták el a csatát és katonáik fegyelmezett zárt soraival küzdöttek. A döntés a fegyelemtől, az összeműködéstől és a tömegtől függött. A parasztságot is kötelezték, hogy bizonyos számú telek után egy-egy vitézt állítson. Ezzel a nemesség, amely korábban egyedül védte az országot, elvesztette korábbi jelentőségét.

Franciaországban a százéves háború után még egy új hűbéresarisztokrácia támadt. Ezek közül a hűbéresek közül a leghatalmasabbak a burgundi heregek voltak, akik a *Németalföldet*, *Luxemburgot* és a *Franche-Comté*t is megszerezték. Franciaország és Németország közt új közbülső birodalmat akartak alakítani és Lothár császárságát megújítani. MERÉSZ KÁROLY több összeesküvést is szervezett XI. LAJOS (1461—1483) ellen. Amikor azonban Merész Károly *Lotharingiát* is meg akarta hódítani, összeütközött a svájciak félelmes hatalmával és több vereség után *Nancynál* maga is elesett (1477). A többi hűbérest azután XI. Lajos könnyen megtörte.

Angliában is a százéves háború után tört meg a nagy hűbéresek hatalma. Ott a királyt egyik atyjafia, LANCASTER HENRIK megbuktatta. Így a *Lancasterek* kerültek a trónra. V. HENRIK (1413—1422) nagy dicsőséget is szerzett Franciaországban, utódának elméjében azonban a család egyik mellékágának, a *Yorkoknak*, alkalmul szolgált arra, hogy ők is igényt emeljenek a trónra. A Lancasterek (címerképükről: piros rózsa) és a Yorkok (fehér rózsa) közt írtóháborúra került a dolog, amelyben mindkét család elvérzett. Végre TUDOR VII. HENRIK, a Lancasterek nőági örököse, aki nőül vette a York-ház utolsó nőtagját, szerezte meg az uralmat (1485). Mint-hogy a rózsaharcban a nagy hűbéresek elpusztultak, VII. Henrik abszolút hatalmat alapított.

Spanyolország is egységes királyság lett. Ott a mórok ellen folyt harcokban több apró királyság támadt. Igazi sikereket azonban a spanyolok a mórok ellen csak akkor értek el, amikor a kis királyságok szövetkeztek. Ekkor lett *Castília* a Pyrenei-félsziget első hatalmassága, amelybe az északi *Leon* is beleolvadt. Mellette *Aragónia* tűnt ki, amely *Catalóniával* egyesült. A két vezető államot CASTILIAI IZABELLÁNAK és ARAGONIAI KATHOLIKUS FERDINÁNDNAK házassága egyesítette (1474). Ezek az egyesítések természet-

sen a királyi hatalmat erősítették. A városok is a királyságot támogatták s az ellenszegülő nagy hűbéreseket a királyok az *inquisitio* segítségével tették el láb alól.

A középkor végén tehát Európában már mindenfelé megerősödött a középponti hatalom. A fölbomlott német birodalomban pedig a fejedelmek törték meg alattvalóik hatalmát, hogy a saját területüket egységes országgá szervezzék. Hasonló cél felé törekedtek *Itália* apró condottiere fejedelmei is.

3. A PÁPASÁG ÉS AZ EGYHÁZ HATALMÁNAK HANYATLÁSA.

A XIV. században a középkori világrend már ingadozott. A császárság már elvesztette régi fényét. Legfeltűnőbb azonban az egyház hatalmának hanyatlása volt.

Alighogy a pápaság a császárság fölött nagy diadalát kivívta, éppen szövetségese, *Franciaország* fordult ellene. Ott akkor a trónon IV. SZÉP FÜLÖP ült, aki, hogy *Anglia* ellen hadakozhassék, az egyházi birtokot is megadóztatta. A pápa, VIII. BONIFÁCIUS (1294—1303), fölfogásában VII. GERGELY és III. INCE követője, érelyes politikus, Fülöp intézkedését nem tűrhette és egyházi kiközösítéssel fenyegette. Fülöp környezete összeütközésre vitte a dolgot, elfogatta a pápai legatust, amire Bonifác pápa több bullában hangoztatta felsőbbbségét, hogy a fejedelmek fölött is ítékezhetik, és kimondotta Fülöpre a kiközösítést. A francia udvar erre eretnekséggel vádolta meg a pápát, akit *Anagniban* a pápa ellenségei segítségével elfogtak és bebörtönöztek. A szerencsétlen pápát ugyan az anagniai két nap mulva kiszabadították, de Bonifác az izgalomba belebetegedett s egy hónap mulva meghalt.

A bíborosok el akarták simítani a Franciaországgal fölmerült ellentétet és francia származású pápát választottak, aki Fülöp unszolására el sem ment Rómába, hanem *Avignonban*, a Provenceban székelt. Ez maradt aztán a pápák székhelye 70 éven keresztül. Francia területen természetesen elvesztették politikai függetlenségüket; a francia királyok eszközül használták fel őket saját érdekeik előmozdítására.

Az avignoni fogság rossz hatással volt a pápaságra. Az udvartartás fényűző lett, költségeinek fedezésére és az egyház igazgatására nagy összegek kellettek. A pápák tehát szintén a pénzgazdálkodással akartak magukon segíteni. Mindenféle új pénzbeli jövedelmeket (*servitium*-, *palliumpénzek*, *annata*) léptettek életbe. Ezek a jövedelmek ugyan a főpapságot sujtották, amely azonban viszont az alsó papságtól és a néptől hajtotta be a pénzt.

E világias irányzattal szemben éles támadást indítottak a *minoriták* (a franciskánus-rend szigorú szellemű ága), az apostoli szegénység tanát hirdetve. A pápák hiába iparkodtak a dominikánusok segítségével ezt a tant elfojtani. Az üldözött minoriták a

kiközösített BAJOR LAJOS császár körül csoportosultak és a pápával szemben a zsinat tekintélyére hivatkoztak. Kikeltek az ellen is, hogy az egyház az állam ügyeibe avatkozzék.

Az egyetemeken is hasonló tanok terjedtek. Ezeket az intézete ket az egyház alapította (az első a *bolognai* volt, 1158). A magasabb tudományosságot terjesztették és arab hatás alatt a természettudományokkal is foglalkoztak.

Mind szélesebb körök hangoztatták, hogy az egyházat meg kell reformálni, hogy a visszaélések megszűnjenek. Ezt az irányt táplálták a *Dél-Franciaországban* már régebben támadt eretnektanok is. A 14. század második felében ezek *Angliában* keltek új életre. Ott WICLIF, az oxfordi egyetemen a theologia tanára, támadta a római egyház dogmáit. Tanítványai a bibliát tanulmányozta és mindent elvetett, aminek alapját nem találta meg benne: az egyház világi hatalmát, a szentek, képek és ereklyék tiszteletét, a szerzetesi életet, a transsubstantiatio tanát, a fülbegyónást és a bűcsúosztást. Tanai különösen a nyomorgó parasztsztyály körében terjedtek el. Amikor azonban a parasztsztyok föllázadtak, az egyházi törvényszék eretnekséggel bélyegezte Wiclifet, aki falura vonult vissza (†1384).

Tanítása később *Csehországba* jutott el. Ott a prágai egyetem egyik tanára, HUSS JÁNOS hirdetett hasonló tételeket. Tanításának rendkívüli sikere volt, mert Huss nemcsak vallásalapító volt, hanem a nemzeti eszméért is küzdött. Az egyetemen is, de a lakosság körében is a csehek és németek között nagy súrlódások voltak. Huss kezdeményezésére az egyetemen a csehek ragadták kezükbe a vezetést, a németek pedig elhagyták Prágát. A nemzet ünnepelte Husst és tanait is elfogadta.

Az egyház tekintélye tehát már mélyen megingott, amikor a pápák 1376-ban visszaköltöztek Rómába. Visszaköltözködésük azonban sértette a franciákat, akik ellenpápát választottak. A küzdelemben az egyház két részre szakadt, és a pápák kölcsönösen kiközösítették egymás híveit.

Az egyházszakadás miatt a pápaság tekintélye még inkább lesüllyedt és ZSIGMOND császár (1410—1437) zsinatot hívott össze, hogy véget vessen a bajnak. Ez elé a zsinat elé Husst is megidéztek, hogy tanairól feleljen. A legfontosabb föladatul pedig azt tűzték a zsinat elé, hogy az egyházban szükséges reformokat léptesse életbe. A *konstanzi zsinat* (1414—1418) véget is vetett az egyházszakadásnak, de az új pápa, V. MÁRTON, az olasz papság segítségével éppen a legégetőbb feladatot, a belső reform megoldását meg-hiusította.

A zsinat tehát nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Sőt bajt is okozott, mert Husst, aki Zsigmond király menlevelében bízva, megjelent, mint eretneket megégettette. Csehországban ez szörnyű elkeseredést okozott; Zsigmondot nem ismerték el cseh királynak. Egyelőre azonban a csehek közt is vad polgárháború dúlt. A mérsékeltek megelégedtek volna azzal, hogy az áldozás két

szín alatt történhessék (ezért *kelyhesek* vagy *utraquisták*), a túlzók azonban a vallási reformmal a társadalmat is meg akarták valósítani. Vagyonközösséget hirdettek és azt követelték híveiktől, hogy mindnyájan fogjanak fegyvert tanaik védelmére. A *Táborhegyen* várat építettek, amelyről *taboritáknak* nevezték őket. Gyalogos hadaik betörték Zsigmond országaiba: a birodalomba és Magyarországra, hogy Huss haláláért bosszút álljanak. Vezérük, ZISKA különös haremmodort teremtett. Rabló hadaik külön e célra készült kocsikkal jártak. Ha ellenséges haddal találkoztak, a kocsikból szekérvárat rögtönöztek. A támadó ellenséget a kocsikról nyilasták és vágták. Még puskaüteget is rendeztek be szekereiken. A szekérvárból pedig csak akkor rontottak ki, ha az ellenség hadsora megrendült. Ezzel a haremmodorral azt a hírt szerezték maguknak, hogy legyőzhetetlenek.

Kibékítésökre új zsinatot hívtak össze. Ez *Baselben* (1431—1449) megengedte nekik a kehely használatát, és hogy az istentiszteletet a nép nyelvén tarthassák. A taboriták ezzel nem voltak megelégedve, de az utraquisták leverték őket (1434). Az egyház belső reformját azonban a baseli zsinat sem oldotta meg. IV. JENŐ pápa ugyanis a döntő pillanatban a zsinatot Itáliába, Ferrarába tette át. Minthogy pedig a nem olasz papság továbbra is Baselben maradt, új szakadás állott be. Az egyház tekintélyét ezek a viszonyok mélyen aláásták.

4. A HUMANIZMUS ÉS A RENAISSANCE.

Ugyanabban az időben, amikor a hűbérrendszer fölbomlott és: amikor a középkor első hatalmasságai: a pápaság és a császárság elvesztették korábbi nagy hatalmukat, a gondolkodásban és az életmódban is nagy változások történtek.

A középkor írói papok voltak; irodalmi élete tehát vallásos mederben fejlődött. A világi irodalomnak csak kevés és gyöngye hajtása volt; leginkább *Dél-Franciaországban* virágzott. Ezek a munkák főleg eredetiségükkel, az író egyéniségének erős érvényesülésével hatottak, de a forma szépségére és befejezettségére nézve korántsem voltak olyan tökéletesek, mint a görög és római klasszikusok munkái, amelyeket a középkor nem igen ismert. Később az arabok révén a tudományos világ, különösen *Franciaországban* és *Itáliában*, megismerkedett ARISTOTELES munkáival. A 15. században azután már kutatni kezdték az ókori irodalom emlékeit, és a művelt osztályok nagy élvezettel és buzgalommal olvasták és tanulmányozták az újonnan fölszínre került munkákat. Hatásuk Itáliában volt a legmélyebb. Akkor Itália gazdag városai voltak az európai műveltség központjai. A földarabolt ország apró fejedelmei nemes versenyre keltek egymással, hogy székhelyeiket, sokszor csak igen kis városokat, a művelődés valóságos központjaivá fejlesszék. Ők pártfogolták a kutatást, ők tették divattá az ókori irodalmat.

Az antik szellemnek ezt a föllevenítését azután *Konstantinápoly* eleste (1453) is elősegítette. A görög tudósok a török elől nyugatra menekültek, tömegtelen kéziratot hoztak magukkal és Itáliában görög és latin nyelviskolákat nyitottak. A nyelv és a régiségtudomány művelése az előkelők divatos foglalkozásává lett. Az irodalomban a klasszikus latin nyelv jutott uralomra, s a legnagyobb dicsőségnak azt tekintették, ha valaki szépen tudott latinul szónokolni vagy leveleket írni. A középkorban az egyház ugyan főntartotta a latin nyelvet, mint egyházi és irodalmi nyelvet, de a különböző népnyelvek hatása alatt a középkori latinság nagyon eltért a klasszikus latinságtól. Az emberek olaszul, németül stb. gondolkoztak és csak a szavak voltak latinok. Ehelyett a 15. század klasszikus írók nyelvét akarta fölújítani: vizsgálták és utánózták kifejezéseiket, s a történetírók LIVIUST, a szónokok CICERÓT iparkodtak utánózni.

Természetes, hogy az olvasókat nemcsak az ókori művek formái ihlették meg, hanem azok a gondolatok is, amelyeket kifejeztek. Az emberek megismerkedtek a görög filozófiával és derült, harmónikus világnézetével. A 15. században az olasz író is alkotásaiban és egyéniségében nyugodt harmóniára törekedett. Megszűnt az a másvilági vágyakozás, amely a középkori ember lelkiületét eltöltötte. A keresztes hadjáratok óta a gondolkodás különben is világiasabb lett; az embereket nemcsak vallásos gondolatok töltötték el, életmódjukban pedig nem önsanyargatásra törekedtek, hanem kellemes, kényelmesebb megélhetésre, ami általában az igények növekedésével járt. Az ember szeme már nemcsak az ég felé fordult. Ezt a világfölfogást emberibbnek tartották és ezért is nevezték el a mozgalmat *humanizmusnak* (humanus = emberi). Már az első nagy olasz költők, DANTE (†1321), PETRARCA (†1374), BOCCACCIO (†1375) is ennek a mozgalomnak úttörői voltak; már ők is a klasszikus világért lelkesültek, halhatatlan munkáiknak pedig világi tárgyat választottak.

A humanista tanok legnevezetesebb eredménye, hogy az ember egyéniségét juttatták érvényre. A középkor világrendje az egyéniséget önálló érvényesülésének kevésbé kedvezett, az egyház megszabta az emberek mindennapi életét, erkölceit és a szellemi irányokat, amelyekben mozogniuk kellett. A társadalom pedig az egyént társulatok alá rendelte. Az ember tehát csak egyháza és egyesülete kötelékében érvényesülhetett. A humanista tanok terjedésével ezek a kötelékek meglazultak. Itáliában a politikai viszonyok is kedveztek annak az iránynak, hogy az ember elsősorban magának éljen. A politikai földarabolttság, a városok demokráciája, az önkényuralom, az elkeseredett pártküzdelmek, a gyakori száműzések megtanították az embert érdekei védelmezésére. Hogy helyét megállhassa, művelnie kellett magát, ítéletet alkotott és állást foglalt a politikai és a társadalmi küzdelmek napi kérdéseiben.

Igen mély hatással volt a szellemnek ez az újjáébredése külföldi

nösen a művészetekre, amelyek Itáliában valósággal újjászülettek (*renaissance*). A renaissance kora előtt az építészetben a gót stílus volt az általános. Nemcsak a templomokat építették így, hanem a középületeket (városházát, kereskedőházat stb.) és az előkelő polgárok házeit is. Amikor a régi építményeket tanulmányozni kezdték, elsősorban azokra az elemekre fordult a figyelem, amelyek a gót stílus idejében alárendeltebb jelentőségűek voltak. Főlelevenítették a párkányt, amely mint az épület vízszintes tagolója a függőlegesen tagolt gót épületeknél nem érvényesült, és az oszlopot, amely a magas csúcsíves boltozatok tartására nem volt elég erős. Végre főlelevenítették a kupolát is. Majd a különböző falrészek különböző jelentőségét is föl akarták tüntetni: az alsók teherbíró-képességét azzal hangsúlyozták, hogy nagyobb kövekből építették. Hogy ezeknek a nagyságát föltüntessék, éleiket levágták és sokszor a kő felületét is durván kihalasították (*rustica*), hogy erősebbnek lássék. A renaissance-építészet azonban a művész alkotó fantáziájának nem engedett olyan tág teret, mint a középkori stílusok. A középkori építészetben az építész minden kis oszlopocskára fejét más és más faragással díszítette. A renaissance visszaállította a görög oszloprendeket, egy-egy építmény oszlopait egyformán faragta; erős párkányt és darabos falat kívánt.

A szobrászat és a festészet a természetes ábrázoláshoz tért vissza. Ezek a művészetek a középkorban díszítő jellegűek voltak. Az alakokat hozzástilizálták az épülethez. A nyomott román templomban széles alakokat, a magas gót templomban megnyúlt és szögletes alakokat ábrázoltak. Az ábrázolás általában merev és élettelen volt. A távlat megismerése után azonban a művészek természetes ábrázolásra törekedtek. A mozgalom élén lánglelkű férfiak állottak, de az átalakulás lassan ment; az emberi test anatómiáját, a színt és a fényt külön-külön kellett fölfedezni. A renaissance festészetének különös sajátága ennek következtében, hogy a távlat kedvéért sok architektúrát fest, az anatómiai tudásnak fitogtatására pedig szereti a meztelen test ábrázolását (Krisztus levétele a keresztről, Szent Sebestyén).

A kor törekvését a harmóniára különben leginkább a művészek váltották valóra. Ők értették meg legjobban a harmónia fogalmát és ezért nemcsak nagy festők, szobrászok vagy építészek akartak lenni, hanem kiváló nagy emberek minden téren. LIONARDO DA VINCI (1452—1519), a renaissance legnagyobb egyénisége, szobrász, festő, mérnök, zenész, költő és természettudós volt, és minden téren aratott babérokat. Hasonló sokoldalú nagy egyéniség volt MICHELANGELO BUONAROTTI (1475—1564); ő építette a világ leghatalmasabb kupoláját, a római Szent Péter-templomét. A *sixtusi kápolna* az ő nagyszerű festményeivel: a teremtés történetével, az utolsó ítélettel, Sibilláival és prófétáival szerezte világhírét. A szobrászat terén legkiválóbb műalkotása a *Mózes* és a *Pietà*. A legtermékenyebb és legnevezetesebb festő azonban RAFAELLO SANTI (1483—1520) volt, aki körülbelül 50 híres madonnaképet festett (leg-

nevezetesebb az ú. n. sixtusi). II. JULIUS pápa megbízásából nagy festményekkel díszítette a Vatikán első emeleti termeit (*stanze*: Attila Róma előtt, Az athéni iskola, A disputa stb.). Később X. LEO alatt a második emelet loggiáit is ő díszítette.

A sok kiváló művésznek gazdag mecénások adtak foglalkozást. Különösen a *Mediciek* voltak híres műpártolók. Közülük is kivált LORENZO (IL MAGNIFICO 1469—1492), aki alatt Firenze legfényesebb napjait élte. A pápák közül a tudományt különösen V. MIKLÓS pártolta, aki megalapította a vatikáni könyvtárt, és II. PIUS, aki maga is kitűnő humanista volt (AENEAS SILVIUS). A művészeteket legbőkezűbben II. JULIUS (1503—1513) és X. LEO (1513—1521) karolta föl.

A világfölfogás olyan nagyot változott, hogy nem csodálhatjuk, ha sokan túlzásba esaptak és nem ismerték föl a határt, amelyen túl az új is káros volt. A humanizmusnak tehát vadhajtásai is voltak. Az irodalomban a klasszikus formákon lelkesültek, s a mozgalom hamarosan tisztán formai lett. A tehetségtelenebb írók is a nagy klasszikus mintaképeket utánozták, de ezt csak a formában tudták. Szóvirágokba fultak és szónoki és irodalmi műveik nagyrészt éremlyegős dicsőítések voltak.

Az egyéniség érvényesítése pedig elvadította az erkölcsöket. Itáliában a közbiztonság egészen fölbomlott. Még a legelőkelőbb körökben: a pápai és a fejedelmi udvarokban is a rablás és a gyilkolás, nyíltan és alattomban, törrel és méregpohárral, hétköznapi dolog volt. Azt lehet mondani, hogy a klasszikus irodalommal a diadochok és a katonacsászárok korának vad küzdelmei is megújultak.

Az erkölcsök sülyyedésével csak egy firenzei szerzetes, SAVONAROLA (†1498) szállt szembe. A dómban heves szónoklatokban ostorozta korának állapotait és meg is nyerte magának a népet. Firenzében megbuktatta a Mediciek uralmát és két éven át maga kormányozta a várost. A pipereszereket máglyára hordatta és megégette, a fényűzést és a mulatságot eltiltotta. Szigorú és komor kormányát azonban az élvezethajhászó lakosság hamar megunt; Savonarola VI. SÁNDOR pápa (1492—1503) hatalmába került, aki megégeztette.

Ez az erkölcsi züllés Itáliára nagy veszedelmet hozott. Az apró udvarok féktelen és önző civakodásai alkalmat adtak az idegen államoknak, hogy beavatkozzanak Itália ügyeibe. Minthogy a sici-liai királyi család (*Anjou*) és a milanói hercegi család (*Sforza*) kihalt, az örökségért a franciák, a spanyolok és a németek nyujtották ki kezeiket. Az elpuhult, hadviseléstől elszokott itáliaiak évtizedeken át rettegtek az idegen hódítók csapataitól, különösen a durva svájci zsoldosoktól. Csak a firenzei MACCHIAVELLI (†1527) tett kísérletet, hogy honfitársait nemzeti hadjáratra sarkalja és a gyűlölt barbárokat kiűzze, de az elpuhult olaszokkal ő sem tudta célját elérni. Korának romlott erkölcsi érzékét legjobban éppen az ő híres műve: az „*Il principe*” jellemzi. Ebben a fejedelem köteles-

ségeit írta le és azt a tant vallotta, hogy ha a fejedelem célja helyes, megvalósítására bármilyen eszközt fölhasználhat.

A renaissance szelleme Európa többi országaiba is eljutott, de ott inkább csak a felsőbb rétegekre való mélyebb hatással, a 16. század elején azonban két újabb tényező hatott átalakítólag az életviszonyokra és a gondolkozásra: a fölfedezések és a reformáció.

5. AZ EGYÉNISÉG KIFEJLŐDÉSE ITÁLIÁBAN.

[Olvasmány Burckhardt Jakab „A renaissancekori műveltség Olaszországban” című munkája után.]

BURCKHARDT JAKAB (1818–1897) híres német művészet- és kultúrtörténész volt, aki főként az olasz renaissance kutatásának szentelte életét. Munkái közül az itt idézett mellett legnevezetesebb a „Cicerone”, amely vezető Itália műemlékeinek élvezetére.

Az olasz államok — köztársaságok és kényuralmak — mi voltában rejlik nem ugyan az egyetlen, de a legnyomósabb oka annak, hogy az olasz korán fejlődött modern emberre.

A középkorban az öntudat mintegy fátyol alatt feküdt. A fátyol hitből, gyermekies elfogultságból és balhiedelemből volt szöve; ezen keresztül a világ és a történet csodálatos színűnek tetszett. az ember pedig magát csak mint fajt, népet, pártot, testületet, családot vagy az általánosnak valamely más formáját ismerte meg. Olaszországban először kapja el a szél ezt a fátyolt; *objectív megfigyelése* és kezelése áll elé az államnak és e világ összes dolgainak általában; e mellett pedig egész erejével felemelkedik a *subjectív*, az ember szellemi *egyénség* lesz és ilyenül ismeri meg magát. Ebben a politikai viszonyoknak volt legnagyobb részük.

Néhol már sokkal korábbi időkben is az önmagára utalt személyiség oly fejlődése ismerhető fel, amilyen ugyanakkor északon így elő nem fordul, vagy ilyennek nem mutatkozik. A 13. század végével azonban Olaszország hemzsegni kezd a személyiségektől; az átok, amely az individuálisra nehezedett, itt teljesen meg van törve; akadálytalanul különödik el ezer egyes arc.

Mindenekelőtt a kényuralom fejleszti magának a kényúrnak, a condottierének egyéniségét, továbbá a tőle pártfogoltnak, de egyúttal kíméletlenül kihasználtnak tehetségét is: a titkáráét, hivatalnokét, a költőét, a társalkodóét. Ez emberek szelleme szükségképpen megismeri a maga összes belső segédforrásait.

De akiken uralkodnak, sem maradnak teljesen ilyen ösztönzés nélkül.

A köztársasági városokban meg más módon kedveztek a dolgok az egyéni jellem kifejlődésének. Mennél sűrűbben váltakoztak a pártok az uralkodásban, annál több oka volt az egyesnek magát uralma gyakorlásában és élvezetében összeszednie.

A legyőzött pártok emberei pedig gyakran hasonló helyzetbe kerültek, mint a kényúri államok alattvalói, esakhogy a már megízelt szabadság vagy uralkodás, talán visszanyerésük reménye is, egyéniségüknek magasbb lendületet adott.

Különösen pedig a számkivetésnek, mely olyan gyakori valami volt, hogy valósággal a lakosok két osztályát különböz-

tették meg: az *intrinseci*-t és az *extrinseci*-t, a városban jelenleg lakókat és az ideiglenesen számkiűzötteket — a számkivetésnek, mondom, meg van az a tulajdonsága, hogy az embert vagy tönkre teszi, vagy a legnagyobb mértékben kiműveli.

Az igen éles kultúrtörténeti szem alkalmasint képes volna rá, hogy a 15. században a teljesen kifejlődött emberek gyarapodását lépésről-lépésre kövesse. Hogy ezeknek szellemi és külső létük összhangzatos kikerekítése tudatos, kifejezett célul lebegett-e szemük előtt, nehezen mondható; többen azonban, amennyire ez minden földinek tökéletlensége mellett lehetséges, elérték ezt a célt.

Ha már most az ösztönzés a személyiség legfőbb kifejlésére összetalálkozott egy valóban hatalmas, s e mellett sokoldalú természettel, amely egyúttal az akkori műveltség összes elemeit magáévé tette, akkor előállott az egyetemes ember, „l'uomo universale“, aki kizárólag Olaszországé. Encyclopaedikus tudású emberek voltak az egész középkoron át más országokban is, mert ez a tudás hamar együvé volt hozható, a renaissancekori Olaszországban ellenben találunk egyes művészeket, akik minden téren csupa újat és a maga nemében tökéleteset teremtenek és amellet mint emberek is a legnagyobb benyomást teszik.

Dantének, akit már életében az egyik poétának, a másik filozófusnak, a harmadik teológusnak mondott, aki, mint egy negyedik jelenti, kitűnően rajzolt és a zenének különös kedvelője volt — Dantének minden művéből a hódító személyes hatalom egész teljessége árad ki, amely az olvasót, egészen mellőzve a tárgyat, magával ragadja.

A 15. század mindenekelőtt a sokoldalú emberek kora. Nincs életrajz, mely az illetőről ne említene lényeges s a műkedvelést meghaladó mellékfoglalkozásokat. A firenzei kereskedő és államférfiú gyakran egyúttal tudós az ókor minden nyelvében; a leg híresebb humanistákkal adatja elő magának és fiainak Aristoteles politikáját és etikáját; a ház leányainak is nagyfokú műveltséget adat, mint általában a felsőbb magánnevelés kezdetei különösen e körökben keresendők. A humanista a maga részéről a legnagyobb sokoldalúságra köteles, amennyiben filológiai tudása nemesak, mint ma, a klasszikus világ objectív ismeretének, hanem a valóságos életre való naponkénti alkalmazásnak volt kénytelen szolgálni.

E sokoldalúak fölött pedig kiemelkedik néhány valóban mindenoldalú, egyetemes szellem.

6. A FÖLFEDEZÉSEK.

Földünk legdúsabban termő vidékei között legnevezetesebb *India*. Terményei Európa zordabb és szeszélyesebb éghajlata alatt nem teremnek meg. Éppen ezért, amióta Európa népei India fűszereivel megismerkedtek, a békés kereskedelmi összeköttetést ezzel a gazdag országgal minden módon fönn akarták tartani. A haszon, amely ebből a kereskedelemből a középkorban az olaszoknak jutott, fölkelte a többi népek irigységét. Különösen a spanyolok és portugálok szerettek volna velük versenyre kelni, amikor a móro-

kat a Pyrenei-félszigetről már jórészt kiszorították. Vállalkozásait azonban nem koronázták nagyobb sikerek. A 14. század ötvenes és hatvanas éveiben megindult a török hódítás is. Ez a fordulat, amely a közvetlen összeköttetést Kis-Ázsián és Arábián át Indiával és a távoli Kelettel elvágta, vezette a portugálokat arra a gondolatra, hogy más utat keressenek India felé. Indián különben akkor Ázsia egész keleti részét értették, úgy, hogy *Khatai* (*Kína*) és a keleti szigetcsoportok is India néven szerepeltek.

A kutatás ekkor már sokkal kedvezőbb körülmények között indulhatott meg, mint a korábbi századokban, mert a hajózás mestersége és a földrajzi ismeretek a 13. század óta nagyot haladtak. A Kelettel a mongolok betörése óta ismerkedtek meg az európaiak. Akkor a hatalmas mongol fejedelmekhez követeket küldtek, s közülök PLAN CARPIN (1246) és RUBRUQUIS (1256) útjukat le is írták. Sokat köszönhetett a földleírás az arab földrajzíróknak is, akikkel lassanként Európa is megismerkedett. Az európai közönség gondolkodására azonban legnagyobb hatással MARCO POLO (1271—1295) útleírása volt, amely ragyogó színekkel festette le a Keletet, különösen a dúsgazdag *Zipangut* (*Japán*).

Tudósok és kalandorok foglalkoztak azzal a kérdéssel, hogy a török birodalom megkerülésével hogyan lehetne Indiába jutni. A lázas tervezgetésnek a könyvnyomtatás is javára vált. Guttenberg már a 15. század közepén megtanította az emberiséget, hogy a szétszedhető betűkkel hogyan lehet az írást könnyen és olcsón sokszorosítani. Az útleírások, a földrajzi munkák is sajtó alá kerültek és sok elmét termékenyítettek meg. A kutatást pedig a hajózás rohamos fejlődése könnyítette. *Amalfi* hajósai már a 13. század óta használták a delejtűt, amely Kínából került Európába. Jelentősége azonban csak azóta volt nagy, hogy FLAVIO GIOJA 1320 körül összekötötte a szélrózsával. A hajók addig csak a partok közelében haladtak, az iránytűvel azonban a sík tengerre is kimerészkedhettek és tájékozásukra csakhamar kompasztérképeket szerkesztettek. Emellett pedig a hajó szerkezete is nagyot változott. Új, nehéz építésű vitorlánhajók jöttek divatba, amelyek az óceánjárásra is alkalmasak voltak.

A földrajzi helyzet a Pyrenei-félsziget lakóit biztatta a legsebbe kilátásokkal. Az Atlanti-óceánon ugyanis még a 14. században megindultak a fölfedezések. A rendszeres kutatást itt ők indították meg. Náluk a tengerészlet gyorsan fejlődött és fejlesztésén különösen Tengerész HENRIK portugál herceg (1394—1460) dolgozott fáradhatatlanul és céltudatosan. A vitéz herceg egész életét a Krisztus-rend jóvedelmét, amelynek nagymestere volt, a fölfedezésekre szentelte. Kastélyt, templomot és tudományos intézetet építtetett a tengerparton. 1415 óta majdnem évenként küldtek hajókat Afrika partjaira. Pedig a kutatásnak sok akadálya volt. Afrika déli csúcsát csak 1486-ban érték el. Akkor DIAZ BERTALANT a vihar messze délre elsodorta; északnak hajózva ért csak újra

partot a *Jóreménység fokánál*, amelyet ő *Viharfoknak* keresztelt. Csak királya, II. János (1481—1495) merített reményt az új fölfedezésből és keresztelte a Viharfokot mai nevére. Ez a fölfedezés annyira elcsüggesztette az embereket, hogy csak tizenkét év múlva akadt vállalkozó, aki az utat keletre folytatta. VASCO DE GAMA 1498-ban kötött ki India *Kalikut* nevű kikötőjében.

Amikor Vasco de Gama célját elérte, Amerika már föl volt fedezve. Ott egy csapásra ért célt egy lelkes rajongó vakmerő vállalkozása.

A nyugati út eszméjét a természettudományok új eredményei vetették föl. Az európaiak az arab írók közvetítésével megismertek az ókor természettudósainak kutatásaival. A nagy közönség körében ugyan nem igen terjedtek ezek az ismeretek, annál buzgóbban foglalkoztak azonban velük a tudósok. Azt a tant, hogy a föld gömbalakú, az újkor ARISTOTELESTŐL (Kr. e. 384—322) tanulta, aki már a holdfogyatkozással bizonyította tantételét.

A portugál udvar komolyan foglalkozott ezzel a kérdéssel is. V. ALFONZ király kikérte róla PAOLO TOSCANELLINEK, a kiváló csillagásznak a véleményét (1474). Toscanelli válaszában nemcsak utasítást adott, hogy miként kellene nyugat felé Ázsiába hajózni, hanem térképet is csatolt hozzá. A térkép nem maradt korunkra, de a német BEHAIM, aki résztvett a portugál kutatásokban, glóbuszát Toscanelli rajza alapján készítette (1492-ben, de még Amerika fölfedezése előtt). A térképen rajta van Európa, Ázsia és a köztük fekvő tenger. A távolság az *Azoroktól Japánig* alig nagyobb, mint a portugál partoktól az Azorokig. Ez a tévedés úgy állt elő, hogy ekkor a föld területét még ERATOSTHENES (Kr. e. 275—194) számítása alapján sokkal kisebbnek vették, mint amilyen a valóságban. Enélkül a hiba nélkül aligha merészkedtek volna neki Columbus tengerészei a nagy útnak.

COLUMBUS — tulajdonképen CRISTOFORO COLOMBO, spanyolosan COLON — apja takács volt és ő is ezt a mesterséget tanulta. Föltétlenül bízott a nyugati út sikerében. Ambíciója 25 éves korában Portugáliába vitte, ahol meséket költött vakmerő utazásairól és megszerezte az összeköttetéseket, hogy tervét II. János király elé juttassa. Tudományos fejtegetéseiből meggyőződtek, hogy okoskodásai kalandosak. A bizalmatlanságot ő is észrevette és ezért Spanyolországban próbált szerencsét. A portugál összeköttetésnek azonban nagy hatása volt rá, mert hozzájutott Toscanelli leveléhez és térképéhez, amelyeket állítólag magával vitt. Spanyolországban a vallásos buzgalmat fordította a maga javára. Hangoztatta, hogy a kereszténységnek új területeket akar szerezni. Hatalmas pártfogók ajánlatára IZABELLA királyné érdeklődött is iránta, de várakoznia kellett, amíg a mór háborút befejezik. 1491-ben elűnta ezt az állapotot és elhatározta, hogy Franciaországban vagy Angliában keres támogatást. Hívei elárulták szándékát a királyné-

nak, aki föltartóztatta és a gradanai táborba vitette. Amikor 1492-ben a várost elfoglalták, Columbus megkapta a megbízást.

1492 augusztus 3-án indult el a három hajó a palosi kikötőből. Csalóka jelek egy hónapon át majdnem mindennap azzal a reménnyel kecsegtették őket, hogy szárazföld közelében vannak. Képzelték az az izgatottság, amit ezek a csalódások a legénységben keltek. Október 10-én ez föllázadt, de másnap az ár nádat, fatörzset, faragott botot, majd vadrózsát sodort a hajókhoz, este pedig fényt véltek látni. 12-én reggel ki is kötöttek az *Antillák Guanaháni* (ma *Watling Island*) szigetén, amelyet Columbus, mint alkirály, el is foglalt a spanyol királynak és *San-Salvadornak* nevezett el.

A fölfedezők azt hitték, hogy valahol Ázsia nyugati szigetszoportjai közt vannak. Aranyat azonban, amely őket annyira vonzotta, nem igen találtak. A fölfedezés így is nagyszerű volt. Columbus valóságos diadalmenetben vonult végig Spanyolországon indiánusaival, papagájaival és az összeszedett kevés arannyal. A király megengedte neki, hogy élményeit ülve mondhassa el. Az újságlapok pedig dicsőségét széthordták az egész Európában.

Még háromszor tért vissza a vakmerő fölfedező *Nyugat-Indiába* (1493—1496, 1498—1500 és 1502—1504). Akkor már nem volt nehéz a tengerészek toborzása. A kalandorok seregestől tódultak hajóira s az új gyarmatba. Ez a gyülevész nép azonban sok keserűséget szerzett Columbusnak. Az aranyat sóvárgó nép csalódott, egymás ellen is áskálódottak, ami az új telepnek sok bajt okozott. Az első telepesekeket fölkoncolták az indiánusok, de a vizsály később sem szűnt meg. Columbus pedig nem tudta őket fegyelmezni. Intézkedései szerencsétlenek voltak, s a spanyolok féktelelenül gyűlöltek az idegen származású alkirályt. Bevádolták, s a vizsálatra kiküldött BOBADILLÁT is a gyűlölet vezette: láncokba verve küldte haza Columbust. Az udvar ugyan elégtételt adott neki, de a kormányzást másra kellett bízni. Útjai közben eljutott *Jamaikába*, *Közép-Amerika* partjaira és az *Orinoko* torkolatvidékére, de hogy új szárazföldet fedezett föl, arra csak halála (1506) után mások jöttek rá.

A szigetek és Közép-Amerika után a földrész déli részével ismerkedtek meg. 1500-ban az Indiába indult portugál hajókat a vihar *Brazília* partjára sodorta, amelyet CABRAL Portugáliának elfoglalt. A további kutatást azonban ott is a spanyolok folytatták. Már 1501-től ismételten hajókat küldtek a partvidék föl kutatására. 1513-ban BALBOA átment a *Panama-szoroson* és megpillantotta a *Csendes-óceánt*. Azóta a fölfedezők különösen arra törekedtek, hogy dél felé hajózva, megkeressék a szárazföld végét és vizen jussanak át a Csendes-óceánba. Ezekben a kutatásokban résztvett az olasz AMERIGO VESPUCCI is, aki a partvidékről az első térképeket szerkesztette s közreadta az új földrész első leírását. Róla nevezték el Amerikának, mert azt még nem tudták, hogy ezek a területek ugyanahhoz a földhöz tartoznak, amelyet Columbus fedezett föl.

A keresett átjárást azonban csak MAGALHAENS találta meg, aki azután a Csendes-óceánon át eljutott Ázsiába. Őt magát útközben meggyilkolták, de hajósainak egy része, Afrikát megkerülve, visszatért Portugáliába. Ők hajózták körül elsőként a földet (1519—1521), s így Magalhaensé az érdem, hogy bebizonyította, hogy a föld gömbölyű.

Észak-Amerika fölkutatása sokkal később történt. A spanyolok csak a mexikói öböl partjait kutatták föl. Amerika fölkutatásának érdeme az angoloké.

Lassan haladt a fehér faj terjeszkedése is a szárazföld belsejében. A gyarmatosoknak nagy nehézségekkel kellett küzdeniök, s a nehéz munka elriasztotta az európaiakat a bevándorlástól. Annál érthetőbb tehát, hogy amikor tudomást szereztek a kultúrterületek nagy gazdagságáról, minden törekvésük meghódításukra irányult. A fölfedezett világész lakossága ugyanis, az indiánusok, amint az első fölfedezők elnevezték, többnyire a műveltség igen alacsony fokán éltek. Nagy részük halász nép volt, de sok volt közöttük a letelepült földműves is. Egy részüknél nagyban dívott az embercvés, mások már a műveltség magasabb fokára emelkedtek. Fejlett kulturális élet csak *Mexikóban* és *Peruban* virágzott. Ezekről azonban a fölfedezők aránylag későn szereztek tudomást.

A mexikói birodalomban tulajdonképpen két kultúra olvadt egymásba: a *maják* és a *nahuák* kultúrája. Mindegyiknek külön-külön írása volt és a csillagászathoz is értettek. Nagy városokban, díszes kőpalotákban sűrű népesség élt együtt. Legtökéletesebb eszközeik azonban még kőből készültek. Politikailag az északról bevándorolt *asztékek* egyesítették őket. Amikor a spanyol hódítók közöttük megjelentek, a régi lakosság gyűlölete az aszték uralom ellen megkönnyítette munkájukat. CORTEZ 1519-ben vonult be 400 emberével a szigeten épült erős és gazdag fővárosba. Babonás félelemmel fogadták, de a spanyolok fosztogatásai csakhamar fölkelítették az ellenállást. Amikor honfitársaik is irigykedve hátba támadták őket, a lakosság föllázadt és kétségbeesett küzdelemben kiverte a spanyolokat. Véres harcok következtek, de az ágyú és a puska mégis diadalt aratott a mérgezett nyílakon és kőfegyvereken (1521).

Az anyagi kultúra és a szociális szervezet terén a *perui inkák* birodalma még előbbre volt. Városaik kívülről többnyire dísz nélkül valók voltak, de benn annál pazarabban díszlett az arany. Politikájuk békés volt, az állami szervezet szilárd. Magántulajdonuk nem volt; a földet három részre osztották: az istenség, az inka és a nép közt. Földművelésük a legmagasabb fokon állott. A spanyolok ott is a belső viszályt fordították javukra. PIZARRO csak kis sereggel támadott (1532), de küzdelve még Cortezénél is kegyetlenebb és véresebb volt. Ahol a fehér ember megjelent, a benszültöttek gyorsan pusztultak. Az ágyú és puska nagyon megritkították soraikat.

A fehér embernél különben gyorsabban terjedtek és több

áldást hoztak Amerikára az Óvilág terményei. Az indiánusok csak a lámát, néhány szárnyast és a kutyát szelídítették meg, háziállataink tehát rohamosan terjedtek a szárazföld belsejében is. Velük együtt terjedtek a gabonaneműink, gyümölcsfáink, konyhakerti növényeink és a trópusi égöv néhány növénye. Ezekért Amerika a dohányt, a tengerit, a burgonyát és a festőfákat adta cserébe az óvilágnak.

7. A REFORMÁCIÓ.

A nagy reformzsinatokon az egyház belső reformjának ügyét megoldani nem tudták, a humanizmus és a renaissance pedig újabb ellenszenvet keltettek a római kúria és az egyház ellen. A pápaságot akkor új gazdasági baj fenyegette. Nagyszerű pompáját és a műpártolást, különösen a Szent Péter-templom építését és a Vatikán díszítését nem győzte pénzzel. A humanizmus pedig pogány szellemet terjesztett a kúriában.

Ezek a mozgalmak nem vertek nagyobb hullámokat, annál veszedelmesebb lett azonban a németországi, amelyet belső elégtelenség fokozott. A birodalom bomlása Németországban az ellentétes érdekeket és áramlatokat élesebben állította szembe egymással, mint egybeült. Összeütközésük különösen azóta volt éles, hogy Miksa császár az újjászervezéssel a császárok régi hatalmát vissza akarta állítani. Ez a törekvése megtört a fejedelmek ellenállásán, akik ugyan az újjászervezést szintén óhajtották, de rendi jellegű kormányt akartak teremteni, hogy az országot szövetségi alapon szervezzék és a császársággal szemben saját hatalmukat öregbítsék.

Ennek a küzdelemnek káros következményeit a többi rend is megérezte; a fejedelmek arra törekedtek, hogy a szabad birodalmi városokat és lovagokat is fennhatóságuk elismerésére kényszerítsék. A lovagok helyzete pedig azzal is rosszabbodott, hogy a zsoldosseregek miatt kereset nélkül maradtak. Kétségbeesésükben a vagyonosodó városokat támadták meg és a kereskedőket fosztogatták. Ezért a városok szövetségek a fejedelmek és a lovagok ellen és több helyütt kemény küzdelem fejlődött. A városok küzdelme azonban szintén meddő volt. Gazdasági életük pangott. Egyes kereskedők ugyan mindjárt a fölfedezések után megtelepedtek *Lisszabonban* s a gyarmatkereskedelemből nagy hasznot húztak; de az északi országokban nemzeti mozgalmak indultak meg, hogy a német kereskedők uralmát lerázzák, a forgalom rohamosan csökkent és a polgárság nagy zömének gazdálkodása szűkösebb formákba süllyedt vissza. Ezek a polgárok azután nagy gyűlölettel fordultak szerencsésebb kapitalista társaik ellen. Legnagyobb volt azonban az elkeseredés a parasztság soraiban. Az új terhek már a 15. század végén kommunista mozgalmakat érleltek meg, amelyek eleinte csak forradalmi könyvekben jutottak kifejezésre, de a 16. század elején már parasztlázadásokat támasztottak.

A forrongó elemek az egyházat és a tőkésosztályt támadták.

Mindkettőnek azt vetették a szemére, hogy pénzgazdálkodásával a lakosságot megzsarolja és önző módon, könyörtelenül csak saját hatalmát növeli. Ezt a hangulatot táplálták a német kommunisták írásai is.

Ilyen körülmények között lépett föl LUTHER MÁRTON, akit a búcsú hívott sorompóba. A búcsú (= bocsánat) az egyházi büntetés (vezeclés) elengedése valamely jócselekedet, pl. a Szentföldre zarándoklás ellenében. A gazdasági bajok korában mind gyakrabban osztottak ki búcsút olyanoknak is, akik az egyház körül más érdemeket szereztek maguknak. A pápától búcsúhirdetésre kértek engedelmet, ahol templomot akartak építeni, leégett várost fölsegíteni, kórházat alapítani stb. Az ilyen búcsú jövedelmének harmada az engedélyezésért a pápát illette meg; kívülre a fejedelem, akinek a területén hirdették, a püspök és a prédikátorok is részesedtek benne. A fejedelmek azonban csakhamar ellene fordultak. Ennek a kornak a fölfogása szerint a gazdagság alapja a nemesérc; nem látták tehát szívesen, hogy a nemesérceket az országból kivigyék. *Francia-, Angol- és Spanyolország* fejedelmei korán eltiltották országaikban a búcsúhirdetést. *Magyar- és Lengyelországban* jövedelmét a török ellen fordították. A kúria tehát csak *Németországban* szerezhette pénzt a búcsúval. Itt tehát egymást érték a búcsúk, ami hitelüket aláasta, úgyhogy mind több eszközt kellett érdekükben igénybe venni.

1517-ben BRANDENBURGI ALBRECHT, a magdeburgi érsek és halberstadt-i püspök, a mainzi érsekséget is el akarta nyerni. A Hohenzollern-családnak érdeke volt, hogy kívánsága teljesedjék, de X. LEÓ pápa nem akart beleegyezni abba, hogy három ilyen nagy egyházi méltóság egy kézben egyesüljön. Végre sikerült kieszközölni, hogy a pápa a kérést teljesítse, de Albrecht a megerősítésért 10.000 dukatus palliumpénzt (115.000 P) fizetett. Ennek az akkor rengeteg összegnek az előteremtésére Albrechtnak megengedték, hogy egyházkerületeiben búcsút hirdethessen a Szent Péter-templom építése javára. A befolyt összeg fele szolgálta ezt a célt. Albrecht érsek a hirdetést a dominikánusokra bízta, akik közül TETZEL olyan üzleties módon végezte azt, hogy LUTHER kikelt ellene.

LUTHER MÁRTON 1483-ban *Eislebenben* született. Atyja Eislebenben bányászkodott és a maga erejéből városi tanácsossáig küzdötte fel magát. Fiát gondos nevelésben részesítette. Ámbár a szükséges anyagi eszközei nem igen voltak meg, LUTHER mégis kitartóan haladt tanulmányaiban. Az egyetemet *Erfurtban* hallgatta, amely akkor a német humanisták egyik legfontosabb székhelye volt. Atyja ugyan jogi pályára szánta, de őt mély vallásos érzése a szerzetesi pályára vonzotta. Amikor a villám séta közben barátját az oldala mellett ütötte agyon, neki pedig semmi baja sem történt, belépett az augusztinusok rendjébe (1505). Rendjének szabályait nagyon szigorúan megtartotta, de lelke nem találta meg

az óhajtott megnyugvást. 1517-ben, amikor Tetzel már a szomszédban járt, Luther, aki *Wittenbergben* egyetemi tanár volt és éppen a városi lelkészt helyettesítette, megbotránkozásán azzal adott kifejezést, hogy 95 tantételben, amelyekkel a búcsú hirdetőinek 94 tételes utasítására válaszolt, a búcsút kárhoztatta és védőit vitára hívta föl. Ezeket a pontokat Mindszentek ünnepének előestéjén kifüggesztette a wittenbergi vártemplom kapujára.

Ez volt a reformáció első lépése. Tetzel vitairattal válaszolt, amelyben Luthert eretnekséggel vádolta. Luther nem gondolt nagyobb következményekre, tételeit nem is terjesztette, de a sajtó csakhamar egész Németországot elárasztotta velük, s a közönség nagy rokonszenvvel fordult feléje. Rómában eleinte szintén nem vetettek ügyet a vitára, amelyet a dominikánusok és az augusztinusok hagyományos versengésével magyaráztak. Amikor azonban Luther választát német nyelven adta ki, s így az ügyet a hívők nagyközönsége elé vitte, a dominikánusok sürgetésére megindították ellene a pört. Luther akkor el akarta hagyni *Wittenberget*, de BÖLCΣ FRIGYES szász választófejedelem nem engedte, sőt ki-
eszközölte, hogy Németországban hallgassák ki. A német MILITZ bíboros rá is akarta bírni, hogy hallgasson el. Luther ezt azzal a föltétellel ígérte meg, hogy ellenfelei is hallgatni fognak. A kúria figyelmét különben is elvonta erről az ügyről a császárválasztás. MIKSA császár halála (1519 jan. 12.) után a pápa is a Habsburgok hatalmának megbénítására törekedett. X. Leó meg akarta akadályozni, hogy Miksa unokáját, KÁROLY spanyol királyt válasszák meg császárnak. Ellenjelöltnek pedig éppen a hatalmas és népszerű BÖLCΣ FRIGYEST szerette volna fölléptetni. Csak a dominikánusok folytatták tehát a küzdelmet. Eck vitára hívta Luther egyik hívét, KARLSTADTOT, majd belevonta a lipcei hitvitába (1519 jún.) Luthert is, aki a vitában a pápa fönnhatóságának szükségét tagadta és a zsinatot a pápa fölé helyezte.

Ezzel megtörtént a szakadás. Luther is belátta lépéseinek jelentőségét és az 1520. évben három írással lépett a nyilvánosság elé. A legnagyobb hatása a német nemességhez intézett szózatnak volt. Ezt az írást erős nemzeti érzés hatja át, amelynek hatása alatt a reformáció német nemzeti ügygé lett. Luther éles szavakkal támadta benne a kúria pompáját, az elvilágiasodást, a visszaéléseket, a coelibatust, a szerzetesi életet, különösen a kolduló rendeket, de a német nép belső bajait: a fényűzést, a tőkések kapzsiságát is pellengérre állította. Ugyanakkor Luther elvetette a szentségek tanát s a római egyház hét szentsége közül csak a keresztséget és az áldozást ismerte el szentségnek, kárhoztatta a hierarchiát s az egyházi rend szentségével szemben azt az elvet hirdette, hogy a hívők közt nincs különbség s a pap nem áll hívei fölött, csak hivatalában különbözik tőlük. Tanításának sarkalatos alap-
tétele azonban az üdvözlésre vonatkozott. Ez a kérdés foglalkoztatta legtöbbit, ez indította egyéb következtetéseire is. Csak abban a tételben tudott megnyugodni, hogy az üdvözlés egyetlen ténye-

zője a hit s a bűcsű ellenében határozottan vallotta, hogy a hit jócselekedetek nélkül is üdvözít. A hit forrásául pedig csak a bibliát fogadta el.

A dominikánusok eközben Luther ellen a pápától bullát eszköztek ki, amelyben 41 tételét eretneknek nyilvánították és kiközösítéssel fenyegették meg, ha hat hét alatt vissza nem vonja őket (1520 jún. 16.). Ezt a bullát azonban csak néhol tudták kihirdetni. Luther ünnepélyesen megégette. Az érseki városokban viszont az ő könyveit égették meg. A pápa ítélete után Károly császár is beleavatkozott a dologba. A németek ugyan azt hitték, hogy Luther mellé fog állani, de a vallásos fejedelem Luthert *Wormsba*, a birodalmi gyűlés elé idézte és fölszólította, hogy tételeit vonja vissza. Luther másnap kijelentette, hogy fönntartja őket (1521 ápr. 18.), amire a császár kimondatta rá a birodalmi átkot. A veszedelemtől Luthert akkor is Böles Frigyes mentette meg. A birodalmi gyűlésre menedéklevelet eszközölt ki neki, távozása után pedig útközben elfogatta és *Wartburg* várába vitette, ahol GYÖRGY lovag néven több mint egy esztendeig rejtőzött. Ezalatt fordította le a biblia egy részét német nyelvre. Menedékhelyét csak akkor hagyta el, amikor néhány tanítványa a plomok díszét rombolni kezdte.

Ezeket a túlzó mozgalmakat Luther nem szerette. Attól félt, hogy a közvéleményt elidegenítik a reformtól. Pedig Németországban annyi volt a gyulékony anyag, hogy a forradalmakat elkerülni nem lehetett. 1522-ben az elkeseredett lovagok fogtak fegyvert. Alig verték le a lovagokat, a parasztok lázadtak föl (1524—1525). Ők a reformációtól társadalmi bajaik orvoslását is várták. A husszita mozgalmakért lelkesedtek és földosztásra gondoltak. Nyugaton a mozgalom nagy hullámokat vert és szép sikereket is ért el. *Thüringiában* MÜNZER TAMÁS állott az élére, aki kommunista programot vallott és borzasztóan pusztította a vidéket. Luther eleinte rokonszenvvel volt a parasztság iránt, de Münzer kegyetlenkedéseit élesen elítélte. 1525-ben le is verték a lázadást és a parasztokon szörnyű bosszút álltak.

A reformnak azonban javára vált, hogy Luther a forradalmi mozgalmakat elítélte. Ezzel ugyanis megnyerte a fejedelmek pártfogását, akik különben már a wormsi határozatot sem hajtották végre és többnyire megengedték, hogy Luther tanait országaikban szabadon hirdessék. A birodalomban lassankint két párt támadt, az egyház hívei V. Károly császár öccse, FERDINÁND körül gyülekeztek. A reform hívei pedig a szász választóban és a hesseni tartománygrófban látták vezéreiket. Az 1526-i speyeri birodalmi gyűlésen azután a fejedelmek úgy egyeztek meg, hogy a vallás kérdésében mindenikük maga döntsön. Luther és buzgó segítőtársa, a tudós MELANCHTON, Szászországban mindjárt szervezték is az új egyház rendjét, amelyet azután a reformáció többi hívei is átvettek. A nemzeti egyház feje a fejedelem lett. Az egyházi birtokot lefoglalták (*saecularisatio*), templomokat és iskolákat alapítottak. A papokat az állam nevezte ki s az egyes egyházak ügyeit az egy-

házközség választott tanácsa (*presbyterium*) vezette. V. Károly császár ugyan ezt nem akarta tűrni és erőlyesen szeretett volna föllépni Luther hívei ellen, de francia és török háborúi annyira igénybevéették, hogy nem idegeníthette el magától alattvalóit. Az 1529-i *speyeri birodalmi gyűlésen* mégis érvényt akart szerezni a worms-i határozatnak, de a Luther tanait valló fejedelmek és városok ez ellen tiltakoztak és a gyűlést elhagyták. Ezért nevezték őket *protestánsoknak*. Az 1530. évi *augsburgi gyűlésen* azután benyújtották hitvallásukat (*apologia*), amelyet Melanchton dolgozott ki (ezért ágostai hitvallású evangélikusok). A gyűlés azonban megtiltott minden vallásos újítást, úgyhogy a protestáns fejedelmek vallásuk védelmére *Schmalkaldenben* fegyveres szövetségre léptek (1531). Úgy látszott, hogy háborúra kerül a dolog, de a török veszedelem miatt 1532-ben *Nürnbergben* létrejött a vallásbéke, amely a legközelebb összehívandó zsinatig mindenik félnek megengedte vallásának szabad gyakorlatát.

Luther föllépése különben nem volt elszigetelt jelenség. A búcsúárúsítás 1519-ben *Svájcban* is hasonló mozgalmakat támasztott. A svájci kantonok és községek maguk kormányozták magukat. Népszerű papok, különösen ha jó szónokok voltak, a községet könnyen megnyerhették tanaiknak. A reform tehát egyes városok falain belül könnyen arathatott diadalt, terjedését azonban a szomszédok önkormányzata éppen olyan könnyen megakadályozhatta.

1519-ben *Zürichben* ZWINGLI lépett föl. Kiváló képzettségű theologus volt. A reformot lelkében nem az érzelmi, hanem értelmi tényezők érelték meg. Az üdvözülés kérdésével keveset foglalkozott, inkább filozófus volt. Egyházi reformjának lényege, hogy vissza akarta állítani az egyház ősi szervezetét. A külsőségekben radikálisabban lépett föl, mint Luther és már 1522-ben *Zürichben* eltávolította a templomból a képeket és az oltárt. *Basel, Bern* és az északi kantonok csakhamar csatlakoztak tanaihoz, az őskantonok azonban állást foglaltak ellene. Az ellentéteket Zwingli politikai nézetei élesítették ki. Zwingli kárhoztatta azt a szokást, hogy a svájciak zsoldért idegen uralkodók, különösen a francia királyok és a pápák szolgálatába álltak és idegenben vérüket ontották. A természetlen őskantonok lakosságának azonban a zsold jelentékeny jövedelmet biztosított. 1531-ben a két párt *Kappelnél* csatát vívott, Zwingli elesett, híveit pedig legyőzték. A Zwinglihez pártolt kantonok azonban mégis fönn tartották azt a rendet, amelyet ő meghonosított. Tanai még Németország délnyugati részében is hódítottak. A németek megkísérelték tehát, hogy Luther és Zwingli követőit egyesítsék. A két reformátor *Marburgban* személyesen találkozott, de az átlényegülés tanát illetőleg nem tudtak megegyezni és így az egyesítés nem sikerült.

Az erőlyesebb terjeszkedésre a svájci reformáció csak KÁLVIN föllépése után volt képes. Kálvin is Luther hatása alatt állott. Őt is az üdvözülés kérdése foglalkoztatta, de sokkal zordonabb eredményre jutott, mint Luther. Szerinte az ember nem érdemes Isten

kegyelmére, az üdvözülés csak a Megváltó halálának következménye, Isten pedig nem mindenkit részesít benne, hanem az emberiség egyik részét már születésekor az üdvözülésre jelöli ki, másik részétől pedig megvonja kegyelmét (*praedestinatio*). Komor világnézete szigorú erkölcsbíróvá tette; kérlelhetetlen szigorúsággal törekedett híveinek erkölcsi fegyelmezésére. Az erkölcsi uralmat tartotta az egyház legfontosabb kötelességének és ezért az államhatalmat is az egyház szolgálatába hajtotta.

Francia ember volt. *Noyonban* született (1509), de elvei miatt Franciaországból menekülnie kellett. Svájcban, majd Dél-Németországban keresett menedéket. Végre Genfben valósíthatta meg elveit. Amikor híres munkája (*Institutio*, 1536) megjelent, Genf már protestáns volt és az új egyház berendezésében már akkor nagy szerep jutott Kálvinnak. Szigorú erkölcsi uralmát azonban nem tudták elviselni és menekülnie kellett. Csak 1541-ben tért vissza. Akkor pártja már erős volt, a városi tanács elfogadta előterjesztéseit és Kálvin megvalósította egyházi államát. A választott egyházi hatóság (*consistorium*) az emberek magánéletébe is beavatkozott. Vallási ügyekben föltétlen hitet követeltek és a más nézetűeket máglyán némitották el.

Demokratikus egyházi szervezete megfelelt a svájci viszonyoknak. Minden egyházközség független maradt és maga kormányozta magát. Ez az oka annak, hogy később azokban az országokban, ahol az államhatalom a reformáció terjedését meg akarta akadályozni, mindenütt Kálvin tanai terjedtek. A küzdelemre a középonti hatalom ellen ez a demokratikus szervezet volt legalkalmasabb.

A nagy reformátorok mellett voltak mások is, akik bizonyos pontokban más eredményekre jutva, tanaik terjesztését szintén megkísérelték. Németországban pl. *Münster* városában közvetlenül Kálvin föllépése előtt szervezkedtek az *anabaptisták*. A parasztmozgalmak leverése után csak ők hirdettek kommunista tanokat. Münsterben külön királyságot alapítottak (1534—1535), de leverték őket. Nevezetesebb az *unitárius tan*. Megalapítója, a spanyol SERVEDE, azt hirdette, hogy a szentháromság tana ellenkezik az egy Isten tanával és hogy Krisztus csak lelkileg Isten fia. Tanait mindenütt üldözték, ő maga Genfben menekült, ahol azonban a tanács Kálvin vádjai alapján máglyahalálra ítélte (1553). Legjelentékenyebb egyházuk később *Erdélyben* alakult meg.

8. AZ ÉLETVISZONYOK ÁTALAKULÁSA A 16. SZÁZADBAN.

Európára a fölfedezések átalakító hatása csak később, főképp gazdasági téren lett érezhető.

Az Újvilág felfedezésének hatását eleinte csak a *Pyrenei-félszigeten* érezték. Kereskedői áruikat Amerikában, eleinte az európai ár ötszörösén, később háromszorosan adták el és a kivitt ipar-

cikkekért nagymennyiségű ezüstöt hoztak haza. A nemesércnek ezt a tömeges beözönlését azonban csakhamar az egész Európa megérezte. Addig a nemesérc Európában igen kevés volt (még a 16. század elején sem termelt évi 70.000 kg ezüstről többet), Amerikából azonban, különösen a 16. század közepe óta (akkor Amerika évi ezüstermelése már elérte a 200.000 kg-ot) igen sok nemesérc jött be.

A nemesérc beözönlésének első természetes következménye nagy árforradalom volt. A pénz vásárlóképesége erősen csökkent, az árak rohamosan szöktek fölfelé. A pénz mindenütt elterjedt s a városokban már korábban megindult pénzgazdálkodást teljes diadalra juttatta.

Ez a fejlődés a polgárságot nagy jelentőségre emelte. A nagybirtokos nemesség viszont válságba jutott, mert terménygazdálkodása nem szolgáltatott elég pénzt az újdivatú életmódhoz. Sok földesúr, akinek büszkesége tiltotta, hogy a polgároktól kölcsönt vegyen, egészen tönkrement és rablólovaggá lett.

A nagy változások természetszerűen szemet szúrtak. A közép-korban néhány száz koronával nagy vállalkozásokat lehetett kezdeni s a legnagyobb tőkék sem haladták meg a 40.000—60.000 pengőt. Az egyház tiltotta az uzsorát és ezért nem engedte meg a keresztényeknek, hogy a hitelezett pénz után kamatot szedjenek (*kamattilalom*). A polgárság azonban leküzdötte az akadályokat s a fölfedezések után minden tekintetben javára fordította a helyzet előnyét. A vagyonos polgárok nagy előszeretettel foglalkoztak nagyüzemszerűen fejlődő iparágakkal és a pénzváltással. A szövő- és fémipar vállalkozói az anyagot a megmunkálás különböző fokozatain otthon dolgozó iparosoknak adták ki, akik csak a teljesített munka után kaptak bért, a vállalkozás haszna azonban a vállalkozóé maradt. A pénzváltás is ilyen jövedelmező volt, a sokféle pénznem átszámítása és beváltása miatt a vásári életben nem nélkülözhatték a váltóüzleteket. Ebben a két üzletágban olyan nagy vagyonokat lehetett gyűjteni, hogy tulajdonosaik azután az egész hitelügyet a kezükbe ragadták.

A nagy ellentétek nagy elkeseredést és nagy eltolódásokat okoztak. A parasztság, a jobbágyság terhének szaporodása következtében, tódult a városokba. Ott a munkáskezek megsaporodtak, de bizonytalan megélhetésük pénzéhes, forrongó elemet teremtett.

A gazdag Itália és Németalföld fényűző életmódja Európaszerte elterjedt. A vagyonos városok a művelődés középpontjaivá lettek s a nemességet is magukhoz vonzották. A humanizmus és a renaissance mozgalmak jó termő talajra találtak bennük. Maguk a városok rövid idő alatt hihetetlenül megszépültek. Falaikat megerősítették, bástyáik és kapuik sokszor valóságos műremekek voltak. A magánosok építkezéseikben versenyre keltek a szép középületekkel, a faházak eltűntek s az új palotákat nagyszerűen ékítették. A lakás is sokkal kényelmesebbé lett. Élénk társas élet fejlődött, a világias mulatságoknak legkülönbözőbb fajtái támadtak.

Az az érdeklődés azonban, amelyet a humanizmus keltett föl az ókor irodalma iránt, a tudományos téren termette legszebb gyümölcseit. A görög tudósok munkáiból az emberiség nemcsak üres formákat merített, hanem pozitív tartalmat is. Hatásuk alatt az egyetemeken az érdeklődés a természettudományok felé irányult. A humanizmus óta a műveltebb körök az irodalom komolyabb részével is foglalkoztak. Még inkább érezhetővé vált ez a reformáció után, amelynek különösen a nemzeti irodalmak föllendülésére és a nép művelésére volt nagy hatása. A reformátorok a nép nyelvén tanítottak és tartották az istentiszteletet; iskolákat és nyomdákat állítottak.

A természettudósok éppen a reformációt követő időben egészen fölforgatták azt a képet, amelyet az emberiség a világról és a természet erőiről alkotott magának. Akkor azt hitték, hogy a világegyetem középpontjában a föld áll és hogy a nap, a hold és a bolygók köralakú pályákon (*szférák*) forognak körülötte (*geocentrikus fölfogás*). KOPERNIKUS (1473—1543) azonban kimutatta, hogy a bolygórendszer középpontjában a nap áll, és hogy a föld a többi bolygóval együtt a nap körül forog (*heliocentrikus fölfogás*). TYCHO DE BRACHE (1546—1601) bebizonyította, hogy az üstökösök átjárnak a szférákon s ezzel a szilárd szférák tanát is megdöntötte. Azután GIORDANO BRUNO (1548—1600) kifejtette a világrend végtelenségének az elvét, azt hirdetve, hogy az állócsillagok naprendszerünkhöz hasonló naprendszerek. A föld, amely a középkori világfölgötyem szerint a világegyetem középpontja volt, lesüllyedt fényes polcáról a sok naprendszer között az egyiknek, nem is valami nagy bolygójává.

A részletekben is hasonló fontos eredményekhez jutottak. KEPLER (1571—1630) pl. a bolygók pályájáról bizonyította be, hogy az nem kör, hanem ellipszis, GALILEI (1564—1642) pedig a tehetetlenség és a mozgás törvényeit állapította meg.

Ugyanakkor a technológia is nagyot haladt. Egyes mesterek csodás szerkezetű toronyórákat szerkesztettek, s az óraművesek mestersége népszerű lett. Sok türelemmel és nagy fáradsággal foglalkoztak olyan elmés kerek szerkezetek készítésével is, amelyeknek semmi gyakorlati hasznuk nem volt. A tiszta tudást még sok földerítetlen pont homályosította el, de ez a misztikus kód és a csodálatos eredmények az előkelő körökben is sokakat csábítottak a természettudományok és a technológia mezejére.

A hűbéri rend bukása és a hadviselés átalakulása után az országok kormányzása is átalakult. A háborúkat zsoldosokkal vívták. Ez a zsoldoshad azonban sok gondot okozott a fejedelemnek. A régi királyi jövedelmekből sem fölszerelni, sem fönntartani nem lehetett. A fölfedezések után a kereskedelmet gondolták a legalkalmasabbnak arra, hogy a király jövedelmeit növelje; egyes fontosabb területek kereskedelmét vagy egyes cikkek árusítását monopóliumnak nyilvánították és bérbe adták magas díjakat fizető vállalkozóknak. Csakhogy ezekkel az eszközökkel sem biztosították

az államháztartás egyensúlyát. Kénytelenek voltak tehát új adókat életbeléptetni és ezek kedvéért arra törekedtek, hogy az alattvalók adóképeségét fokozzák.

A fejedelem így a hadügyet és a pénzügyet saját hatáskörébe vonta s a pénzügy érdekében az ország gazdasági ügyeit is felkarolta. Az egyes városok és a városok szövetségei a külföldön már amúgy sem védelmezhették meg polgáraik érdekeit. Az északi országokból a német kereskedőket nemzeti mozgalmak szorították ki. Az olaszokat a török előnyomulása rontotta meg. A spanyolok és a portugálok is csak úgy védhették meg a gyarmatokban jogait, hogy az államhatalom védelmébe vette őket. Kifejlődött tehát a nemzetgazdálkodás. A kor felfogása szerint a nemesére beözönlésétől várták az ország vagyonosodását. I. FERENC francia király már olyan szerződést is kötött a törökkel, amely a franciáknak a török birodalomban kiváltságos kereskedelmi jogokat biztosított.

Leginkább a polgárság látta be az új intézkedések szükségességét, ő áldozta föl legkönnyebben önkormányzati jogait. A nemeség ellentállott, de lassanként neki is bele kellett törődnie, hogy a fejedelemnek fejet hajtson. Ahol az alkotmányos formák fennmaradtak, pl. *Angliában* is, az alkotmányos testületek kénytelenek voltak a királyok kívánságait ellenmondás nélkül teljesíteni.

Az újkor elején tehát Európa fejedelmei többé-kevésbé abszolút hatalommal kormányozták országaikat és ennek a hatalomnak a megszilárdítására törekedtek. A reformáció alkalmat adott nekik, hogy országuk ügyeit is maguk vezessék. Hogy pedig intézkedéseik végrehajtása mentől könnyebb legyen, a közigazgatást centralizálták. Így fejlődött ki a modern állam.

9. A HABSBURGOK NAGY HATALMÁNAK KIFEJLÖDÉSE.

A császárság hatalmának lehanyatlása után már nem volt Európában olyan világi hatalom, amelynek vezető szerepét az egész nyugati világ elismerte volna. A császárságért versengő családok közül egynek, a *Habsburg-háznak* mégis sikerült hosszú és kitartó küzdelem után olyan családi hatalmat szereznie, amely egész Európában érzette hatását. A 16. század politikai küzdelmeinek tengelye éppen a Habsburgok nagy hatalma volt.

Amikor a Habsburgok a *dürnkruiti* csatában megalapították családi hatalmukat, még csak *Ausztria* és *Stájerország* volt birtokukban. *Magyarország* megszerzésére tett kísérleteik megghiúsultak. A 14. század elején még ez a birtokállomány is annyira ellenük fordította a német fejedelmeket, hogy a *Luxemburgokat* emelték a trónra. Amikor azonban VII. HENRIK fia, JÁNOS házasságával viszont *Cseh-* és *Morvaországot* szerezte meg, a fejedelmek a Luxemburgoktól is elfordultak és VII. Henrik halála után két pártra oszolta, két királyt választottak: a WITTELSBACH BAJOR

LAJOST (1314—1347) és a HABSBURG SZÉP FRIGYEST (1314—1330). A Habsburgoknak azonban ez alkalommal sem kedvezett a szerencse. Frigyes ellenfele fogságba került, majd kibékülésük után hamarosan meghalt.

A Habsburgok és Bajor Lajos küzdelmeit a francia politika és a szolgálatában álló pápa arra használták föl, hogy a császár hatalmát korlátozzák. A német fejedelmek csak erre a fordulatra állottak Bajor Lajos pártjára. Amikor a pápa meg akarta őt fosztani trónjától, a választófejedelmek *Renseben* gyűlést tartottak (1338), amelyen kimondották, hogy a király törvényes hatalmát a választással nyeri és hogy a pápa elismerésére vagy megerősítésére nincs szüksége.

Amikor Lajos király ügye ismét rosszra fordult, ezt megint a Luxemburgok fordították javukra. Szövetkeztek VI. KELEMEN pápával, aki rávette a választófejedelmeket, hogy JÁNOS cseh király fiát, KÁROLYT válasszák meg királynak. IV. KÁROLYNAK (1347—1378) sem volt nagy szerencséje. Minthogy a pápának mindenben engedett, a városok ellene fordultak. A crécyi csatában pedig, ahová a franciáknak vitt segítséget, vereséget szenvedett és vak atyját is elveszítette. Helyzetén csak Lajos hirtelen halála változtatott. Mint császár azonban csak családjá hatalmának öregbítésén és Csehország fölvirágoztatásán fáradozott. *Prágában* egyetemet állított, a birodalommal azonban vajmi keveset törődött. Ezért azt mondták róla, hogy Csehországnak édesapja, a birodalomnak mostohája. 1356-ban kiadott aranybullájában, amelyben a császárválasztást szabályozta, a hét választófejedelemnek a felségjogokat is megadta. A választófejedelmek: a *mainzi*, a *kölni* és a *trieri érsek*, a *pfalzi örgróf*, a *brandenburgi örgróf*, a *szász herceg* és a *cseh király* azóta valósággal önálló fejedelmek voltak. Károly fia, VENCEL, majd az ő letétele után a WITTELSBACH PFALZI RUPRECHT alatt pedig a császár hatalma még inkább lehanyatlott. Csak ZSIGMOND magyar királynak sikerült a császári tekintélyt (1410—1437) legalább külsőleg ismét helyreállítania, különösen erélyes fellépésével a konstanzi zsinaton. A birodalom szervezetén azonban ő sem változtathatott. Az ő segítségével jutottak újra hatalomhoz a Habsburgok.

ALBERT herceg, aki nőül vette Zsigmond leányát és az ő kezével *Magyarország*, *Cseh- és Morvaország* koronáit és *Luxemburgot* is megszerezte, Zsigmond halála után visszaszerezte a családnak a császári trónt. Rövid császársága után azonban utószülött fia egy időre elvesztette Magyarországot, s a császári trónra III. FRIGYESSEL a család stájer ága került.

III. FRIGYES (1440—1493) nem volt nagyszabású vagy vakmerő politikus. Ő maga az eseményeket meglehetősen tétlenül nézte; alkudozásokkal, szerződésekkel és szövetségekkel iparkodott a veszedelmet országairól elhárítani. Magyarországon azonban V. LÁSZLÓ halála után trónkövetelőnek lépett föl és arra töreke-

dett, hogy legalább, ha MÁTYÁS törvényes fiúutód nélkül halna meg, ő reá szálljon az ország.

Amikor Mátyás halála után Magyarországon zavarok törtek ki, III. Frigyes fia, MIKSA is ismét igényt emelt a magyar trónra. Követeléseit ugyan nem tudta érvényesíteni, de elvesztett országait visszaszerezte. A magyar és a cseh trónra került JAGELLÓK-kal pedig családi szerződést kötött (1491), amely a Jagellók kihalta esetére neki, illetve az ő utódainak biztosította országaikat. ULÁSZLÓ király leányát, ANNÁT, Miksa unokájával, FERDINÁND DAL, fiát, LAJOST Ferdinánd nővérével, MÁRIÁVAL jegyezték el.

Miksa mint császár (1493—1519) kiváló uralkodó volt, aki a birodalmat is újjá akarta szervezni. Ez a törekvése nem sikerült. Annál nagyobb siker koronázta családi politikáját. Ő maga MERÉSZ KÁROLY leányát, BURGUNDI MÁRIÁ-t vette nőül és az ő kezével a *Franche-Comté*t és a *Németalföldeket* is megszerezte (1477). Fia, SZÉP FÜLÖP pedig KATHOLIKUS FERDINÁND és IZABELLA leányát, JANKÁT vette nőül. Ott szintén olyan szerződést kötöttek, mint a Jagellókkal. A spanyol trónörökös még 1497-ben meghalt és így a spanyol örökség is *Szardiniával*, *Nápolyal* és *Sziciliával* Szép Fülöp utódaira várt. Miksa tehát unokáinak előkészítette az utat arra, hogy Európa legjelentékenyebb részeit hatalmuk alatt egyesíthessék.

A hűbériség bomlásával Európa nyugati részén három hatalmas királyság alakult: az angol, a francia és a spanyol. Hatalmuk terjeszkedésre ösztönözte őket. Az apró fejedelemségekre bomlott Közép-Európa könnyű zsákmánnyal kecsegtetett, különösen *Itália*, ahol a császárok hatalma már megszűnt, az apró fejedelmek pedig nem voltak elég erősek, hogy a külső ellenségnek ellentálljanak. Az idegen hódítók pusztításai és a szokatlan vérengzés azonban Itáliában nagy elkeseredést keltettek. Ki akarták úzni Itáliából a „barbárokat”. Komolyan és következetesen azonban csak *Velece* lépett föl ellenük. A háború akkor már korántsem volt egyedül Itália ügye. Ott kellett eldőlnie, hogy az európai uralkodók közül ki szerzi meg magának az elsőséget. A franciák terjeszkedése elsősorban Miksa császár nagyratörő terveit veszélyeztette.

Az itáliai küzdelmekből tehát nagy európai háború lett, amelyben a VALOIS- és a HABSBURG-dinasztia küzdött a világalomért. I. FERENC (1515—1547) és V. KÁROLY császár (1519—1556) egész életükön át elkeseredetten folytatták egymás ellen a háborút. Károly, Miksa unokája, már 1515-ben átvette a Németalföldek kormányzását. 1516 óta pedig, amikor anyai nagyatyja, Katholikus Ferdinánd meghalt, mint spanyol király a nagykiterjedésű spanyol birtokokat (ideszámítva Nápolyt, Sziciliát és Szardiniát) és a gyarmatokat is kormányozta. Miksa azt óhajtotta, hogy a fejedelmek a német császári trónra is Károlyt válasszák meg. A francia törekvéseket azonban a Habsburgok nagy hatalma komoly veszedelemmel fenyegette. Minden oldalról Habsburg-birtokok közé szorítva, még Franciaországot is félteniök kellett. I. Ferenc tehát

Károly megválasztását meg akarta akadályozni és maga is kinyújtotta kezét a császári koronáért. Ez a kísérlet nem sikerült. Bölcs FRIGYES, a szász választó, akit a pápa V. Károly ellen szeretett volna kijátszani, határozottan Károly pártjára állt. Így azután a pápának is meg kellett egyeznie Károllyal, aki megígérte neki, hogy a reformációt elfojtja. Ezt az ígérteét akarta beváltani a wormsí birodalmi gyűlésen.

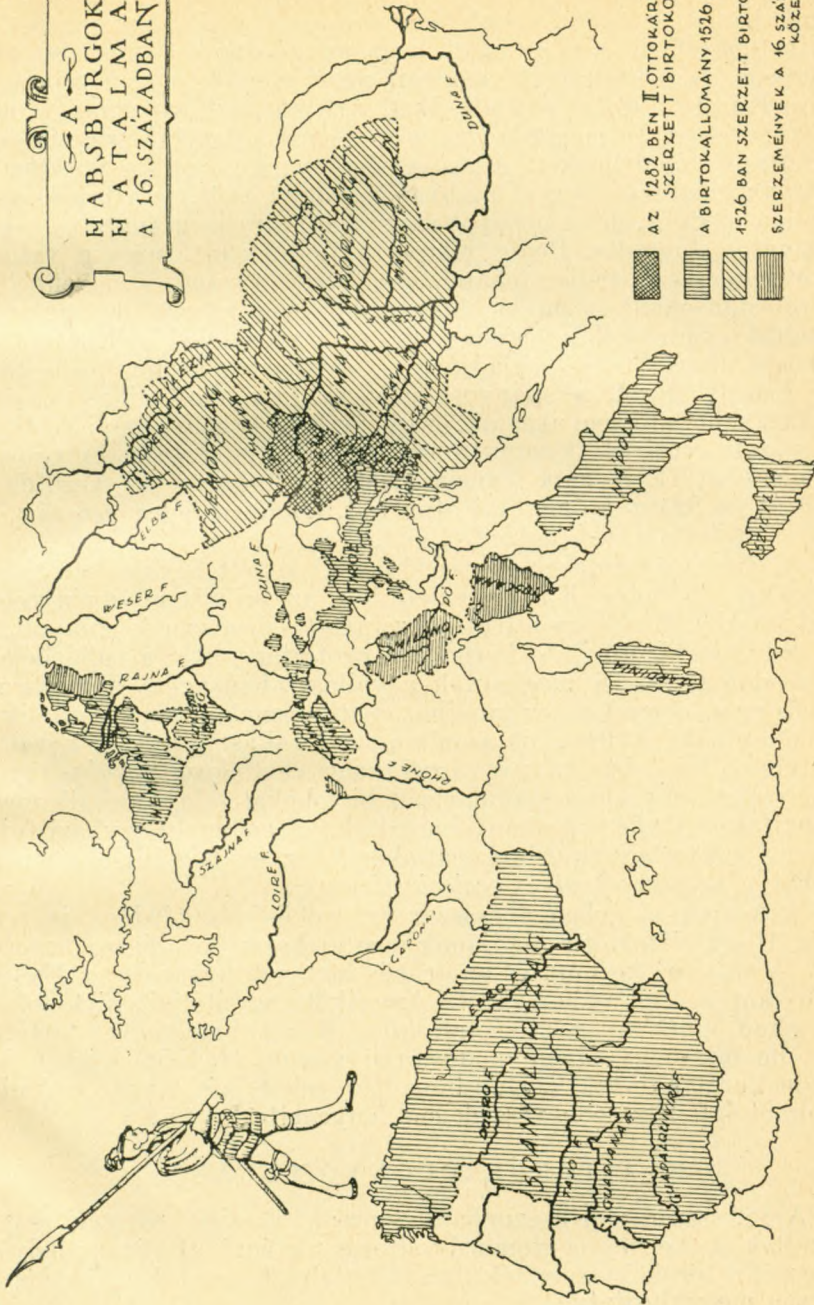
Elkeseredett ellenfelével, a francia királlyal még abban az esztendőben kitört a háború. A háborút Ferenc kezdte (1521), de már a következő évben elvesztette a *milanói hercegséget*, mert fizetetlen svájci zsoldosai cserben hagyták. 1528-ban Spanyolország három sereggel már Franciaországot fenyegette. Helyzete csak akkor fordult jobbra, amikor Ferenc Milanót újra megtámadta, de 1525-ben *Páviánál* csatát veszített és maga is fogságba került. *Madrid* egyik tornyába zárták és békekötésre kényszerítették, amelyben Milanóról is, Burgundiáról is le kellett mondania (1526). Ferenc király azonban ezt a szerződést, mint kiereszkoldat, titokban előre érvénytelennek nyilvánította.

Már 1523-ban titkon a törökkel is alkudozott, hogy a Habsburgok ellen forduljanak és Bécsét megtámadják. Madridi fogsága idején anyja a szultán segítségét kérte, aki 1526-ban óriási sereggel indult útnak. A küzdelmet Magyarországon kellett megvívnia, ahol II. LAJOS király, V. Károly sógora (1516—1526) nem engedhette át a törököt. II. Lajos azonban *Mohácsnál* csatát veszített, menekülés közben maga is meghalt, és a családi szerződések értelmében Magyarországon is, Csehországban is FERDINÁND választotta meg magát királlyá.

Ezek a fordulatok: a madridi béke és a Habsburgok keleti terjeszkedése annyira megrémítették Európa uralkodóit, hogy Ferenc király, aki már korábban szövetkezett az angol királlyal, rávette a pápát, *Velencét*, *Firenzét* és *Milanót*, hogy Károly ellen megkössék vele a *cognaci ligát* (1526). A vallásos kérdéseket egy időre háttérbe szorította a hatalmi politika: a pápa és a legkeresztényibb francia király Károly ellen fordultak, akitől a protestantizmus elfojtását várták. Károly nagyrészt protestáns zsoldosokból toborzott hadai pedig a következő évben elfoglalták és irtózatosan elpusztították Rómát (1527). Az Angyalvárba szorult pápa kénytelen volt egyezkedni és megkoronázta Károlyt. 1529-ben Ferenc is megkötötte a békét (*cambrayi béke*). Ferenc lemondott Milanóról, a császár Burgundiáról; Károly azt is megígérte a pápának, hogy a protestánsok ellen fordul. Szándékát azonban a speyeri és az augsburgi gyűlésen sem valósíthatta meg, mert a következő két évtizedben Magyarország felől a törökök részéről ismételen új veszedelem fenyegette.

Csak 1544-ben szabadult Károly ezektől a külső gondoktól. Hatalma akkor szilárdabb volt, mint korábban bármikor. Elérkezett tehát az az időpont, hogy a birodalom belsejében rendet teremtsen.

A
HABSBURGOK
HATÁRAI
A 16. SZÁZADBAN

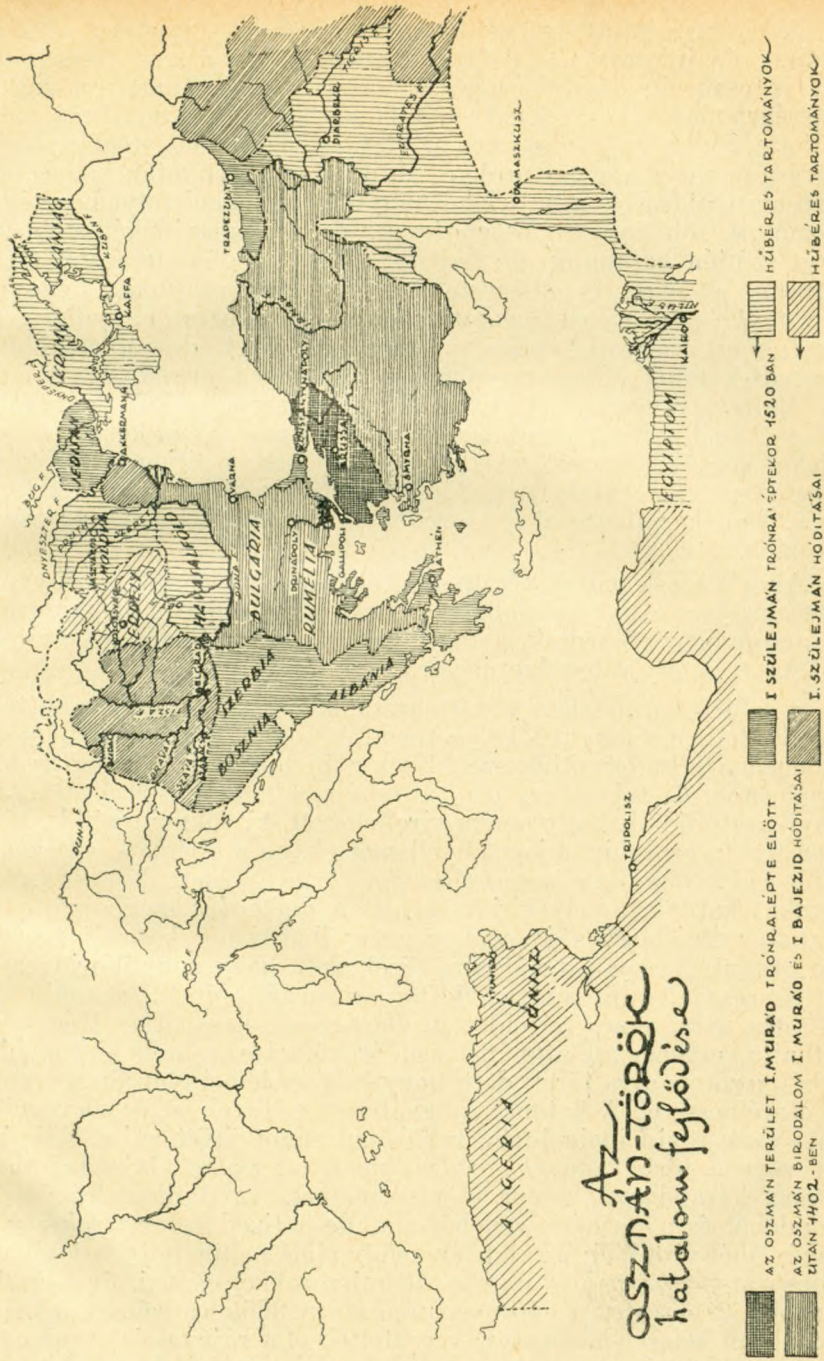
sen. Nemcsak a protestantizmust akarta megtörni, hanem a fejedelmeket is. A vallásiügyet 1545-ben a *tridenti zsinat* elé vitte. Még bíztak benne, hogy az ellentéteket kiegyenlíthetik, ha a zsinat a coelibátust eltörli és megengedi, hogy az áldozás két szín alatt történhessék. A protestánsok azonban nem jelentek meg a zsinaton, amire Károly átokkal sujtotta őket. Azután pártjára vonta MÓRIC szász herceget és megtámadta a Schmalkandenben szövetkezett protestáns fejedelmeket. A szövetség gyenge volt, a *mühlbergi csatában* (1547) a szász választó is fogságba esett, és a fejedelmek hatalma megtört, de ez a pápát megint annyira megrémítette, hogy a zsinatot elnapolta. Pedig Károlyra fontos volt, hogy a vallásiügyet rendezze. 1548-ban tehát az *augsburgi interimben* megengedte a protestánsoknak a papok házasságát és a kehely használatát. Hatalma ekkor volt a legnagyobb; már a császári méltóságot is örökössé akarta tenni családjában. Csakhogy a német protestánsok Károly fiáról, a spanyol nevelésű, erős katolikus érzésű FÜLÖPRŐL hallani sem akartak, és a terv Károly már római királlyá koronázott öccsének, FERDINÁNDNAK érdekeit is sértette. A protestánsok tehát II. HENRIK francia király segítségével megkezdtek a háborút és SZÁSZ MÓRIC, aki átpártolt, magát a beteg császárt is megfutamította *Innsbruckból* (1552).

A Habsburg-érdekek megvédésére ki kellett békülni a protestánsokkal. A beteg Károly belefáradt az örökös eredménytelen küzdelmekbe. Minthogy a tridenti zsinatot másodszor is elnapolták, 1555-ben megkötötte *Augsburgban* a protestánsokkal a vallásbékét. A birodalom rendei megkapták a vallásszabadságot, ők határozhatták meg, hogy Luther tanaihoz csatlakoznak-e vagy katolikusok maradnak? Alattvalóik azonban azt a vallást tartoztak követni, amelyhez a fejedelem vagy a városi tanács csatlakozott (*cuius regio, eius religio*). Az addig szekularizált birtokokat tulajdonosaik megtarthatták, a jövőre azonban kimondták, ha valamely egyházi fejedelem a protestantizmushoz csatlakozik, az egyház birtokait nem tarthatja meg (*reservatum ecclesiasticum*).

A következő évben a császár az örökösödés kérdését is rendezte. Hogy birtokait családjának megtarthassa, két részre osztotta őket. A császári koronát és az örökös tartományokat öccse, FERDINÁND kapta. Spanyolországot, Amerikát, az itáliai birtokokat, Franche-Comtét és a Németalföldet Károly magának tartotta meg, de minthogy maga monostorba vonult († 1558) ezeket fia, FÜLÖP kormányozta. A Habsburg-ház tehát két ágra szakadt; hatalmát így kevesebb veszedelem fenyegette.

10. A TÖRÖK ELŐNYOMULÁSA.

A 16. század elején azonban nemcsak Európa nyugati részei alakultak át; keleten is szomorú változás történt: ott Bizánc helyén az oszmán törökök szerezték meg a hatalmat, ezzel Európa képét teljesen megváltoztatva.

A legszomorúbb sors azokat a népeket érte, amelyek a török hatalma alá jutottak. A Balkán-félsziget népei már a 15. században is csak úgy védekezhetek, hogy, amikor Magyarországtól segítséget nem kaptak, meghódoltak. 1541-ben II. SZÜLEJMÁN megszállotta Budát és Magyarország középső, legtermékenyebb részét. Később pedig a mongol uralom után keletkezett tatár *khánságok* belső hanyatlását és a *moszkvai* nagyfejedelmekkel folyt harcaikat használták föl, hogy a *Fekete-tenger* északi partvidékét a *Dnyeperig* szintén hatalmuk alá hajtsák. Még a leghatalmasabb tatár khánság, a *krimi* is elismerte a török fönnhatóságát. *Lengyelországnak* és *Oroszországnak* a törökök nem okoztak nagyobb gondokat, mert vágyaik nyugatra vonzották őket, de annál többet szenvedtek tőlük Magyarország és a Habsburg-birtokok. A tengeren *Itáliát* is megtámadták, amelynek államai közül leginkább *Velencét* sujtották. A hatalmas kereskedőváros ugyan kereskedelmi érdekei kedvéért arra törekedett, hogy jó lábon éljen a törökkel, — erre ösztönözte Habsburg-ellenes politikája is, — de a megalkuvással sem kerülhette el a veszedelmet: keleti birtokai nagyrészt elvesztek.

Ahol a török hadak végigvonultak, ahol hódítottak, iszonyatos pusztulás járt a nyomukban. A falvakat, városokat elpusztították, az ingóságokat elhordták, a foglyokat rabszíjra fűzték és elvitték Konstantinápoly rabszolgapiacaira.

A hódolt területeken az ottmaradt lakosság (*rája*) tovább tengődött, de igen sanyarú helyzetben. A földet a *szpahik* hűbéres katonasága közt osztották szét. Ezek a birtokuk (*kilidzs*) jövedelméből éltek, de többnyire nem is laktak ott, és a birtokkal csak annyiban törődtek, hogy amennyire lehetett, kizsákmányolták. Még a régi földesurak birtokjogát is elismerték, ha a birtokos változásakor az új birtokos az elismerésért adót (*tapu*) fizetett. Mindig egész falvakat kaptak, amelyek jövedelmét a *defterdár* megbecsülte és meghatározta, hogy a jövedelem arányában hány katonát tartoznak állítani. A szpahi tehát arra törekedett, hogy nagyobb jövedelmet szerezzen, mint amit a defterdár megállapított. Semmi sem indította arra, hogy a földet gazdaságosan használja. Meg nem tarthatta, el nem adhatta, fia sem örökölhette, mindenki kis birtokkal kezdte s arra törekedett, hogy hadi érdemei alapján nagyobb cserélhesse el. A katonai ranggal nőtt a birtok is, de mert mindenki csak rövid ideig bírta, rablógazdaságot űzött rajta. Alapjában véve a török adó (*kharadzs*) nem lett volna elviselhetetlen, ha nem harapódtak volna el visszaélések. Eredetileg fejadóból, földadóból és a termés tizedéből állt, de a tized helyett sokszor a termés felét vitték el; az alatt az ürügy alatt pedig, hogy a jobbágy földesurát tartozott a szükséges élelmiszerekkel ellátni, únos-úntig új módokat kerestek a nép megsarcolására. Köteles robotmunkáját is gyakran kétszer-háromszor végeztették el a rájával és mindenért pénzbüntetést róttak rá. Ez a gazdálkodás azután olyan csapássá

lett, hogy a nép titkon elvándorolt. Ha azonban a rája a mohamedán hitre tért, a legmagasabb hivatalokra is nyitva állt előtte az út. A Balkán szlávjai nagy számban törökösödtek, a legtöbb basa és nagyvezér is renegát volt.

Hogy a hódított területek el nem törökösödtek, annak egyik oka az volt, hogy a török gőgös megvetéssel nézte le a ráját. A török előtt meg kellett alázkodnia. Bizonyos színek viselésétől eltiltották. Ha turbánt vagy zöld ruhát öltött, mohamedánná kellett lennie, ha vissza akart térni, megölték. A janicsárseregek kiegészítésére öt évenként gyermektizedet szedtek tőlük a 10—12 éves fiúk sorából. (Magyarországon ezt nem szedték.) A másik ok pedig az volt, hogy a török tulajdonképpen politikai szervezetet nem teremtett. Harcai nem nemzeti, hanem vallásos harcok voltak, szervezete is csak egyházi és katonai szervezet volt. A hódolt területet *pasalikokra*, ezt *szandzsákokra* osztották. A *basák* és *beglerbégek* azonban csak a sereget kormányozták, a *defterdárok* csak a szpahik és a kincstár jövedelméről gondoskodtak, a bírák (*kádi*) is csak olyan ügyekben ítélezhettek, amelyeket eléjük vittek. Más hivatal nem volt, ezek a törökök pedig a várakban és a városokban éltek. A hódított terület nagy részén a nép csak utazó, hadbavonuló vagy adószedő törököt látott. Az ilyen helyeken tehát fönnmaradtak a nép régi szokásai és intézményei (pl. nálunk a megye), a lakosság maga intézte ügyeit és gyűlöletének sokszor azzal adott kifejezést, hogy megtámadta, elfogta vagy megölte az arra vetődött törököket.

Ez a török birodalom belső erejét mindig bénította. Ehhez pedig még veszedelmes korrupció is járult. A török birodalomban mindent és minden fokon csak ajándékokkal és vesztegetéssel lehetett elérni. Az ország kormányzói: a nagyvezérek és a basák senkinek sem voltak felelősek és majdnem korlátlan hatalommal rendelkeztek. Csak a melléjük rendelt tanács (*diván*) tagjainak, a körükben élő hivatalnokoknak az érdekeit kellett tiszteletben tartaniok, mert különben ezek az illetők följelentették és kieszközölhették, hogy Konstantinápolyból külön követet küldjenek a megfojtására. A selyemzsinórtól tehát mindenki félt és a tisztviselők is ajándékokkal iparkodtak maguknak följebbvalóik jóindulatát biztosítani.

Milyen átalakulások jellemzik az újkort a középkorral szemben?

Hogyan bukott meg a hűbériség?

Mi az a százéves angol-francia háború?

Hogyan alakult át Franciaország a százéves háború alatt?

Mi a fehér és a piros rózsa harcának jelentősége?

Hogy lett Spanyolország egységes királyság?
 Mit nevezünk a pápák avignoni fogságának?
 Milyen hatással volt az avignoni fogság a pápaságra?
 Hogyan keletkeztek egyházellenes tanok?
 Mi a husszitizmus? Hogy ütközött össze Zsigmond a
 husszitákkal?
 Mi a reformzsinatok jelentősége?
 Hogyan ébredt új életre a világirodalom?
 Hogyan elevenedett föl az ókor szelleme?
 Mi jellemzi a humanizmust?
 Mi jellemzi a renaissance művészetét?
 Milyen volt a renaissance hatása az erkölcsökre?
 Mi indította meg a fölfedezéseket?
 Hogyan fejlődött a középkorban a földrajzi tudás és a
 hajózás?
 Mit tettek a portugálok a fölfedezések érdekében?
 Hogyan fedezte föl Columbus Amerikát?
 Hogyan ismerkedtek meg az európaiak Amerikával?
 Milyen kultúrákat találtak az európaiak Amerikában?
 Milyen hatással volt Amerika fölfedezése Európára?
 Milyen belső bajokban szenvedett Németország Luther
 föllépésekor?
 Melyek Luther alapvető tanai és hogyan terjedtek el?
 Mi az a búcsú?
 Hogyan folyt le a németországi vallási harc az augsburgi
 vallásbékéig?
 Hogy folyt le a reformáció Svájcban?
 Hogy alakult át a gazdasági élet a 16. században?
 Hogy alakultak át az életviszonyok a 16. században?
 Hogy alakult át a világfölfogás az újkor elején?
 Hogyan fejlődött ki az állami élet?
 Hogyan fejlődött a Habsburgok családi hatalma?
 Hogy folyt le V. Károly és I. Ferenc küzdelme?
 Hogyan oszlott két ágra a Habsburg-ház?
 Milyen hatalom volt a 16. század közepén a Habsburgok
 kezén?
 Hogyan terjeszkedtek a törökök?
 Mi jellemzi a török hódítást?
 Milyen volt a törökök szervezete?
 Hogyan bántak a törökök a hódított országokkal és
 népükkel?

II. MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE

A 14—16. SZÁZADBAN.

1. KÁROLY RÓBERT URALKODÁSA.

Magyarországon a nyugati hűbéri rend csak akkor erősödött meg, amikor a nyugati országokban már a királyok és a városok a hűbériség ellen kezdtek fordulni. Ezt a diadalát a 13. század második felében állandósult anarchiának köszönhette.

Az 1308-i választás még korántsem erősítette meg az *Anjouk* trónját. Az oligarchák továbbra is dacoltak a királyi hatalommal, és KÁROLY RÓBERT (1308—1342) helyzete eleinte nem volt sokkal jobb, mint VENCELÉ és OTTÓÉ. Az oligarchák szerte garázdálkodtak az országban, s amidőn a király hatalmát érvényesíteni akarta, még délvidéki híveivel is szembekerült. Különösen CSÁK MÁTÉ ragaszkodott korábbi hatalmához. Királyi udvartartást vitt, nádort és hadsereget tartott és hadaival egészen Buda falai alá kalandozott. Hasonlóan veszedelmesek voltak Kassa vidékén az *Amadéék*, akik Kassa királyi városát is hatalmukba kerítették. Amikor Károly Róbert ellenük föllépett, az Amadék Csák Mátéval szöveterkeztek, s 1312-ben *Rozgonyinál* a király serege már majdnem városágos helyzetbe került, amidőn végre megjelentek a johanniták és az ütközetet a király javára döntötték el. Ezzel nevezetes fordulat állott be, a király hatalma mindinkább megerősödött. A hűbéres szervezet ugyan fennmaradt, sőt továbbfejlődött, de az oligarcha családok sorra elvesztették befolyásukat, helyüket pedig új, a királyhoz hű családok foglalták el. Ebben az időben lépnek előtérbe a *Báthoryak*, a *Drugethek*, a *Kanizsaiak*, a *Kontok*, a *Czudarok* stb.

Természetes, hogy a királyi hatalom megerősítése után Károly Róbertnek legfontosabb feladata az ország újjászervezése volt. Azt a nagy átalakulást, amely még II. Endre idejében indult meg, s amelyet IV. BÉLA már megakadályozni nem tudott, Károly Róbert sem tartóztathatta föl. Az alkotmányt tehát akként kellett átalakítani, hogy a hűbéri rend megerősödése ellenére is a király központi hatalmát szilárdítsák. Gondoskodni kellett, hogy a király elveszett jövedelmeiért kárpótlást kapjon, és hogy kellő hadsereg fölött rendelkezzen. Ezt a kérdést is hűbéri alapon oldották meg. Így alakult ki az Anjouk idejében a banderialis hadrendszer. Meg-

alapítója tulajdonképpen már Károly Róbert, de teljesen csak NAGY LAJOS fejlesztette ki. A király ugyanis arra kényszerítette hűbéreseit: a főurakat és a főpapokat, hogy birtokuk nagyságának arányában csapatokat állítsanak ki, amelyeket a király táborába vezessenek. Azok a főurak, akik legalább 50 katonát állítottak, saját zászlóik alatt vezették csapatukat. Ezért nevezik az ilyen csapatokat a zászlóról bandériumnak. A nemesek harci kedvét különben az Anjouk azzal is fokozták, hogy a külföldi lovagi élet külsőségeit is meghonosították: bőkezűen adományozták a címereket és nagy lovagjátékokkal iparkodtak fejleszteni a „daliás idők” vitézi erkölceseit. A legnevezetesebb bandériumok az ú. n. tiszti bandériumok voltak, amilyet a nádor, a bán, a vajda, az országbíró, a király és királyné udvarbírája állítottak ki. Ezek a királyi tisztségviselők bizonyos részt kaptak a sójövedelemből (*salarium*), amiért azután kötelesek voltak 400 főnyi sereget kiállítani. Ámbár ez a rendszer az oligarchák hatalmát nem törte meg, az ország erejét mégis gyarapította.

Hasonló kedvező módon rendezte Károly Róbert az ország pénzügyi bajait is. A *lucrum camerae* folytonos használata következtében a pénz egészen megromlott, ezüsttartalma már nagyon kevés volt. Az országra ez nagy csapás volt, a magyar pénzt lassanként kiszorította a forgalomból az idegen s Károly Róbert hiába adta ki erélyes rendelkezéseit a közkézen forgó bécsi fillérek és cseh garasok ellen, nem tudta terjedésüket megakadályozni. Végre 1332-ben az urak kérésére lemondott a kamarai nyereségről, amely helyett országos adót vetett ki. Minden jobbágykapu után, amelyen egy szénásszekér átfért, 18 dénárnyi ($\frac{1}{5}$ aranyforint) adót kellett fizetni. Ezen *telekadó* alól csupán csak a városok voltak felszabadítva, amelyek továbbra is átalányösszeggel váltották meg a *lucrum camerae*-t. Ezzel Magyarország pénzügyeiben új fordulat állott be. A király jó pénzt veretett és firenzei mintára az aranypénzt is meghonosította. Ebben Velencét (dukát) és Firenzét (forint) utánolta. Az új *aranyforint* egészen firenzei mintára készült.

De Károly Róbert következetes politikájával a magyar király hatalmát nemcsak befelé, hanem kifelé is megerősítette. Legszebb tanúsága ennek az 1335-ben lefolyt visegrádi tanácskozás, amelyen a cseh és lengyel király, a sziléziai hercegek, a morva örgróf és a bajor és szász hercegek viszályaiban Károly Róbert ítéletét ismerték el, és gyűlésükön elsimították a Közép-Európában fennálló ellentéteket.

A visegrádi konferencián sikerült Károly Róbertnek egy régóta vajdud gazdasági kérdést is megoldania. A 13. század óta Magyarországon rohamosan fejlődő bányászat mindinkább ide vonzotta a nyugati országok kereskedőit. A 13. század végén már virágzó forgalmat azonban 1312 óta nagy veszedelem fenyegette. FRIGYES herceg akkor megújította Bécs árumegállító jogát, ami megakadályozta a nyugati kereskedőket, hogy személyesen

Magyarországba jöjjenek. A János cseh királlyal kötött megegyezés alapján Károly Róbert új utat nyitott a kereskedelemnek, Prágán és Brinnön át Bécs megkerülésével Budára. Az északi kereskedők azóta Budán találkoztak az olasz kereskedőkkel és a Rajna vidékének és a Németalföldeknek kereskedői is sűrűn fölkeresték megint a magyar piacokat, ami a magyar városokat rohamosan föllendítette és különösen Budát virágoztatta föl.

Károly Róbertnek külső politikája egyebekben teljesen dinasztikus jellegű. Állandó törekvése az volt, hogy utódainak a nápolyi trónt megszerezze és nagybátyját, RÓBERT (1309—1343) nápolyi királyt rá is vette, hogy trónját Károly Róbert másodszülött fiára, ENDRÉRE hagyja, akit Róbert király unokájával, NÁPOLYI JOHANNÁVAL jegyeztek el. Majd LOKIETEK ULÁSZLÓ lengyel király leányát, ERZSÉBETET véve nőül, a lengyel korona megszerzésére is törekedett. Lengyelországot többször is megsegítette a tatárok és a litvánok ellen és nagy része volt sógorának, KÁZMÉRNAK (1333—1370) a lengyel trónra emelésében. A visegrádi tanácskozáson ő békítette ki Kázmért János cseh királlyal, aki magának követelte a lengyel trónt, s Kázmér pártolásával el is érte azt, hogy 1339-ben a lengyelek Nagy Lajost elismerték trónörökösüknek. Politikája csak a Balkán felé volt szerencsétlen. Zárát a velenceiek újra elragadták. A horvátok is garázdálkodtak, de Károly Róbert nem igen léphetett föl ellenük, akiknek trónját köszönhette. Függetlenítette magát a szerb vajda és Bosznia. Függetleníteni akarták magukat az oláhok is, s az ellenük viselt hadjárat alkalmával (1333) Károly Róbert BAZARÁB MIHÁLY oláhjaival szemben veszedelmes helyzetbe került.

2. NAGY LAJOS URALKODÁSA.

Károly Róbertnek 1342-ben bekövetkezett halála után fia, LAJOS (1342—1382) került a trónra, aki elzarándokolva Szent László koporsójához, ezt a kiváló uralkodót választotta mintaképül.

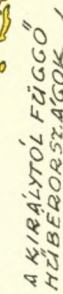
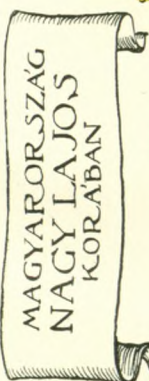
Az apja által életbeléptetett újítások még további kiépítésre szorultak. Az új társadalmi rend az 1351-i országgyűlésen alakult ki végkép. Nagy Lajos ekkor az ország báróinak és nemeseinek kérésére az aranybullát megerősítette. Csupán a negyedik pontot változtatta meg, s megszüntetve a nemesség szabad rendelkező jogát, kimondotta, hogy a nemesi birtok az egyenes ág kihalásával az oldalágra száll, ennek kihalta után pedig a koronára. Ez az *ősiség* híres törvénye, amely 1848-ig állott fenn. Szintén a bandériális rendszer megerősítését szolgálta. Biztosítani akarták a birtokot, hogy a királynak teljesítendő hadi kötelezettségben ne álljanak be változások. Ugyanakkor hozta be Nagy Lajos a *kilenced* törvényét is. A jobbágyok eddig földesurukkal szemben teljesítendő kötelezettségükről urukkal szabadon szerződtek. Nagy Lajos ezt a kötelezettséget is országosan szabályozta. Kimondta azt, hogy

a jobbágy tartozik földesurának terméséből $\frac{1}{6}$ -et beszolgáltatni. Ez a kilenced tulajdonképpen egyenlő volt a papi tizeddel, mert a papi tized levonása után fizették; ezért nevezték dézsmának. Ennek a törvénynek a hozatalánál is a hűbéri szempont volt az irányadó. Biztosítani kellett a hűbéresnek a jövődelmet, hogy katonáit kellőképpen felszerelhesse. Ennek fejében elismerték a jobbágyok szabad költözködési jogát.

A hűbéri rendszer következményeként fejlődött ki a *szent korona tana*. Károly Róbertet háromszor koronázták meg, de csak a harmadik, a szent koronával történt megkoronázása volt föltétlenül törvényes színezetű. A szent korona ezáltal természetesen több lett pusztá jelvéynél, közjogi fogalom volt, amely a jogokat a királyra ruházta. Minthogy a szent koronát a király a nemzettől kapja, a szent korona mintegy kifejezi a királynak és a nemzetnek összeműködését az ország kormányzásában. A szent korona testének fogalma is ezzel együtt fejlődik, és értik rajta a törvényhozássban, tehát az ország ügyeinek vezetésében résztvevő összes rendeket: akkor a papi, a főúri, és a nemesi rendet a királlyal egyetemben. A törvények hozatalához ettől az időtől kezdve a szent korona egész testének hozzájárulása szükséges.

A külpolitikában Nagy Lajos az apja által kijelölt nyomokon haladt s örökölte ennek a politikának bajait is. Már uralkodásának elejét igen szomorú körülmények közt kezdte meg. Öccse, ENDRE, NÁPOLYI JOHANNÁVAL való eljegyzése után *Nápolyban* nevelkedett, de Róbert király végrendelete csalódást hozott számára. Róbert ugyanis nem reá hagyta a koronát, hanem Johannára. Johanna nem szerette Endrét s a magyar politika törekvéseivel határozottan szembeszállt. Endre helyzete a könnyelmű, kicsapongó asszony mellett igen szomorú volt. Nápolyból rossz hírek érkeztek, amire ERZSÉBET anyakirályné leutazott és vissza akarta hozni fiát Magyarországra. De Johanna, a botrányt elkerülendő, kérte a királynőt, hogy ezt ne tegye, s megígérte, hogy Endrét legközelebb királlyá fogja koronáztatni, de azután sem volt hajlandó a hatalmat férjének átadni. Rokonai és környezete Johanna tudtával összeesküdtek a király ellen, akit vadásatra híttak a szomszédos *Aversába*, ahol éjnek idején Endrét kiszóltották és meggyilkolták (1345). A gyilkosság híre Nagy Lajost nagyon lesújtotta, mindjárt készülődött is, hogy bosszút vegyen Johannán.

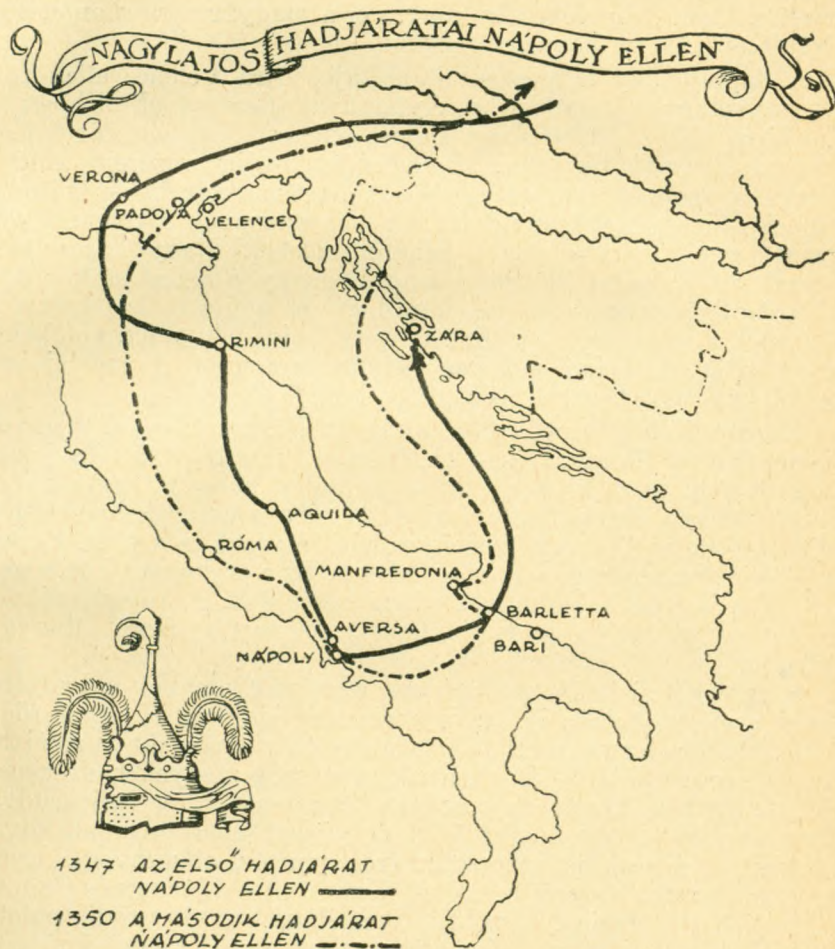
De egyelőre Nagy Lajost az indulásban a *Velence* elleni küzdelem akadályozta. Zára ugyanis föllázadt a velencei főnnhatóság ellen, Nagy Lajos segítségét kérte s az időközben a város falai alatt megjelent velencei hadak ellen hősieken védekezett. Nagy Lajos sietett is a város segítségére, de a délvidéki főurak a velenceiek ellen intézett támadásnál cserben hagyták, úgyhogy vissza kellett vonulnia. Zára is kénytelen volt magát megadni (1345), ami Nagy Lajosra nézve annál nagyobb csapás volt, mert ezzel a tengeri összeköttetés Magyarország és Nápoly között is elveszett.

A KIRÁLYTÓL FÜGGŐ
HÍBERŐSTÁGOK

Vége 1347-ben szárazföldi úton indította meg seregeit. Velence területét elkerülve, lassankint le is küldötte csapatait a nápolyi királyság területére, ahol Lajos hívei már korábban föl-vették a küzdelmet Johanna ellen. Johanna különben nem hosszú ideig gyászolt, nőül ment TARENTÓI LAJOSHOZ, akivel együtt Nagy Lajos közeledtére a Provenceba menekült. A nápolyi királyság

rövid küzdelem után egészen Nagy Lajos birtokába jutott. Még a Durazzói hercegek is segítették Lajost, hogy a gyanút magukról elhárítsák. De Lajos, aki tudta, hogy Endre meggyilkolásában a Durazzóiak is részesek voltak, Aversában Durazzói Károlyt megfojtatta, a többi durazzói herceget pedig Endre négyéves kisfiával, MARTELL KÁROLYLYAL Visegrádra küldte. 1348-ban országának ügyei s a szörnyű fekete halál készítették a visszatérésre.

A magyar hadak helyzete azonban az ő távollétében rosszra fordult. A király tehát 1350-ben másodszor is megindította a küzdelmet. Eközben meghalt a kis Martell Károly, akinek a trónt követelte, és Lajos a Nápoly elleni hadviselés nehézségei folytán belátta, hogy ezt a két távollevő országot egy fő alatt egyesíteni nem lehet. Így terveiről újabb sikerei ellenére is lemondott. Csak Johanna megbüntetését kívánta, de a pápa ítélete Johannát fölmentette. Csak élete végén küldhette el a magyar udvarban nevelkedett Kis KÁROLY herceget Johanna ellen.

A nápolyi ügy befejezése után Lajos újra Velence ellen fordult, szövetkezve hatalmas vetélytársával, *Genovával*. Ebben a háborúban (1356—1358) Nagy Lajos Velence közvetlen környékét, a *Terra Fermát* támadta; *Dalmáciába* pedig vezéreit küldte. Velence a szorongatott helyzetben kénytelen volt békét kötni s dalmáciai birtokairól lemondott. Minthogy azonban a velencei köztársaság nem tartotta meg a békeföltételeket, Nagy Lajos még harmadszor is hadat indított ellene. A magyar hadak akkor már *Chioggiát* is ostromolták, de minthogy a genovai hajóhadat a velenceiek a város előtt legyőzték, Nagy Lajos kénytelen volt békét kötni (1381). A *torinói békében* Velence lemondott dalmáciai igényeiről s nagy hadisarcot is fizetett a királynak.

Károly Róbert uralkodása alatt az oligarchia még nagyon rakoncátlan, a főurakat csak az önérdek vezette, a király iránti hűségről nem igen lehetett szó; de az itáliai háborúk egyik fontos következménye, hogy Nagy Lajos hadaiba megint belenevelte a vitézi becsületet. Ő maga személyes bátorságával is kitűnt. Fáradtságtól és veszedelemtől nem riadt vissza. Ez a személyes hősiessége az urakba is újra beleoltotta a vitézi becsületet. A lovagi erények és a lovagi eszmény e hadjáratok kapcsán vert gyökeret Magyarországon.

S az erkölcsi hatás mellett nevezetes volt ezeknek a hadjáratoknak szellemi hatása is. Az interregnum idejében elvadult főúri rend Itáliában ismerkedett meg a műveltség magasabb formáival. Visszatérve a hadjáratból, nemcsak magasabb igényeket, de magasabb kultúrát is hozott az országba. Nemcsak Nagy Lajos udvarában ápolták a tudományt és a művészeteket, hanem az udvar szokásait a főurak is utánozták (rongypapír, ablaküveg). Erről a magasabb műveltségről beszélnek KOLOZSVÁRY MÁRTON és GYÖRGY szobrai (Szent György szobra Prágában), a visegrádi palota, a kassai dóm, a Nagy Lajos számára írt, ma Bécsben őrzött és képekkel gazdagon díszített krónika, JÁNOS küküllői esperes, JÁNOS minorita barát és mások történeti művei, az iskoláztatás újabb föllendülése (pécsi egyetem), az olasz művészeknek és német költőknek szereplése az udvarnál.

Lajos Kázmér lengyel király segítségére többízben *Lengyelországba* is vezetett hadat. Az akkor még pogány *litvánok* ugyanis *Lengyelországot* gyakran pusztították. 1370-ben, Kázmér halála

után, még Károly Róbert politikája következtében, reá is szállt a lengyel trón. De Lengyelország és Magyarország egyesítése nem volt maradandó. A Lengyelországba küldött kormányzók Nagy Lajos uralmát nem tudták ott megkedveltetni. A lengyeleket az is bántotta, hogy a király nem tartózkodott közöttük. Nagy Lajos halála után az unió a két ország között fölbomlott.

Magyarországra nézve ezeknél a dinasztikus érdekből folytatott hadjáratoknál fontosabb Nagy Lajos balkáni politikája. Itt ugyan elsősorban mint térítő lépett föl, de *Boszniát, Szerbiát, Bolgárországot, a havasalföldi és moldvai vajdákat* fennsőbbsege elismerésére kényszerítette és így délről és keletről Magyarországot hatalmas védőbástyával, a hűbéres fejedelemségek egész láncával vette körül. Ez Magyarországra annál nevezetesebb volt, mert éppen abban az időben nyomultak előre a *törökök*, akik a Balkánon már 1366-ban a magyar seregekkel is összeütközésbe jutottak.

3. NAGY LAJOS UTÓDAI; ZSIGMOND.

Nagy Lajos halála után a trónöröklés kérdése megint nehézséget okozott. Még nem volt tisztázva az a kérdés, vajjon nő örökölheti-e a trónt. III. Endre halála alkalmával leányára, Erzsébetre nem gondoltak. Nagy Lajos azonban, minthogy fia nem volt, arra törekedett, hogy leányának, MÁRIÁNAK biztosítsa a trónt (1382—1395). Kis Károlyt, amidőn őt Nápoly elfoglalására küldte, megeskette, hogy leányait a trónon nem fogja zavarni. Máriát Lengyelországban is elismerte trónörökösnek. Nagy Lajos halála után azonban a főurak tekintélyes része mégis a nőörökösödés ellen fordult. Főfészkük a *Délvidék* volt, ahol a HORVÁTIÁK állottak a mozgalom élén, akiket azonban TVARTKÓ boszniai bán is támogattott. Mária helyett Erzsébet anyakirályné kormányozta az országot, akinek kegyencei (GARAY nádor, FORGÁCH BALÁZS) nem voltak alkalmasak arra, hogy a nőuralmat megkedveltessék. Növelte a zavart az is, hogy Lengyelország elvált. Az Anjou-igényeket ott csak úgy lehetett fönntartani, hogy Nagy Lajos ifjabbik leánya, HEDVIG ült a trónra, aki kezét a litvánok akkor megkeresztelt fejedelmének, JAGELLÓNAK nyújtotta (1386). Mária jegyesének, LUXEBURG ZSIGMONDNAK is voltak ellenségei. A Délvidéken nyílt lázadás tört ki, amelyet először a királynék személyes megjelenésükkel csendesítették le, de az elégyületlenség hamar újra kitört, s az elégyületlenek Nagy Lajos legközelebbi rokonát, a nápolyi trónra került Kis KÁROLY-t (1386—1387) jelölték a magyar trónra. Kis Károly be is jött az országba, s minthogy a királynőket a veszedelem készületlenül találta, kénytelenek voltak Károly fogadására menni és megkoronáztatását szó nélkül eltűrni. De a királynők pártja Kis Károlyt alig néhány heti uralkodás után meggyilkolta, amire a délvidéki lázadás újult erővel tört ki. Erzsébet királyné megint személyes megjelenésével vélte a válságot elsimíthatni, de

ez alkalommal csalódott. Kocsiját megtámadták, kegyenceit fölkoncolták, magukat a királynőket pedig *Novigrád* várába vitték, ahol Erzsébetet megfojtották.

Mária kiszabadítására Zsigmond sietett elő Csehországból, de útközben már találkozott arájával, akit időközben a velencei köztársaság közbelépésére szabadon bocsátottak. Zsigmondnak (1387—1437) is küzdenie kellett még a délvidékiekkel, mozgalmukat csak nagynehezen, szőszegéssel és kivégeztetésekkel tudta elfojtani. Máriának 1395-ben bekövetkezett halálával azonban Zsigmond trónja is inogni kezdett. Ő tulajdonképen csak nejének köszönhette hatalmát; erőszakos, szeszélyes, állhatatlan és pazarló jellemével nem nyerte meg magának az országot, s Mária halála után nemcsak a délvidékiek, hanem az ország nagyjainak tekintélyes része is úgy gondolkozott, hogy Mária halálával férje igényei is megszűntek. Csak a fenyegető török veszedelem mentette meg Zsigmond trónját. MURÁD szultán a *Rigómezőn* 1389-ben leverte a szerbeket. Utóda, BAJAZID pedig az oláhokat iparkodott Magyarországtól elszakítani. Szükséges volt tehát a hűbérországok védelmére kelní, hogy a török ne jusson Magyarország közvetlen közelébe. Az így kifejlődött magyar-török ellenségeskedés következménye nagy kereszteshadjárat lett, amelyben tekintélyes külföldi: burgundi, francia, spanyol és német seregek vettek részt. A csatát azonban *Nikápolynál* elvesztették, mert Zsigmond, a burgundok kérésének engedve, nem a könnyű székely lovasság támadásával kezdte meg az ütközetet, hanem a burgundi lovaghaddal. Így az ő visszaveretésük után a török derékhaddal a magyar könnyű lovasság került szembe, amely nem tudta föltartóztatni a szpahik előnyomulását. Maga Zsigmond is csak nagynehezen menekült a Dunán lefelé, a *nürnbergi várgróf hozta* gályán (1396 szept. 28.). Az országban azt sem tudták, mi történt a királlyal, mert Zsigmond jó ideig Itáliában kóborolt és gyönyörködött annak emlékeiben.

Visszatérése után sem gondolt arra, hogy a törökök előnyomulásával szemben megkezdett politikát tovább folytassa. BAJEZIDOT is elfoglalta a mongol TIMURLENK diadalmas előnyomulása, s így a veszedelem egyelőre elhárult az országról. Minthogy a főurak ismét elégtelenkedtek, Zsigmond az országgyűlésen vezéreiket fölkoncoltatta és cselekedeteivel kihívta az urak ellenszenvét: JONOK morva őgrófot a nemzet megkérdezése nélkül megtette trónörökösnek; az ország egyes részeit elzálogosította, a királyi birtokokat elpazarolta, s ennek dacára folytonos pénzzavarral küzdött. Hozzájárult ehhez, hogy egészen új oligarchia alakult körülötte. Az új oligarchiák többnyire idegenek voltak, a CILLEYEK stájerországiak, STIBOR vajda lengyel. Mindez annyira fölinegevelte az urakat, hogy határozottan állást foglaltak ellene, magát a királyt 1401-ben elfogták és több héten keresztül *Visegrádon* és *Siklóson* fogva tartották. A délvidékiek Zsigmond helyébe Kis

Károly fiát, NÁPOLYI LÁSZLÓT hívták meg. S bár 1401-ben kibékültek és Zsigmond megkegyelmezett ellenségeinek, 1403-ban Nápolyi László IX. BONIFÁC (1389—1404) pápa támogatásával, mégis betört az országba. A közvetlen okot erre az adta meg, hogy Zsigmond megint a nemzet tudta nélkül intézkedett a trónról és azt Albert osztrák hercegnek biztosította. Az elégtelenség olyan nagy volt, hogy az ország prímása is az elégtelenség közé állott. A délvidékiek mind László pártján voltak és László úgyszólván ellenállás nélkül vonult előre a Dunántúlon. Zsigmond Csehországban tartózkodott, csak kegyenceinek, Garainak és Stibor vajdának köszönhetette, hogy Lászlót kiűzték az országból.

Nápolyi László trónkövetelése mégis szomorú következményekkel járt. Jóval később ugyanis, 1409-ben, mint magyar király eladta Dalmáciát Velencének, és Velence csendben el is foglalta azt. Zsigmond csak 1412-ben indított Velence ellen hadjáratot, de csekély eredménnyel. Hogy a háborúhoz pénzt szerezzen, kénytelen volt a 13 szepesi várost Ulászló lengyel királynak elzálogosítani, de Dalmáciát mégsem tudta visszafoglalni.

Uralkodásának későbbi szakasza sokkal kiválóbb embernek tünteti föl Zsigmond királyt, mint az első évek; de ekkor meg az volt a baj, hogy erejének javarésztét nem Magyarország javára fordította, hanem többnyire külföldön időzött. 1410-ben megválasztották német királynak, majd császárrá is megkoronázták. Vencel halála után Csehország koronája is reá szállt. Így a cseh és a birodalmi ügyek foglalták el. Legfontosabb tevékenységét a *konstanzi zsinaton* fejtette ki. De ugyanott annyira magára vonta a csehek haragját, hogy a következő években meg a husszita mozgalmak bénították meg. Magyarországra bizonyos dicsőség háramlott abból, hogy a magyar király egyszersmind cseh király és német császár is volt, ez Magyarország tekintélyét kifelé emelte, de azért sok bajt is zúdított az országra. Zsigmond pedig a helyzet előnyeit nem tudta kihasználni. Amikor II. MURÁD (1421—1451) szultán alatt a törökök megint támadóan léptek föl, sem Csehország, sem a birodalom haderejét nem használta föl ellenük. A balkáni államok, amelyek korábban a magyar király fönnhatósága alatt állottak, Zsigmond határozatlan politikája következtében sorra elszakadtak s a törököknek fizettek adót, még Szerbia is, pedig ennek fejédelme Magyarországon tetemes birtokokat kapott Zsigmondtól.

Uralkodása alatt a sok zavar és ellentét nagy átalakulásokat idézett elő. Nagy baj volt különösen az oligarchia elhatalmasodása. Az oligarcháknak az a törekvése, hogy a nemességet maguk alá hajtsák és külön rendnek ismertessék el magukat, áldatlan rendi küzdelmek kútforrása lett, amelyben a köznemesek a megyéből indítottak harcot a főnemesek ellen. Zsigmond viszont a rendekkel szemben a városoknál keresett támogatást, őket is meghívta tanácskozásra és 1405-ben két törvényben is védelmére kelt gazdasági érdekeiknek.

Első nevezetes törvényét 1404-ben adta ki; ez a pápa ellen irányult. Nem tudta megbocsátani IX. Bonifác pápának, hogy Nápolyi Lászlót támogatta. S minthogy az utolsó két században a püspöki székek betöltését többnyire a pápák tartották fenn maguknak, Zsigmond kiadta a *placetum regiumot*, amelynek értel-

mében semmiféle pápai iratot vagy bullát a király előzetes jóváhagyása nélkül kihirdetni nem volt szabad. Így a főpapok kinevezése is az ő kezébe került, s később a konstanzi zsinat is biztosította a királynak ezt a kegyúri jogát.

Az 1404 és 1405-i törvények mellett 1435-i törvényei nevezeteseek. Kimondták akkor, hogy a főnemésekre a megyei hatóság bírságot vehet ki, s a megye önkormányzatára is fontos határozato-

kat hoztak. Eszerint a szolgabírákat az egész nemesség választja a megye jómódú nemesei sorából, és hogy senki magát ez alól ki ne vonhassa, 25 márka pénzbírsággal sújtották azokat, akik visszautasították a szolgabírói tisztelet.

A honvédelemről is 1435-ben intézkedtek. A hadviselés átalakulása következtében a háborúban tömegre volt szükség. Így tehát a király kimondotta, hogy ha külső ellenség támadja meg az országot, nemcsak a főurak s a megyei nemesek tartoznak hadba szállni, hanem a nemesség még *telekkatonaságot* is állít ki, még pedig 33 jobbágytelek után egy-egy jól fölfegyverzett katonát. Ezzel megszünt a jobbágyok hadmentessége, s ámbár eredetileg a jobbágy azért fizette az adót, mert katonai szolgálatot nem teljesített, hogy a telekkatonaságot fel lehessen fegyverezni, még új adót is vetettek reá, amelyet a jobbágy földesurának, illetve a megyének fizetett. Az országot Zsigmond két kerületre osztotta és megállapította, hogy az egyes határszéli területek veszedelme esetén milyen bandériumoknak kell védelmükre vonulniok.

Uralkodása végét neje, CZILLEI BORBÁLA keserítette el. Ámbár a rendek elfogadták trónörökösnek Zsigmond leányának, ERZSÉBETnek férjét, HABSBURGI ALBERTET, Borbála királyné a cseh királyi trónt II. ULÁSZLÓ lengyel király kezeibe akarta játszani. Zsigmond, amikor az ármányt fölfedezték, betegen sietett vissza Csehországból, hogy nejét megfenyítse, de útközben *Znaimban* meghalt (1437).

4. HUNYADI JÁNOS KORA.

Zsigmond halála után a rendek megválasztották ALBERTET (1437—1439). De a választás alkalmával, majd a két évvel később tartott országgyűlésen, okulva Zsigmond király uralkodásának tanulságain, kikötötték, hogy az országban fog tartózkodni, hogy a császári koronát csak a rendek beleegyezésével fogadhatja el, hogy leánygyermekait az ország rendjeinek akarata ellenére nem fogja kiházasítani, és hogy távollétében helyette a nádor fogja az országot kormányozni. Így a nádorból országos méltóság lett, s most már az országra a nádori szék betöltése sem volt közömbös, amiért úgy intézkedtek, hogy a király nem szabad tetszése szerint tölti azt be, hanem a rendek által ajánlottak közül köteles a nádort megválasztani (1439). De Albert uralkodása igen rövid volt. Királysága második évében a törökök ellen készült; útközetre azonban nem került a dolog. A táborban vérhas tört ki, a hadsereg föl-oszlott s a királyt is elragadta a betegség.

A király halálakor még nem volt örökös. Fia, V. LÁSZLÓ csak Albert halála után született meg. A fenyegető török veszedelemre való tekintettel azonban a rendek erélyes királyt akartak az ország élére állítani. A gyermek- vagy asszonyuralom gyöngeségének az országot nem akarták kitenni. Így a régi lengyel kapcsolatok hatása alatt 1440-ben megválasztották III. ULÁSZLÓ (1434—1444)

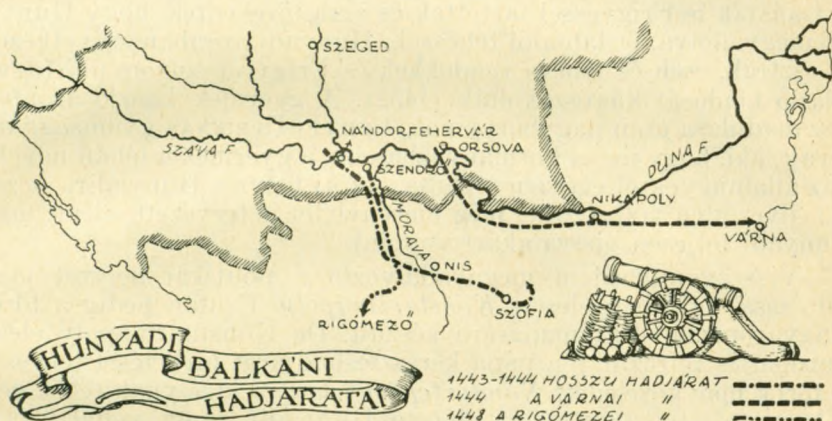
lengyel királyt. Vele szemben azonban az urak egy része ERZSÉBET királyné mellett foglalt állást. Erzsébet Lászlót a KOTTANER ILONA által megszerzett szent koronával hirtelenében meg is koronáztatta, majd a koronával együtt III. FRIGYES császárhoz menekült és fia érdekeinek védelmére GISKRA husszitáit fogadta zsoldjába. I. ULÁSZLÓ (1440—1444) komoly ellentállásra nem talált. Fiatalkorban, de igen vitéz fejedelem volt, aki teljes komolysággal látott hozzá az ország kormányzásához.

A korszak vezető egyénisége azonban HUNYADI JÁNOS volt. A legnagyobb veszedelem, mely ekkor Magyarországot fenyegette, a török terjeszkedés volt. A törökök ellen kitűnő hadvezérre volt szükség és ezt a hadvezért Hunyadi Jánosban találták meg, aki Zsigmond idejében tűnt föl, de ekkor aratta legnagyobb babérait. Oláh eredetű magyar nemesi családból származott s vitézsége révén később a főurak sorába emelkedett. Már Albert megtette szörényi bánná, azután Nándorfehérvár kapitánya, majd Erdély vajdája volt. Ebben a minőségben reánehelyezett a védelem feladata a törökök ellen. Első nagy diadalát *Szent Imrénél*, a Maros partján aratta. A törökök annyira féltek tőle, hogy *Nagyszében* ostrománál (1442) minden módon el akarták tenni láb alól. KEMÉNY SIMON önfeláldozása következtében ez nem sikerült, Hunyadi megint megverte a törököt, és vezérük, MEZID bég is a csatatéren maradt. Mindjárt ezután Hunyadi az erdélyi *Vaskapunál* aratott fényes diadalt. SHEHABEDDIN basa fölött, akinek jóval nagyobb hadát szintén teljesen tönkrevverte.

Legfényesebb hadjárata az 1443-ban megindult *hosszú hadjárat* volt. A király is, Hunyadi is kitűntek benne. Több diadalt arattak az ellenük kivonult török hadak fölött és *Szófiáig*, majd a *Balkánig* nyomultak előre. Itt azonban a tél s a jeges utak megakadályozták további előnyomulásukat.

A siker olyan nagyszerű volt, hogy egész Európa fölbuzdult és a nyugati államok már arra ösztönözték Ulászlót, hogy verje ki a törököket Európából. A pápa e célra külön követet küldött a királyhoz, CESARINI JULIÁNT. *Velence* és *Genova* megígérte támogatását; *Albánia* kiváló fejedelme, CASTRIOTA GYÖRGY, a törökök egyik legnagyobb ellensége, készült a hadjáratra és BRANKOVICS GYÖRGY, a szerb deszpota is segítséget ígért. MURÁD szultánt azonban *Kis-Azsiában* lázadás foglalta el, békét szeretett volna tehát kötni és igen kedvező föltételeket ajánlott, amelyeket a király *Szegeden* el is fogadott (1444). De ezt a békét néhány nappal megkötése után a külföldi követek, különösen Cesarini Julián unszolására megszegették. A hadjárat azonban szerencsétlenül folyt le. Az egyik szövetséges, Brankovics, idejekorán tudósította a szultánt a támadásról. A konstantinápolyi olasz hajósok jó árért visszaszállították a török seregeket Európába. Castriotát a törökök elvágták a magyaroktól. Így a magyar sereg egészen magára hagyatva közeledett a tengerpart felé. Itt aztán abban a meglepetésben részesült, hogy a

szultán hadaival a háta mögé került. A magyar sereg *Várnánál*, a tengerparton ütött tábort. Az ütközet november 10-én volt. Hunyadi a török seregnek mindkét szárnyát megverte. De a király és lengyel környezete, amelyet Hunyadi óvatosságra intett, nem akarta Hunyadinak az egész dicsőséget átengedni és elhirtelenkedve megrohanta a török had közepét. Igen vitézül küzdöttek; a király egészen a szultán közelébe hatolt már, de leszúrták s halála nagy rémületet keltett a hadseregben. Ezzel a csata sorsa megfordult. A törökök új erővel támadtak, s a levert magyarok részben menekültek, részben a szekértáborba futottak. Ezt a törökök másnap megostromolták s az odamenekülteket kardélre hányták. Hunyadi is csak nagynehezen menekült, DRÁKUL oláh vajda elfogta. Cesarini Juliánt menekülése közben ölték meg.

A királyról igen különböző hírek keringtek, sokan voltak, akik azt állították, hogy életben maradt. Egy évi határidőt tűztek tehát ki, hogy hollétéről megbizonyosodjanak és addigra az ország kormányzását hét főkapitányra bízták, akik között volt Hunyadi is. Ő kapta a legnagyobb részt, a tiszántúli és erdélyi vidék kormányzását, s ezzel az ország védelmének a gondja is reá nehezedett. A főkapitányok kormányzása azonban nem vált az ország javára. Az oligarchia még jobban elhatalmasodott és a hussziták is terjeszkedtek. A határidő elteltével már senki sem vonta kétségbe V. László trónörökösödési jogát, de őt egyelőre Frigyes kezeiből nem lehetett kiszabadítani. Így aztán szembekerült az oligarcha főnemesség és a köznemesség táborra. A köznemesség 1446-ban a *rákosi országgyűlésen*, hogy akaratát érvényre juttathassa, tömegesen jelent meg és Hunyadi Jánost az ország kormányzójává választotta. Hatalma csekély megszorítással ugyanolyan volt, mint a királyé. Mellé tizenkétfelől *országos tanácsot* állítottak, amelynek fele — ez is a köznemesség diadalát bizonyítja — köznemesekből alakult.

Hunyadi kedvezőtlen viszonyok közt vette át a kormányzást. A főúri családok nem tekintették őt magukkal egyenlőnek és ármánykodtak ellene. Hogy megnyerje őket magának, a főméltóságokat reájuk kellett ruhaznia. Így is mindig akadályokat gördítettek működése elé és amikor Giskra vagy III. Frigyes ellen fordult, cserben hagyták. A kiváló hadvezért ez egészen megbénította.

1448-ban mégis megint a török ellen fordult, ez alkalommal azonban szerencsétlenül. Murád szultán ellen a *Rigómezőn*, Dánoláh vajda 4000 emberének elpártolása következtében, elvesztette az ütközetet. Őt magát Brankovics György szerb deszpota fogta el, s az országgyűlés csak nehezen tudta kieszközölni kiadatását.

Ekkor már Hunyadi helyzete nagyon nehéz volt. A CZILLEIEK és GARAIK is Frigyesel tartottak és arra törekedtek, hogy Hunyadit megvádolva, őt láb alól telessék. Hunyadi azonban szövötközött az osztrák, cseh és morva rendekkel, és Frigyeset ostrom alá fogva, László kiadását kiereszkölték (1452). A gyermek László azonban kiszabadulása után nagybátyjának, CZILLEI ULRIKNAK gyámsága alá került, aki, hogy maga kormányozhasson, a gyermeket léhán nevelte s az államügyektől egészen elvonta. Az új helyzet Hunyadira nézve is kedvezőtlen volt. Czillei még merényletet is tervezett ellene, mire Hunyadi teljesen vissza akart vonulni.

Visszavonulásában megakadályozta a politikai helyzet megváltozása. 1453-ban elesett *Konstantinápoly*. Ezután pedig a török Magyarország megtámadására készült. De Konstantinápoly eleste Európát is fölrázta, s a pápa kereszteshadjárat hirdetését tervezte. A török már közeledett *Nándorfehérvárhoz*; a királynak tehát nem volt ideje a megfontolásra. Kérte Hunyadit, hogy vállalja el a fővezérséget, s Hunyadi a nagy veszélyre való tekintettel ezt nem is utasította vissza. De külföldről számbavehető segítség most sem jött, csupán csak KAPISZTRÁN JÁNOS barát lelkes szónoklatai állítottak talpra nagyobb paraszthadsereget, amelynek felszerelése azonban nagyon kezdetleges volt. Mire Hunyadi és Kapisztrán *Belgrád* alá vonulhattak, már folyt az ostrom. A várat Hunyadi sógora, SZILÁGYI MIHÁLY és fia, LÁSZLÓ védelmezte. De a vár ügye igen rosszul állott és Hunyadi csak nagynehezen tudott sógorának segítséget vinni. Amikor MOHAMMED szultán általános rohamot rendelt el, a törökök már a vár falára is fölérték, s a török zászló kitűzését is csak DUGOVICS TITUSZ önfeláldozása akadályozta meg. Ekkor a föllekesült kereszteshadak is beleavatkoztak a küzdelembe s véres utcai harcban visszafoglalták a várost, másnap pedig Hunyadi a török táborát is megostromolta és elfoglalta. A veszedelem ezzel el volt hárítva, de a táborban pestis ütött ki, amelynek Hunyadi is, Kapisztrán is áldozatul esett (1456).

Hunyadi halála a főnemesség diadalát jelentette. A legmagasabb méltóságokat a CZILLEIEK, GARAIK, HÉDERVÁRYAK és ÚJLAKIAK kapták, Hunyadi fiaitól pedig megkövetelték, hogy az apjuk által

védett várakat átadják. A Hunyadiak ellenségei Brankovics szerb deszpótával is szöveterkeztek és Czillei a királlyal Belgrád vára alá vonult, hogy Hunyadi Lászlót annak átadására kötelezze. Hunyadi azonban a német hadakat nem bocsátotta be a várba és Czilleit ármányai miatt felelősségre vonta. Czilleit ez fölizgatta, kardot rántott, a fegyvercsörgésre berohant Hunyadi kísérete és Czilleit fölkoncolta. Czillei megöletése a királyt is megdöbbenetette, mert így a Hunyadiak kezébe került. A Hunyadiak kényszerítették is, hogy *Temesvárra* menjen, ahol ünnepélyes esküt tett, hogy nem lesz bántódásuk és fiaivá fogadta őket. De ígéretét nem tartotta meg. Nemsokára magához hívatta őket Budára, ahol azután Lászlót kivégeztette, Mátyást pedig börtönbe vetette. Ez a fordulat azonban annyira elkésérítette az egész köznemesi pártot, hogy már-már lázadástól kellett tartani és V. László elmenekült *Prágába*, ahol röviddel utóbb meghalt (1457).

5. MÁTYÁS URALMA.

Az oligarchák föllépése a Hunyadiak ellen a köznemességet szervezkedésre indította. A királyválasztó országgyűlés 1458 elejére gyűlt össze. Jelölt nagyon sok volt. Igényt emelt a trónra többek között IV. KÁZMÉR lengyel király és VILMOS szász herceg, Albert király vejai, továbbá V. László nagybátyja, III. FRIGYES császár. Az országban is több főúr áhítozott utána. Ilyen körülmények között csak nehezen tudtak megegyezni. A nemesek SZILÁGYI MIHÁLYNAK és SZILÁGYI ERZSÉBETNEK köszönhették, hogy amidőn választásra került a sor, pártjuk már országszerte szervezve volt. HUNYADI MÁTYÁST jelölték. A köznemesség a siker érdekében megint tömegesen jelent meg. A Rákoson táboroztak s a hideg téli idő dacára is együtt maradtak, hogy akaratukat a Buda várában tanácskozó főrendekre rákényszerítsék. A főrendek azonban húzták, halasztották a dolgot s csak akkor engedtek, amikor a köznemesek a Rákoson kikiáltották s a Duna jegére fölvonulva éltették Mátyást. Akkor már a főnemesség is hajlandó volt Mátyást (1458—1490) királynak elismerni. Garai nádor ugyanis időközben *Szegeden* kibékült a Hunyadi-családdal és azzal a kikötéssel, hogy a király megbocsát a Hunyadi-ház régi ellenségeinek és leányát nőül veszi, támogatta megválasztását.

Az ifjú király még Csehországban időzött. A csehek nemzeti vezére, PODJEBRÁD ugyan, amint a magyarországi választási készülődéseknek hírt vette, mindjárt kibocsátotta fogságából, de ő is hasznot akart húzni ebből a fordulatból és Mátyást KATALIN nevű leányával jegyezte el. Amidőn tehát a választás után küldöttség indult Mátyásért, a király visszas helyzetbe került. Azt a megegyezést, amelyet anyja és nagybátyja az ő elkerülésével kötött a Garaiakkal, magára nézve nem tartotta kötelezőnek és ragaszkodott ahhoz, hogy Podjebrádnak adott szavát fogja beváltani. Ebből új zavarok támadtak, amihez járult még az is, hogy a tizenhét éves

uralkodó nem volt hajlandó eltérni nagybátyjának, Szilágyinak ráerőszakolt gyámságát. Így Szilágyi is az ellentáborba ment. Az elégtelennek pedig, mindazok a főurak, akiket a szegedi egyezség fölbontása sértett, Frigyesnél gyülekeztek, akit *Bécsújhelyen* egy évvel Mátyás király megválasztása után ki is kiáltottak magyar királynak. Mátyásnak fegyverrel kellett trónját megvédenie, de könnyűszerrel kiszorította Frigyeszt az országból. Az ellenfeleket utóbb II. Pius pápa, III. Frigyes egykori titkára, a híres humanista író (AENEAS SYLVIUS) békítette ki. A béke 1463-ban jött létre, akként, hogy Frigyes 60.000 aranyért kiszolgáltatta a koronát; az elfoglalt határszéli városokat azonban haláláig megtartotta, s Mátyás csak azt a jogot nyerte, hogy Frigyes halála után 40.000 aranyért visszaválthatja őket. A királyi címet is mind a ketten megtartották, sőt a kor szokása szerint örökösödési szerződést kötöttek egymással, amely szerint, ha Mátyás fiörökös nélkül halna meg, a koronát Frigyes, illetve utódai öröklék.

Ezek után Mátyás az ország belső ellenségei, a hussziták ellen fordult és sorra be is vette váraikat. Giskra is meghódolt, Mátyás megkegyelmezett és a Maros partján *Lippa* és *Solymos* várait adta neki. A csehek nagy részét állandó seregébe sorozta be. Azután a török ellen fordult, *Oláhországot* és *Szerbiát* ragadta el tőlük, majd *Jajcánál*, Boszniában verte meg hadaikat. Csak ezek után az eredmények után koronáztatta magát 1464-ben királlyá.

A törökökön kivívott nagy diadalai mindenfelé, különösen Itáliában, nagy lelkesedést keltettek, Velence és a pápa ismét támadó háborúra gondolt, s *Mantovában* kongresszus jött össze, amely erről a kérdéssel tanácskozott. Komoly segítség azonban mégsem érkezett. Csak a pápa küldött 40.000 aranyat, ami nem volt elegendő támadó hadjárat indítására. Mátyás pedig ehhez Magyarország haderejét nem tartotta elégségesnek, külföldi haderővel akarta tehát növelni, hogy a törökök ellen támadóan léphessen föl. Csehországot szerette volna megszerezni, amelynek királva, mint választófejedelem, a császár választására is befolyással volt, ami a császári trónra is kilátást nyitott.

Csehországban V. László halála után szintén a nemzeti irányzat győzedelmeskedett, s a csehek PODJEBRÁD GYÖRGYBEN (1458—1471) nemzeti fejedelmet választottak. Podjebrádot a pápai követek is elismerték, azzal a kikötéssel, hogy visszatéríti a cseheket a katolikus egyházba. György király azonban a husszitákat támogatta, s így az egyházzal csakhamar összeütközésbe került. II. PÁL pápa keresztes hadjáratot indított ellene és Mátyást tüzelte, hogy egykori apósa ellen fegyvert fogjon. Katalin ugyanis időközben meghalt, és Podjebrád kétszínű viselkedése Mátyással szemben Mátyást a háború megindítására. Megígérte, hogy őt ismeri el Mátyást a háború megindítására. Megígérte, hogy őt ismeri el Csehország királyául. Mátyás terveibe ez belevágott, hiszen Zsigmond, Albert, majd aztán V. László a cseh koronát is bírta, s a

kapcsolat csak V. László halálával szűnt meg. Mátyás tehát megindította a háborút. 1469-ben a csehországi katolikusok *Brünnben* meg is koronázták. De a hosszú háborút, amely nagyobb megszakítással, változó szerencsével tíz esztendeig folyt, nem koronázta siker. Frigyes ebben a háborúban is álnokul viselkedett. Mátyás háta mögött Podjebrádot biztatta, s amikor a cseh rendek függetlenségük megóvására Podjebrád beleegyezésével IV. KÁZMÉR lengyel király fiát, ULÁSZLÓT tették meg trónörökössé, Frigyes Mátyásnak tett ígérete ellenére Ulászlót ismerte el.

Ez a fordulat annál veszedelmesebb volt, mert a lengyel király még egyszer megkísérlette fölújítani a magyar trónra táplált igényeit. Összekötötetésbe lépett a magyarországi elégületlenekkel is, akik akkor éppen azért zúgolódtak, mert a király, hogy a hadi költségeket előteremtse, még a főpapokra is adót vetett ki. Így került az elégületlenek közé Mátyás egykori nevelője, VIRÉZ JÁNOS esztergomi érsek is. Mátyás ugyan könnyen lefegyverezte őket és Kázmért is kikergette az országból, de cseh igényeit érvényesíteni nem tudta. *Boroszló* ostrománál még egyszer szembenézett a két fél egymással, és Mátyás ügyes hadviselése következtében két ellenfele személyesen volt kénytelen békét kérni Mátyástól. A béke *Olmützben* jött létre 1478-ban. A birtokon úgy osztozkodtak, hogy Ulászló megkapta *Csehországot*, Mátyás pedig *Morvaországot*, *Sziléziát* és *Luzáciát*. Mátyás halála után azonban ezek a tartományok ismét Ulászlót illették meg, aki 400.000 aranyforinton válthatta őket vissza.

A béke megkötését előmozdította az is, hogy a haragvó Mátyás le akart számolni III. Frigyesel. 1477-ben, még az olmützi béke megkötése előtt, indította meg a háborút s Ausztria nagy részét el is foglalta, úgy, hogy Frigyes magyar trónigényei is rombadőltek. Csak a pápa közbenjárására kötöttek békét *Gmundenban* (1477), amelynek értelmében Frigyes Csehországot Mátyásra ruházta és 100.000 arany hadiköltség fizetésére kötelezte magát, míg Mátyás ennek fejében köteles volt kiszolgáltatni az elfoglalt területeket. Minthogy azonban Frigyes ezt a békét sem tartotta meg, a háború még két ízben kitört. 1485-ben Mátyás *Bécs* városát is elfoglalta, sőt *Stájerország* is meghódolt, úgy, hogy Mátyás király székhelyét is Bécsbe tette át. Diadalai közben azonban itt utolérte a halál; 1490 április 6-án hirtelen meghalt.

Nyugati politikáját, amely végeredményében meddő maradt, az ország nem méltányolta. Igaz, hogy a törökök rettegtek tőle és súlyos adókkal váltották meg a békét, de az ország mégis szívesebben látta volna, ha Mátyás erejét a törökök ellen fordítja. Amikor a csehek ellen hadakozott és a törökök ez alatt ismételten betörték Erdélybe, sőt egy alkalommal *Mezőtúrig* pusztítottak, az ország déli részében nagyfokú elkeseredés támadt. A *kenyérmezei* diadalt (1479) sem Mátyás, hanem hadvezérei, KINIZSI PÁL és BÁTHORY ISTVÁN vajda vívták ki; a közvélemény őket dicsőítette, és a hangu-

laton nem sokat változtatott, hogy Szabács és Verbász ostromában a király személyesen is részt vett. A rendek egy része Mátyás iránt elhidegült, régi híveit, a köznemességet pedig azzal idegenítette el, hogy uralma későbbi folyamán a hadviselés szempontjából ő is kénytelen volt a főnemességre támaszkodni. Viszont a főnemesség nem szívesen érezte a király súlyos kezét, amely minden körülmények közt engedelmességre s a törvények tiszteletben tartására szorította őket. Zsarnoknak nevezték és halála után azzal okolták meg ULÁSZLÓ megválasztását, hogy a zsarnok uralomnak véget akarnak vetni. Csak az alsó néposztályok lelkesedtek a királyért szívük egész melegével. Ők igen sokat is köszönhettek neki. Uraik garázdálkodásainak és erőszakoskodásának véget vetett. Hogy a nép zaklatását megszüntesse, sokszor személyesen is közbelépett és orvosolta a fennálló bajokat, sőt magasrangú tisztviselőivel is keményen éreztette hatalmát, ha részükről visszaélést tapasztalt. Az országban ezért mindig voltak elégületlenek, akik hajlandók voltak Mátyás ellen pártot ütni, és pedig közvetlen környezetében, de Mátyás az ilyen mozgalmakat személyes föllépésével mindig meg tudta akadályozni. E tekintetben különösen a Vitéz-féle összeesküvés esete jellemző, amikor fegyvertelenül, hirtelen megjelenésével ellenfeleit úgyszólván teljesen lefegyverezte. Hatalmas, megnyerő, de egyszersmind parancsoló egyéniségének varázsát mindenki éreztette.

6. MÁTYÁS KIRÁLY BELSŐ KORMÁNYZASA.

Mátyásnak nagyszabású politikájához erős hadseregre volt szüksége. Pedig a banderialis hadrendszer és a Zsigmond által hozzácsatolt telekkatonaság már nem felelt meg a kor követelményeinek. Hunyadi János már zsoldos sereget szervezett magának. Ez a hadsereg azonban az ő személyéhez volt kötve és zsoldját is Hunyaditól kapta. Csak mint kormányzó törekedett Hunyadi arra, hogy a zsoldos sereget országos költségen nagyobbítsa. Erre a célra hadi időben rendkívüli adót (*subsidiium*) rótt ki. Fiát, Mátyást, még jobban áthatotta az a meggyőződés, hogy a hadügyet gyökeresen át kell szerveznie.

Az 1458-i szegedi országgyűlésen először azt vitte keresztül, hogy a nemesség a király felszólítására három hónapig tartozzék táborban maradni, és hogy a telekkatonaságot fejenként nem 33, hanem 20, majd 1463-tól kezdve 10 telek után állítsák ki. Az így alakult hadsereg nagyrészt lovas hadsereg volt. A magyarok megmaradtak ősi harcmodoruk mellett és ha az előkelők páncélban jelentek is meg, a seregnek nagy zöme könnyű lovasokból állott. Mátyás ehhez a hadsereghez még gyaloghadat szervezett. Az európai keresztény államokban ez volt a második *állandó hadsereg*. Mátyás királyon kívül csak VII. KÁROLY francia királynak (1445) volt már állandó katonasága.

Ez azonban igen sok pénzébe került, s a királynak arról is kellett gondoskodnia, hogy a hadsereg fenntartásához szükséges pénzt előteremtse. Nem is találta meg mindig a pénzszerzés helyes formáját. Megadóztatta a papságot, amivel azt elidegenítette magától. Hogy a kincstár zavarain segítsen, a kamara hasznát is alkalmazta, sőt a szükségben rossz pénzt is veretett, amit e válságos időkben a külföld fejedelmei is sűrűn megcselekedtek. Gyökeresebb reformra az 1467-i budai gyűlésen került sor. Nagy baj volt az, hogy az idők folyamán a király adományozta kiváltságok az adó, valamint a vám alól számosakat mentesítettek, és ez a vámszedés elé nagy akadályokat gördített.

De Mátyás megtalálta a módot arra, hogy az egyöntetűséget megint megteremtse és a sokféle kiváltságot megszüntesse, anélkül, hogy a szerzett jogokat megsértené. A telekadót megszüntette. Helyette életbeléptette a királyi kincstári adót (*tributum fisci regii*). Ez lényegében megfelelt a telekadónak, de minthogy új adó gyanánt szerepelt, a kiváltságok erre nem voltak érvényesek. Hasonló volt eljárása a vámügyben is. A harmincadot megszüntette és helyette a koronavámost léptette életbe, amely szintén az áru harmincad értéke, de mindenkire kötelező volt. E mellett rendesen szedte az atyja idejében meghonosodott rendkívüli hadiadót, jobbagytelkenként egy aranyat. A kincstár így megtelt és Mátyásnak nem kellett pénzügyi zavaroktól tartania.

A lakosság szempontjából még életbevágóbb volt Mátyásnak az az intézkedése, amely az 1486-i budai országgyűlésen az igazságszolgáltatást szabályozta. A bíráskodásban ugyanis nagy bajok és visszaélések harapództak el. A megyei törvényszékeken a hatalmas főurak a bírakkal szemben fegyveres erővel léptek föl és valószínűs esetepatákat rendeztek. A hatalmaskodás is napirenden volt, s a király, aki többnyire hadjáratokon volt, maga nem ért rá, hogy személyes ítélkezéseivel orvosolja a bajokat. Ez indította arra, hogy 1486-i törvényében új törvénykezési rendet teremtsen.

Az elsőfokú bíróság a megyei törvényszék volt, amely a főispánokból, a szolgabírákból és 10–12 királyi esküdtből állott. Ítélete ellen az oktavális királyi törvényszékhez lehetett föllebbezni. Ennek a törvényszéknek, amelynek évenként két ülésszaka volt, tagjai: a nádor, az országbíró, és a személynök (*personalis*), akiknek az ítélmesterek segédkeztek. Erdélyben a vajdai, Horvátországban a báni főtörvényszék felelt meg ennek a királyi bíróságnak. Mátyás az addig szokásos évi két ülésszak helyett hatalmaskodási ügyekben az év nagy részén át, úgyszólván állandóan együtt tartotta az udvarban a bíróságot a *personalis* elnökleite alatt. Megakadályozta a hosszadalmas perhalasztásokat és szigorú büntetést szabott azokra, akik az idézésre nem jelentek meg.

Ugyancsak az 1486-i budai országgyűlésen szabályozta Mátyás a nádor hatáskörét is. Erre az a törekvése indította, hogy maga

után törvénytelen fiának, CORVIN MÁTYÁS-nak akarta biztosítani a trónt. A királyválasztásnál különösen nagy szerepet biztosított a nádornak. A királyválasztó országgyűlést csakis a nádor hívhatta össze és ő is irányította azzal, hogy az első szavazatot ő adta le. Nagy hatáskörrel ruházta fel a nádort a király kiskorúsága esetére is, kimondva, hogy ilyenkor a nádor az ország kormányzója és a kiskorú király gyámja. ZÁPOLYAI IMRE nádort nagy birtokkal halmozta el, hogy megnyerje jóindulatát Corvin János részére. De Zápolyai még Mátyás előtt meghalt s a nádori szék Mátyás halálakor üresedésben volt.

Mátyás átszervezte az egész országot, de nagy egyéniségét tulajdonképpen csak művészei és tudósai társaságában ismerhetjük meg igazán. A nagy király teljesen a humanizmus hatása alatt állott. A humanisták írásaiban és a renaissance művészeinek alkotásaiban lelte legnagyobb gyönyörűségét. Ifjú korában nevelője, a kiváló humanista, VITÉZ JÁNOS, a későbbi esztergomi érsek volt nagy hatással fejlődésére. Később, második nejének, a nápolyi BEATRIXNAK pompaszeretete és nagy műveltsége a renaissance-ot még inkább fölvirágoztatta Mátyás udvarában. Ez a műveltség ugyan az országban nem hatott mélyebbre, a királyi udvaron kívül csak néhány főúri család körében terjedt el, de még így is nevezetes hatással volt a műveltség fejlődésére. Mint Olaszország apró fejedelmi udvarai, úgy a magyar udvar is egyik találkozóhelye volt e kor kiváló embereinek. *Budán, Visegrádon, Tatán* gyűlekeztek a király körül és dolgoztak megbízásából. Így jutott Magyarországra az olasz BONFINI és RANZANUS, akik megírták Magyarország történetét, GALEOTTI, aki a királyt kedélyes környezetében mutatta be, és más kiváló írók, akik csak rövidebb időt töltöttek Magyarországon. Mátyás csillagvizsgálót rendezett be budai palotájában, amelyben szívesen elvitatkozott kedvelt tudósaival. Könyvtára, a híres *Corvina*, amelynek remekművű kézíratait többnyire Itáliában készítették, a vatikáni után a legnagyobb könyvtár volt.

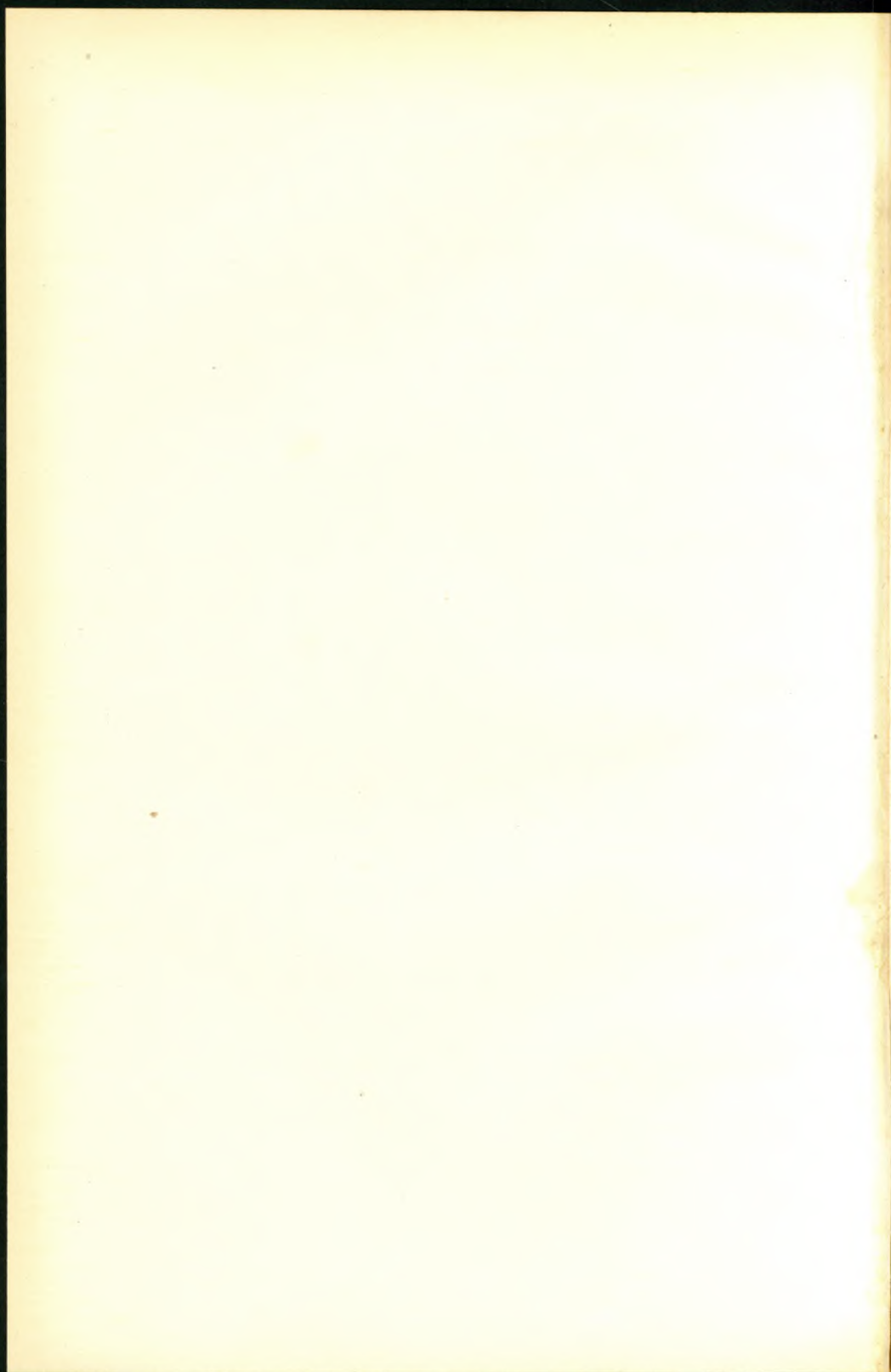
A művészetnek ez a fölkarolása a hazai viszonyokra nem maradt hatás nélkül; a külföldi irodalom ismerete s az érintkezés a külföldi írókkal a magyarok közül is számosakat megihletett; Vitéz Jánoson kívül különösen JANUS PANNONIUST. Mellettük GARÁZDA PÉTER, GERÉB LÁSZLÓ, BAKÓCZ TAMÁS és OLÁH MIKLÓS tűntek ki, mint a humanizmus magyarországi képviselői. A nagy király idejében egy bécsi egyetemi tanár, CELTES KONRÁD dunai tudós társaságot is szervezett (*Sodalitas Litteraria Danubiana*). A király Pozsonyban egyetemet alapított, amelyen kiváló olasz, német és lengyel tudósok tanítottak. HESZ ANDRÁS, KARAI LÁSZLÓ budai prépost támogatásával Budán már 1473-ban nyomdát állított föl, amellyel Magyarország a művelt nyugati országok közül Ausztriát, Spanyolországot és Angliát is megelőzte. S a tudomá-

BEKEKÖTÉS BEN
ÁTENGEDETT
TERÜLETEK

HÓDOLT TERÜLETEK

nyok mellett a művészetnek is akadtak kiváló képviselői: CROM ISTVÁN, aki a kassai és a bártfai templomokat fejezte be és LŐCSEI JAKAB, akinek érdekes alkotásai közül több a Szepességben a mai napig fennmaradt.

7. A HUMANIZMUS MÁTYÁS UDVARÁBAN.

[Olvasmány.] CSÁNKI DEZSŐ, *a Hunyadiak korának bűvára* (szül. 1857) Mátyás király udvara című munkájának alapján.

Mátyás udvarát a renaissance szelleme hatja át, Olaszországból, ahol született, jó ez az áramlat. Már Zsigmond, sőt Nagy Lajos idejében is találjuk nyomait, de e nyomok még bátortalan lépésekre mutatnak. Erősebbekké válnak, amint Mátyás trónjára lép. Olaszországban épp ez időben éli virágkorát a humanizmus. Az ókori műveltség magvai, melyeket Petrarca óta több mint egy évszázad vándor-humanistái elvetettek vala — immár terebélyes fákká növekedtek, s gyökerei át meg át szőtték az olasz társadalmat, politikai és szellemi életet.

Mátyás már ifjú korában érintkezésbe jött az olasz humanizmussal, mely viszont, amint hazájában megüleszik, elég erős, hogy észak felé küldje képviselőit. A hatvanas évek kezdete óta pedig folyvást növekvő érdeklődéssel fordul Mátyás a tudományos Olaszország felé. Megszaporodnak az érintkező pontok második házassága óta. A nápolyi udvar kitűnő érdemeket szerzett a humanizmus körül, a közelebbi Ferrara pedig — melynek uralkodója Mátyás sógora — híres egyetemén a többiekénél fényesebb sikerrel műveli és terjeszti azt. Mátyásnak és udvarának e két udvarral való érintkezése folyvást szemünk előtt megy véghez.

Már előbb bizalmas viszonyba lépett a római akadémiával, melynek feje, Pomponius Laetus, örvendve látja, mint születik a Mátyás udvara körül egy második Olaszország, melyben a hazai híres tudósokon kívül honfitársai is mindennapos vendégek, hovatovább állandó lakók. S örömmel küldi már 1471-ben ajándéku Silius Italicusát Mátyás könyvtára számára.

De a főforrás, ahonnan meríteni igyekszik: Firenze, a század közepe óta legtisztább képviselője a renaissancenak, élén a Mediciekkel, Mátyás idejében kivált Lorenzóval. Mátyásnak e férfiú iránti rokonszenvét nem lehet félreismerni; az 1470-ben küldött két oroszán pedig jelképe volt a nagyrabecsülésnek, mellyel Lorenzo Mátyás iránt és királyi méltósága iránt viseltetett. Volt is jellemökben sok hasonlatos. Ama bámulatosan sokoldalú tehetség, mely ezer apróbb-nagyobb akadály közt biztosan kormányozza az állam hajóját, — a finom iránt kiművelt ízlés, mely a kor szelleme után haladva, tudományt, irodalmat és művészetet saját személye körül, udvarában egyesíteni törekszik, — némi árnyalat- és helyzetkülönbséggel mindkét férfiúban ugyanaz. Mindkettő hódol kora műveltségének, s egyik Európa déli vidékén, másik közepén, akaratlanul is vezetőjévé szegődik annak. Lorenzónál tágabb a látókör, otthonosabb s mélyebb az új műveltség; de Mátyásnál nagyobb az érdem, mert ő Itálián kívül az egész Európát megelőző a humanizmus átültetésében.

Eleintén inkább csak a hazai humanistákat találjuk udvarában, kik maguk is díszes udvart tartanak székhelyükön. Az olasz egyetemeken végzett tanulmányaik után — hol már kisebb-nagyobb hírnévre tesznek szert — hazatérve, gazdag jövedelmű egyházi méltóságokra emelkednek. Az új tudomány hazájából magokkal hozzák az ott dívó szokásokat, s most ezek szerint rendezik be udvartartásukat. Könyvtárakat állítanak fel, s drága kéziratokra költik jövedelmük jó részét; felkutatásukra és megszerzésükre ügynököket tartanak Olaszországban; ifjakat neveltetnek az ottani egyetemeken; leveleznek a nevesebb olasz humanistákkal s gyakran vendégekkül fogadják őket udvarukban. Örömet építkeznek. Evégre mindenféle művészeket és mestereket hívnak Itáliából, kik aztán palotáikat a fejlődő olasz művészet divatos alkotásaival rakják meg. Szóval nem csupán humanisták: tudósok és költők, hanem egyúttal gyűjtők és Maecenások is.

S mind eme kiváló férfiakat, kik már magas egyházi méltóságuknál fogva — mint a király tanácsosai — rendes látogatói az udvarnak, maga körül gyűjti Mátyás s a legfőbb udvari tisztségeket ruházza rájuk, — amint ez a külföldön is szokás.

Úgy látszik, kezdetben eme humanista-főpapok révén ismerkedtek meg udvarával az olasz humanisták is, kiket — mint említők — gyakran fogadtak vendégekkül Vitéz, Janus Pannonius és társai. Majd, amint Mátyás maga is szorosabb érintkezésbe lép velök, s a husziták elleni háborúja következtében híre-neve is meggyarapodik, — részint önkéntesen, részint hívására mind többen látogatják meg udvarát, s maradnak ott hosszabb időre. Nem elsőrangú állócsillagok ezek, minők Lorenzo udvarában fénylenek, mint Poliziano, Marsilio Ficino, kikben tetőzni látjuk a 15. század humanizmusát. Csalogatja ugyan Mátyás őket is, de ki esodálná, hogy nem jöttek; hogy nem akartak-elsők lenni Budán, holott Firenzében is első lehettek. Csupán annyit ért el Mátyás, hogy hívását nagy megtisztelésül vették; Ficino állandóan levelez vele, Poliziano új könyveket küld számára s mindenik könyvajánlásban is dicsőíti őt. Udvarának külföldről került tudósai ily módon lehettek, csak kisebb csillagok: egyszerű bolygók, kik szívesen vándorolnak egyetemről-egyetemre, udvarról-udvarra, ama biztos hitben, hogy a műveltség terjesztésének ürügye alatt, amellyel kérkedni szeretnek, egyszersmind kielégítik becsvágyukat, megtöltik zsebeiket. Oly magas tisztségekre nem juthatnak ugyan, mint a hazai humanisták, de azért szintén tisztos állásokat nyernek az udvarnál. Ugoletti Tádét, ki 1476 után költözött udvarába, a könyvtár gondozásán kívül fia, Corvin János nevelésével bízta meg Mátyás. Mondhatjuk: ő toborozza hazájában a magyar udvar számára a legtöbb olasz humanistát, gyűjti a Corvinába a legtöbb új könyvet. A firenzei Fontius hasonlóan a könyvtár felügyelője. Bonfini, kit a királyi bőkezűség híre vonzott ide, hogy legyen valami: Beatrix felolvasójává lesz s egyszersmind udvari historikussá.

Másoknak határozott állomásra nem is volt szükségük az udvarnál. Az ott-tartózkodás magában is elég jogcím a dúszavaldalmazásra. Galeotti, ki a hatvanas évek eleje óta több ízben lakosa a budai palotának; Gatti, kivel egy ízben Vitéz Jánosnál találkoztunk; Brandolini, ki 1489-ben Mátyás hívására jó; Müller vagy

Regiomontanus János, híres csillagász, Mátyásnak már a 60-as évek folyamán több ízben vendége, s mások — mint Bonfini és Galeotti — mondják: teológusok, bölcészek, költők, szónokok, jogtudósok, orvosok, csillagászok, — jöttek, hogy lássák udvarát s egyszersmind emeljék fényét, hogy szórakoztassák a királyt, s — élvezzék bőkezűségét. Mert hogy dúsan látta el őket — bizonyos. Ha látjuk, mily kevéssé sajnálják az olasz fejedelmek udvari tudósaiktól seudóikat és dukátjaikat, elképzelhetjük, mily bőkezűen szórta közékük Mátyás az ő körmöci aranyait. Csupán ezek pengése lehetett méltó visszhangja azoknak a mindennapos apró bókoknak, ünnepnapos magasztalásoknak, melyekkel Mátyást úntig elárasztják. Ellesik apró erényeit s nagyítva beszélnek azokról, gyönyörködnek páratlan lovaglásában; kísérik és bámulják a báját, mellyel beszél, mozdulatait, melyekkel szavait kíséri; szeszélyét élnek veszik, elméségeit bölcseségnek.

Szervezett társaságot, vagy éppen akadémiát nem képeznek, de a huzamos együttélés az udvarnál — élénk társadalmi és tudományos életet fejlesztett ki köztük. A központ nem valamely kitűnőbb tudós, hanem maga a király, aki mindig szívesen gondoskodik róluk és örömet társalog velök. Méltóságát ugyan, mely mint királyt s mint bőkezű pártfogót egyaránt megilleti, irányukban is fenntartja, de azért sokat megenged s még többet elnéz nekik. Tudományos műveltsége éppoly sokoldalú, mint bármelyik humanista tudósé.

Amit egy ízben el is panaszol: soknemű gondjai közepette bizonyára nem olvasott annyi könyvet, mint tudósai, de az elolvasottak magyarázásában mélyebbre hatol, tudásának a katonai, politikai vagy mindennapi életre való alkalmazásában pedig ügyesebb azoknál.

Ily módon, tehetségei és szorgalma árán, mint más dolgokban, tudósaival szemben sem volt nehéz központjává válnia udvarának. E tudósok csakugyan rendszerint az ő személye körül tartózkodnak, követik őt még háborúba is, képviselve körülötte a tudományt, az életet, a jókedvet.

Rendes szokásuk a vitatkozás. Szinte vérükben van, éppúgy, mint a szónoklás szeretete. Asztalnál, vagy multságokon, külön e célra tartott összejöveteleken, szobában, kertben, mezőkön — egyaránt foly a vita, rendszeren valamely klasszikus tárgy fölött. Türelmesen meghallgatják egymás véleményét, csupán hogy a párbeszédalakot megőrizték, amelyben szintén az ókori írókat utánozzák. Holott pedig klasszikus idézetekkel ékesített beszédek gyakran valódi szónoklatokká nyúlnak. Máskor felolvasásokat tartanak a király meg a királyné jelenlétében. Néha idegen munkákat magyaráznak, legtöbbször saját műveiket olvassák fel. Ily jelenetnek 1478-ban lehetünk tanui. Alig érkezik az udvarba Bonfini, a király, hogy maga is megismerje s udvarának is bemutassa, felolvasást tartat vele a bécsi palotában. Jelen van az egész udvar, még a külföldi követek is. S bizonyára mint a király, a többiek is „megcsodálták a felolvasó tudósnak és szerzőnek kitűnő tehetségét”. Befejzésül előhozatja Mátyás a Bonfini műveit s olvasás végett kiosztja udvarának főurai és főpapjai között.

Jelenlétüknek és működésüknek általában jó hatása volt az udvarnál. Sokat finomítottak az erkölcsökön s tudományos művelt-

ségüket, mely eddig inkább csak egy-egy főpap udvarában volt otthonos, a királyi udvarban is divatba hozták. Igaz, hogy e divat, mely csupán a király és főpap-tudósai személyén alapult, kivált eleinte, mesterkéltséget, tehát felszínes is volt, maga az a műveltség az udvaron túl a világiak körébe is csak vékonyka ereket bocsátott s új fogatkozásokkal is járt.

8. II. ULÁSZLÓ URALKODÁSA.

Mátyás fényes korszaka után rohamos hanyatlás következett. Corvin János megválasztása nem sikerült. Ő maga gyenge ember volt ahhoz, hogy kierőszakolja, ami hatalmában lett volna. Az urak pedig főleg arra törekedtek, hogy olyan királyt kapjanak, aki alatt az ő akaratuk érvényesüljön. A trónkövetelő MIKSA-t, III. Frigyes fiát és JÁNOS ALBERT lengyel herceget is mellőzték. A legtehetetlenebbnek ULÁSZLÓ cseh királyt tartották, s az 1490-i királyválasztás alkalmával, részben az özvegy Beatrix ármánykodásaival, Ulászló (1490—1516) nyerte el a koronát. Ebben a választásban a nemességet az a remény is vezette, hogy Ulászló Csehországot, sőt talán Lengyelországot is egyesíteni fogja Magyarországgal, és így olyan hatalomra fog szert tenni, amilyenért Mátyás hosszú háborúkat folytatott. A főnemeseket azonban — akiknek Ulászló megválasztását köszönhette — főleg az vezette, hogy megszüntessék Mátyás erős kormányrendszerét, és Ulászlóval meg is ígértették, hogy az 1486-i, a törvénykezésre vonatkozó dekrétum rendelkezéseit és a rendkívüli hadi adót meg fogja szüntetni.

E tekintetben az Ulászlóhoz fűzött remények teljesültek is. Az országra nézve azonban ez rettenetes csapás volt. A trónkövetelők közül János Albert lengyel király és Miksa betörték az országba. Ulászlónak sikerült öccsét, János Albertet nagynehezen rávenni, hogy bizonyos kárpótlás fejében igényeiről mondjon le, de Miksával csak nehezen birkózott meg. Miksa az 1463-i szerződésre hivatkozott, amelyben Mátyás apjának odaígérte a trónt, ha fiörökös nélkül halna meg. Ulászló, anélkül, hogy fegyvereit összemérte volna Miksával, a Pozsonyban 1491-ben megkötött béke értelmében kiadta Mátyás hódításait, és a magyar határszéli várak zálogjogon megint Miksa kezébe kerültek. Lemondott Ulászló arról a 100.000 aranyról is, amelyet Frigyes lett volna köteles fizetni a magyar királynak, sőt ő fizetett 100.000 arany hadi kárpótlást. Meghagyta továbbá Miksának a királyi címet, és szerződést kötött vele, hogy ha a Jagellók fiága kihal, a Habsburgokat fogják Magyarország trónjára megválasztani. Miksa ennél a pontnál különösen óvatos volt és azt kívánta Ulászlótól, hogy a szerződést az ország rendjeivel is ismertesse el. Az 1492-ben Budán összehívott országgyűlésen azonban a köznemesség nagy megdöbbenéssel értesült a szerződésről és határozottan állást foglalt ellene. 67 főúr mégis külön okmányban biztosította Miksát,

hogy Ulászló halála esetére őt, illetve utódait fogják a magyar trónra megválasztani.

Ez a kérdés nagy elkeseredést okozott az országban. Ulászló elvesztette népszerűségét és napról-napra fokozódtak a bajok is, amelyek Ulászló tehetetlenségéből származtak. A főurak óhajának engedve, Mátyás zsoldos seregét fölsozlatta. Ennek utolsó maradványai pusztítva, rabolva vonultak végig az országon, amíg egykori vezérük, KINIZSI PÁL verte őket szét. A királyi jövedelmek is jelentékenyen megcsökkentek, s míg Mátyás idejében 900.000 arany volt a kincstár évi bevétele, Ulászló — aki, ha pénze volt, azt rettenetes könnyelműséggel tudta elpazarolni — néha igen visszás helyzetbe került. Az ország jövedelmének nagyrésze az őket kezelő főurak kezén kallódott el, de Ulászlónak nem volt erélye, hogy ezen az állapotokon változtasson.

A köznemesség és a főnemesség közt megint éles ellentétek fejlődtek. A főurak koruk renaissance-erkölceinek hatása alatt csak önző érdekeiket nézték s az országos érdekeket teljesen elhanyagolták. A kincstár üres volt és semmiféle hadsereg sem állott a király rendelkezésére. Nemcsak az ország hatalma, de tekintélye is megingott és ezzel az áldatlan politikával szemben a nemesség hiába törekedett a Mátyás-korabeli adókat, s a török veszedelem esetére a hadikötelezettséget megújítani.

Emellett Ulászló Habsburg-párti politikája egészen elmergesítette a helyzetet. Minthogy Ulászlónak még nem volt fia, ez a kérdés élénken foglalkoztatta a közvéleményt. A köznemesi párt, élén ZÁPOLYAI JÁNOSSEL, mindent elkövetett, hogy a Habsburg-igényeket megghiúsítsa és a nemzeti pártot újra uralomra juttassa. Zápolyai ugyanis az ország leghatalmasabb főura volt, akit a köznemesi párttal való szoros szövetsége következtében a köznemesség szívesen látott volna a trónon. Zápolyai meg is kísérelte, hogy előkészítse magának az utat és díszes fegyveres kísérettel jelent meg Budavára falai alatt, hogy nőül kérje Ulászló lányát, de Ulászló fölvonatta előtte a vár hidait és be sem bocsátotta őt Budára. A köznemesi pártot azonkívül elkeserítette, hogy a király mindig a főnemesi pártra támaszkodott és annak minden óhaját teljesítette, hogy intézkedései, amelyeket az ország érdekében akartak törvénybe iktatni, a főnemesség és a király ellenállásán mindig megakadtak, hogy az oligarchák megint úgy hatalmaskodtak, mint a Hunyadiak kora előtt, és ámbár a királyi hatalmat megszorították és a királyi tekintélyt is lerontották, Ulászló mégis mindig velük tartott.

Elkeseredésükben Zápolyaival az 1491-iki szerződés megghiúsítására törekedtek. Az 1505-iki rákosi országgyűlésen határozatot hoztak, hogy ha Ulászló fiutód nélkül halna meg, csakis nemzeti királyt fognak választani és átkot mondtak mindazokra, akik idegen trónkövetelő igényeit támogatnák. Ezt azzal okolták meg, hogy az országnak minden baja onnan származik, hogy az idegen fejedelmek nem ismerik a nemzet szokásait és törekvéseit. De a

rákosi végzésnek foganatja nem volt. Ulászló már a következő években megújította Miksával kötött szerződését és ANNA hercegnőt a császár unokájával, FERDINÁNDdal jegyezte el. Csak 1506-ban, mikor Ulászlónak fia született, simult el a küzdelem. 1508-ban a rendek elismerték Lajost trónörökösnek és meg is koronázták magyar királynak. De 1515-ben már megint kitörtek az ellentétek. Ekkor ugyanis hivatalosan eljegyezték Annát Ferdinánddal, LAJOST MÁRIÁVAL és Jagellók és Habsburgok kölcsönösen biztosították egymást, hogy az egyik család kihalta esetére a másik fogja annak birtokát örökölni, sőt Miksa még arra is kötelezte magát, hogy ha unokái közül egyik sem venné nőül Annát, ő maga fog vele házasságra lépni.

Az országos bajt növelte az 1514-iki parasztlázadás. Ennek okait az általános társadalmi alakulásban kell keresnünk. Nálunk is akkor már igen nagyok voltak a jobbágyság terhei (tized, telekadó, kilenced, subsidium, telekkatonaság, robot) de a közvetlen bajt az okozta, hogy illetékes és illetéktelen adószedők zaklatták a népet s adóját ismételten is megfizettették. Amidőn a török megint támadásra készült Magyarország ellen, BAKÓCZ TAMÁS primás a pápától engedélyt eszközölt ki keresztes had hirdetésére. 1514 nyarán hirdették ki a keresztes had hirdetésére, a legkedvezőtlenebb időben, aratáskor, amikor a földesúr és a jobbágy között a legtöbb alkalom nyílt a surlódásra. Az elégtelen jobbágyság tehát nagy számmal özőnlötték a keresztes táborba. A földesurak, hogy termésük ne lábán pusztuljon, föl akarták tartóztatni jobbágyaikat. A táborba híre jött, hogy az urak bebörtönözték, akiket szökésükben föltartóztathattak. Népszónokok léptek föl, akik az urak ellen izgatták a tömeget, s a keresztes had vezére, DÓZSA GYÖRGY sem akadályozta meg az izgatást. A parasztok kimondták, hogy nem mennek külföldi ellenség ellen, amikor az országban is van ellenségük. Megtámadták a nemesi kúriákat, gyilkoltak, gyújtogattak és pusztítottak mindenfelé. A király tehetetlen volt, végre Zápolyai és Báthory István verték le *Temesvár* közelében a garázdálkodókat.

Dózsa Györgyöt és a többi vezetőket irgalmatlan módon végezték ki. Az okozott károkat a parasztokkal megtérítették, megfizettették a meggyilkolt nemesek vérdíját és büntetéskép megfosztották a jobbágyságot szabad költözködési joguktól. A földesúri kötelezettségeket újra szabályozták; kimondták, hogy az egésztelkes jobbágy évenként egy arany fejadót fizet földesurának, igásmarhával hetenként egy napot, anélkül hetenként két napot szolgál, tizedet fizet papjának, urának pedig kilenceddel és apró szolgálatokkal tartozik. Ez aztán a parsztságot végleg elkeserítette.

Ezen az országgyűlésen mutatták be VERBŐCZI ISTVÁN *Hármas-könyvét*. Verbőczi Zápolyai mellett a köznemesi pártnak legkiválóbb férfja volt, aki mint ítélmester, a hazai jogban nagy járatosságra tett szert és nagy munkáját a nemesség megbízásából írta. A rendek rég látták már a bajt, hogy a szokásban gyökerező jogaik nincsenek összeírva és ezért elhatározták, hogy Verbőczivel összeírják a

szokásjogot. A Hármaskönyv éle a főnemesség ellen irányult, amely a maga részére nagyobb és külön jogokat követelt. Verbőczy azonban Hármaskönyvében nem tett ilyen megkülönböztetést (csak a főurak vérdíját vette nagyobbra, mint a nemesét). A főnemesség ezért munkáját idegenkedéssel fogadta és keresztülvitte, hogy Ulászló ezt a törvénykönyvet ne küldje el a megyéknek. Így a Hármaskönyv a szentesítést tényleg nem nyerte meg; mégis évszázadokon át volt a magyar nemesi jog elismert kódexe.

9. II. LAJOS ÉS A MOHÁCSI VÉSZ.

Még szomorúbbak lettek a viszonyok Ulászló halála után, amikor kiskorú fia, LAJOS (1516—1526) következett a trónon, aki helyett tulajdonképpen az országtanácsnak kellett volna kormányoznia. Tényleg azonban csak egynéhány kegyenc ragadta kezébe a hatalmat, akik között BRANDENBURGI GYÖRGY, Lajos nagybátyja tett szert legnagyobb befolyásra. Később még néhány főúr és főpap élvezte a király föltétlen bizalmát: pl. SZALKAI LÁSZLÓ prímás, akit az egész országban gyűlöltek, aki ellen az országgyűlés vádat emelt, s akinek budai palotáját egyízben csak ágyúkkal tudták megvédeni a nép dühétől, vagy SZERENCSES IMRE kincstárnok, akit vád alá helyeztek, mert az országos jövedelmek elkallódtak a kezén.

Pedig a királyi jövedelem negyedrészt annyi sem volt, mint Mátyás király korában. A sómonopóliumból, amely Mátyás idejében még 60.000 aranyat hozott, Ulászló idejében már csak 10.000 arany folyt be a kincstárba, Lajos alatt pedig ez a jövedelmi forrás teljesen kiapadt. A királyi udvar ellenben pazarul költekezett. Egymást érték a mulatságok, vadászatok és lakomák, amelyek tenger pénzt emésztettek, olyan időben, amikor az országos szükségletekre nem találtak fedezetet.

Hogy mindenképpen pénzt teremtsenek, súlyos intézkedéseket léptettek életbe, amelyek gazdasági fejlődésünkre sem voltak kedvezők. Emelték például a vámokat, de ez sem használt. Már Ulászló egy idegen bankár család, a FUGGEREK kölcsöneire szorult. Szolgálataik fejében a királyok rájuk ruházták a bányamonopóliumot, de a Fuggerek ezzel a hatalommal visszaéltek, mert, ámbár az arany és az ezüst kivitele akkor tilos volt, a Fuggerek mégis nagy mennyiségben csempészték ki. Az országgyűlés ezért 100.000 forint bírságra ítélte őket, s a bányamonopóliumot is elvette tőlük, de az udvar, amely újabb kölcsönökre szorult, ötödrésze szallította le a büntetést és a bányákat is újra visszajátszotta kezükre.

A köznemesség megkísérelte a bajok orvoslását, de hiába. Meddő küzdelmei végkép elkeserítették. Hiába jelentek meg az országgyűlésen tömegesen (12.000—14.000), hogy kieroszakolják akarataik végrehajtását, ha az országgyűlés szétment, végzéseit már figyelembe se vették. Az sem használt, hogy az országtanács 24 tagja közül 16-ot a köznemeselek sorából választottak. Az ellentétet még növelte, hogy az 1519-iki nádorválasztáson a köznemeselek jelöltjét,

Zápolyait mellőzték és ellenségét, BÁTHORY ISTVÁNT választották meg.

Valósággal elemi erővel tört ki a küzdelem, amikor a török 1521-ben *Szabácsot* és *Nándorfehérvárt* is elfoglalta. A köznemesség akkor megint megszavazta az egy arany subsidiumot, de arra a hírre, hogy a török a határszéltől elvonul, alig folyt be valami belőle.

Csak az 1524-iki rákosi, illetve az 1525-iki hatvani országgyűlésen sikerült a királyt kényszeríteni, hogy az országgyűlés határozatait és végzéseit hajtsa végre. A főnemesi párt akkor legyőzöttnek látszott, Báthory Istvánt letették a nádorságról és helyébe a köznemesség tudós vezetőjét, Verbőczy Istvánt választották meg. De a főnemesség titokban szervezkedett. „*Kalandos*“ társulatokat alakítottak, amelyeknek célja az volt, hogy az elvesztett hatalmat visszaszerezzék, Verbőczyt eltávolították az ország középpontjából, 1526-ban meg is buktatták és visszahelyezték Báthory Istvánt. Ez aztán végleg elkeserítette a köznemességet, amelynek be kellett látnia, hogy a kormány gyeplőjét nem tudja állandóan kezei közt tartani.

Ilyen körülmények közt zúdította az európai politika, a francia király és a Habsburgok ellentéte SZÜLEJMÁN szultán seregeit 1526-ban ismét az országra. A nagy küzdelemre az ország nem volt elkészülve. Szülejmán már Nándorfehérvárnál állott, amikor végre komoly lépéseket tettek a veszedelem elhárítására. Az elkeseredett nemesség csak lassan szállingózott a táborba, a főurak sem igen buzgólkodtak, hogy hadaikkal megjelenjenek. Legbuzgóbban a pápai követ fáradozott, hogy zsoldos hadsereget állítson talpra. Amikor *Pétervárad* is elesett, a főurak iparkodtak helyrehozni hibájukat, de már késő volt.

A magyar sereg nagyon gyöngye volt még, amikor *Mohács* közelében a törökkel szembekerült. Nem volt a táborban olyan férfiú sem, aki hadvezéri tapasztalatai révén a vezetést átvehette volna. TOMORI PÁLT, a kalocsai érseket állították a sereg élére, aki kiváló és vitéz férfiú volt, de nem vezérnek való. Ő maga is tudta, hogy a megütközés nem tanácsos; ajánlotta is a visszavonulást, hogy megvárják FRANGEPÁNT, aki a horvátországi seregeket hozta és Zápolyait, aki 40.000 emberével már Szegednél táborozott. A higgadt tanács azonban nem használt, az elbizakodott főurak a haditanácsban kimondották a megütközést s az alig 30.000 embernyi sereg szembeszállott a jóval nagyobb török haddal. A támadás még hozzá igen szerencsétlenül is történt. A magyarok a törökök elrejtett ütegei elé kerültek s az ágyúk irtózatossá pusztítást vittek véghez soraikban. A vitézség kárbaveszett. Szülejmán megnyerte a csatát, és Magyarország nemeseinek színe-java, a főpapságnak nagyrésze borította a csatateret. Menekülés közben a király is meghalt. A *Cseleptakon* való átugratása közben lova megcsúszott és maga alá temette lovasát.

Magyarország híre még mindig olyan volt, hogy Szülejmán szultán még nem gondolt hódításra s a mohácsi csatát sem aknáztta ki, de az ország függetlensége már ebben a csatában elveszett.

10. AZ ORSZÁG KÉT RÉSZRE SZAKADÁSA.

A szomorú mohácsi csata után II. Lajos sírja fölött a köznemesi és a főúri párt elkeseredett haraggal szállt szembe egymással. A köznemesség közvéleménye Zápolyait akarta trónra emelni. *Pozsonyban*, Mária királyné körül, csak a vajda néhány elkeseredett ellensége gyűlt össze, hogy segítségére legyen a királynénak bátyja trónraemelésében.

Amíg Pozsonyban gondolkoztak a teendőkön, a másik párt hívei *Tokajon* tanácskozásra gyűltek és 1526 november elejére *Székesfehérvárra* összehívták a királyválasztó országgyűlést. Ott először a főurak határoztak egyhangúan Zápolyai javára, amit a szép számmal összegyűlt köznemesség kitörő lelkesedéssel fogadott. Másnap meg is koronázták János királyt.

Ez az ellenpártot is kényszerítette, hogy országgyűlést hívjon össze, pedig Ferdinánd előbb idegenkedett ettől a tervtől. A tokaji tanácskozás után kiadták a meghívót és Ferdinánd külön oklevélben megígérte, hogy az ország törvényeit és szokásait tiszteletben fogja tartani és az országot nem kormányoztatja idegenekkel. A pozsonyi gyűlésen kevesen jelentek meg, de ezek december 17-én Báthory István nádor ajánlására megválasztották Ferdinándot és több alaki kifogást emeltek a székesfehérvári választás ellen, főképp amiért az országgyűlést nem a nádor hívta össze.

A két király közül az országban János helyzete volt kedvezőbb. Birtokai révén elég hatalmas volt, mint vajda a kormányzáshoz is értett, nagy hadsereggel rendelkezett és a lengyel királlyal való rokoni kötelék is javára vált. Ferdinánd ereje a külföldön volt, az osztrák birtokokban és az ekkor elnyert cseh koronában. A rendek azt remélték, hogy bátyja, V. KÁROLY császár is segíteni fogja, de Károlyt annyira lefoglalta a francia küzdelem, hogy öccsének egyelőre segítséget nem nyújthatott.

János tárgyalásokat kezdett, nőül kérte Mária királynét s hajlandó lett volna Ferdinánddal örökösödési szerződést kötni, de Ferdinánd ezalatt több főurat saját pártjára vont, s így váraikat a maga kezére kerítette. Ezzel felül is kerekedett. Jánost a külföldi hatalmak is cserben hagyták. A pápa, Velence, a francia és az angol király, valamint a német fejedelmek szívesen fogadták követeit, de amikor az európai harctéren a Habsburgoknak kedvezett a szerencse, János helyzete rosszra fordult.

Amikor Ferdinánd bátyjától pénzt kapott, sereggel jött az országba. Zápolyait a támadás és az árulás készületlenül érte, a Dunántúl és Horvátország egészen Ferdinánd kezébe került, aki Budára országgyűlést hívott össze. Ekkor úgy látszott, hogy

Zápolyai ügye veszve van, s a budai gyűlésen a megyék követei is megjelentek. A császári kapitányok Zápolyait ki is szorították az országból, úgy, hogy Lengyelországba kellett menekülnie.

Innen fordult a Habsburg-ellenes párt fejedelmeihez, de hiába. Elhatározta tehát, hogy török segítségért fog folyamodni, amire Velence már régebb idő óta ösztönzte. Követe, LASZKI JEROMOS, a velencei GRITTI ALAJOS segítségével bejutott a portához és kieszközölte, hogy Szülejmán segítse meg Jánost anélkül, hogy ez adót fizetne. Ugyanekkor Ferdinánd követi is jártak a szultán-nál, de Velence megghiúsította küldetésüket. Szülejmán 1529-ben be is jött és a mohácsi mező közelében fogadta János király hódolatát, majd elfoglalta és átadta neki Budát. A szorongatott Bécs alól azonban a szultán az ősz beállta miatt visszavonult. Ez a határozatlanság János királynak nem vált javára. A nyugati részek Ferdinánd kezén maradtak, s a Habsburgok az európai hatalmakat a török ellen egyesíteni akarták, a pápától pedig János király kiközösítését is kieszközölték. S ámbár megint folytattak béketárgyalásokat, a császáriak ROGGENDOFF vezérlete alatt János királyt Budán ostrom alá fogták, amivel a szultánt új hadjáratra ingerelték. Ez a hadjárat (1532) sem végződött sikerrel, a szultán megint későn indult, azután *Köszeget* vette ostrom alá, amelyet JURISICH MIKLÓS néhány száz emberrel heteken át védelmezett. Innen a törökök már csak Stíriába jutottak, ahonnan azonban megint visszatérítette őket az őszi időjárás.

Ezzel azután végkép kitűnt, hogy a két király között a török sem tudja a küzdelmet eldönteni. Ferdinánd unszolására már a szultán is kezdett belenyugodni abba a gondolatba, hogy a két uralkodó közt az országot kettéoszsa, Zápolyai a megosztásról mindaddig tudni sem akart. Ferdinánd megelégedett azzal, hogy a szultán elismerje ama terület urának, amely tényleg kezén volt, s ezért még évi adófizetésre is hajlandó volt. Minthogy titokban Gritti, János eddigi pártfogója a portán, szintén a Habsburg-érdek szolgálatába állott, Ferdinánd el is érte célját. Gritti nem-sokára a szultán megbízásával jött, hogy a két király közt az országot föloszsa, de kegyetlen föllépése János hívei ellen annyira elkeserítette a lakosságot, amely árulónak tartotta, hogy *Medgyesen* ostrom alá fogták és lenyakazták.

Az ország a sok szenvedést ekkor már nagyon megelégette. A török veszedelmet egyik király sem tudta elhárítani. János híveit ugyan nem zaklatták, de a folytonos viszályban azt sem lehetett tudni, hogy ki kinek a híve; Ferdinánd részei pedig annál többet szenvedtek. S a birodalomból várt segítség sem érkezett meg. Ferdinándnak sohasem volt pénze s csekély seregeivel nyílt ütközetet nem mert megkockáztatni. De még várait sem védelmezte; Jurisichnak sem küldött segítséget, ámbár a vitéz kapitány azt többször szorgalmazta. Ha azonban a török elvonult, Ferdinánd zsoldosai megkezdték a hadjáratot János ellen és ellenség és jó-

barát területét csakúgy pusztították, mint a török. Ehhez járult a főurak rettenetes garázdálkodása. Amióta Ferdinánd egy részüket elhódította, azóta ide-oda pártolták, átpártolásukat mindig drágán fizették meg és megnövekedett hatalmukkal a nemesség és a nép rovására visszaéltek. Hatalmaskodtak, foglaltak, raboltak, hamis pénzt vertek és, ha bíróság elé akarták őket állítani, újra átpártoltak. Mindegyik fél területén voltak a másik híveinek is várai, amelyek körül azután állandóan folyt a háború. S az országgyűlések minden törekvése, hogy a zsoldosok és főurak dulakodásainak végét vessen, kárba veszett.

Az egész ország vágyott a békére. Károly császár is a béke érdekében lépett közbe, de a tárgyalások megint elnyúltak. Végre János erélyes tanácsosának, FRÁTER GYÖRGYNEK határozott föllépésére a béke mégis létrejött. 1538-ban kötötték meg *Váradon*. Alapja a tényleges birtokállomány volt. Horvátország Ferdinánd, Erdély János kezén maradt. János a cseh melléktartományokra irányuló jogairól is lemondott. Ezen az alapon a két uralkodó szövetségre lépett, s hogy a török bosszúja le ne csapjon, elhatározták, hogy a békét titokban tartják. János, ámbár épp házasodni készült, Ferdinándot feltétlenül elismerte utódának és esetleg születendő fiának csak az alakítandó szepesi hercegséget kötötte ki.

11. A TÖRÖK HÓDÍTÁS.

A váradi békealkudozások közben a Habsburgok európai szövetséget akartak alakítani a török ellen, de a szövetség és a háború terve meghiusult. Ferdinánd gyengesége ellenére nyilvánosságra hozta a váradi békekötést. Jánost ez nagyon elkésérítette és Fráter Györgynek minden diplomáciai ügyességét össze kellett szednie, hogy Erdélyről a török bosszúját elhárítsa, mert a török az egész ország meghódítására készülődött. A két király közt a jóviszony ennek folytán nagyon elhidegült. Ferdinánd rossz szemmel nézte János házasságát IZABELLÁVAL, I. ZSIGMOND (1506—1548) lengyel király leányával, Jánost pedig főként az késérítette el, hogy Ferdinánd semmit sem tett a szepesi hercegség szervezésére s a fiának lekötött birtokokat továbbra is hívei kezén hagyta. Így még János király életében olyan ellentétek fejlődtek, amelyek a béke végrehajtását megakadályozták. János király Erdélyben volt, hogy néhány áruló hívét megfenyítse, amikor fia születéséről értesült. Vissza akart térni Budára, de útközben utolérte a halál (1540).

Az erdélyi politika vezetése most már egészen Fráter Györgyre hárult. János király idejében is ő volt a király diplomatája, kincstárnoka, és ha kellett, hadvezére is, aki különösen a pénzügy rendezésével szerzett múlhatatlan érdemeket. Nagyeszű államférfiú volt, akiben erős akaraterő lakott, ami Zápolyaiban hiányzott. Családi nevén MARTINUZZI UTYESSENICH GYÖRGY, ifjúságát sanyarú viszonyok közt töltötte, s ezért a pálosok rendjébe lépett. Zápolyai-

hoz akkor csatlakozott, amikor a király, a császári seregek elől menekülve, a *sajóvári* monostorban szállt meg, ahol a barát perjel volt. János király már akkor fölismerte Fráter György tehetségét, s ettől az időtől kezdve a barát volt első tanácsadója. Önzetlenül, mindig az ország érdekeiért küzdött, a nagyváradi béke is az ő műve volt, de ezt a politikát korának önző főurai nem tudták méltányolni. Mód nélkül gyűlölték, amiért nem szegődött érdekeik szolgálatába; a könnyelmű Izabellánál, Ferdinándnál és a szultán-nál is megvádolták, mindenütt szították ellene a gyűlöletet, ami amúgy is súlyos helyzetét még inkább megnehezítette.

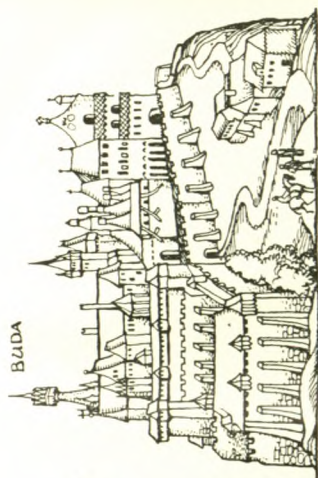
Ferdinánd mindjárt János halála után követelte Erdély átadását, Fráter György rendületlen híve volt a nagyváradi békének, de azt kívánta Ferdinándtól, hogy előbb gondoskodjék Izabella és János Zsigmond kárpótlásáról és Erdély védelméről, hogy a török haragja készületlenül ne találja. Óva intette attól, hogy elhamarkodott vagy erőszakos lépéssel a szultánt bosszúra ingerelje.

Ferdinánd azonban újabb kísérletet tett Buda elfoglalására. A szultán tehát 1541-re nagy hadjáratra készült s Buda segítségére addig is felmentő hadat küldött. Ferdinánd erre még a szultán érkezése előtt el akarta foglalni a várat s ROGGENDORF alatt közel 30.000 embert küldött Buda alá. Izabella is, a barát megkerülésével, a császáriak kezére akarta játszani a várat, de a csel nem sikerült, s az ostromló sereg súlyos veszteséggel még Szülejmán érkezése előtt visszavonult.

Ez az eset Szülejmánban bizalmatlanságot keltett. Korábbi hadjárataiban kitapasztalta Zápolyai és Ferdinánd gyöngeségét és elhatározta, hogy az ország egy részét birtokába veszi. Pártfogoltját, a csecsemő JÁNOS ZSIGMONDOT látni kívánta. A főurak fényes menetben vitték sátrába a királyfit. A városból is sokan csődültek a táborhoz, a janicsárok meg Buda nevezetességeit bámulták, majd elfoglalták az őrhelyeiket. Az uraknak pedig Szülejmán kijelentette, hogy Budát és az ország középső részét maga szállja meg és Izabellát és János Zsigmondot Erdélyre utalja.

Az új fordulat mindenkit megdöbbenített. Fráter György ugyan továbbra is kitartott a váradi béke mellett, de ezentúl még nagyobb óvatosságra volt szükség. Új szerződésben biztosította Erdély átadását és Izabella kielégítését. Egyelőre azonban Erdélyt Fráter Györgynek kellett volna tovább kormányoznia, hogy a török gyanút ne fogjon. Ferdinándnak meg seregről kellett gondoskodnia, hogy az országot megvédhesse. A király készült is, hogy Budát visszafoglalja. Jött segítség Németországból, a pápától és Csehországból, úgyhogy a sereg meghaladta a 60.000 embert. De élére rossz vezért állítottak: JOACHIM brandenburgi örgrófot, aki lassan mozdult s Buda helyett a sztratégiai szempontból jelentéktelen Pestet vette ostrom alá. Amikor pedig megtudta, hogy a szultán fölmentő sereget indított útnak, mindjárt visszavonult. Kudarca Erdély átadását lehetetlenné tette. Szülejmán ismét nagy haddal készült az ország ellen (1543), s Fráter György kénytelen volt hűségét bizonyítani,

BUDA

1. 1521 ELFOGLALIA NÁNDOR-
FEHÉRVÁRT, ÉS SZABAC-

CSOT
000000

2. 1526 MOHÁCS, BUDA

3. 1529 MOHÁCSON ÉS BUDÁN

4. 1532 AT BECS ALÁ

5. 1532 KÖSZEG

6. 1541 BUDA

7. 1543 BUDA BIZTOSÍTÁSA

8. 1543 BUDA BIZTOSÍTÁSA

9. 1543 BUDA BIZTOSÍTÁSA

10. 1543 BUDA BIZTOSÍTÁSA

11. 1543 BUDA BIZTOSÍTÁSA

12. 1543 BUDA BIZTOSÍTÁSA

13. 1543 BUDA BIZTOSÍTÁSA

14. 1543 BUDA BIZTOSÍTÁSA

15. 1543 BUDA BIZTOSÍTÁSA

16. 1543 BUDA BIZTOSÍTÁSA

17. 1543 BUDA BIZTOSÍTÁSA

18. 1543 BUDA BIZTOSÍTÁSA

19. 1543 BUDA BIZTOSÍTÁSA

20. 1543 BUDA BIZTOSÍTÁSA

21. 1543 BUDA BIZTOSÍTÁSA

22. 1543 BUDA BIZTOSÍTÁSA

23. 1543 BUDA BIZTOSÍTÁSA

24. 1543 BUDA BIZTOSÍTÁSA

25. 1543 BUDA BIZTOSÍTÁSA

26. 1543 BUDA BIZTOSÍTÁSA

27. 1543 BUDA BIZTOSÍTÁSA

28. 1543 BUDA BIZTOSÍTÁSA

29. 1543 BUDA BIZTOSÍTÁSA

30. 1543 BUDA BIZTOSÍTÁSA

31. 1543 BUDA BIZTOSÍTÁSA

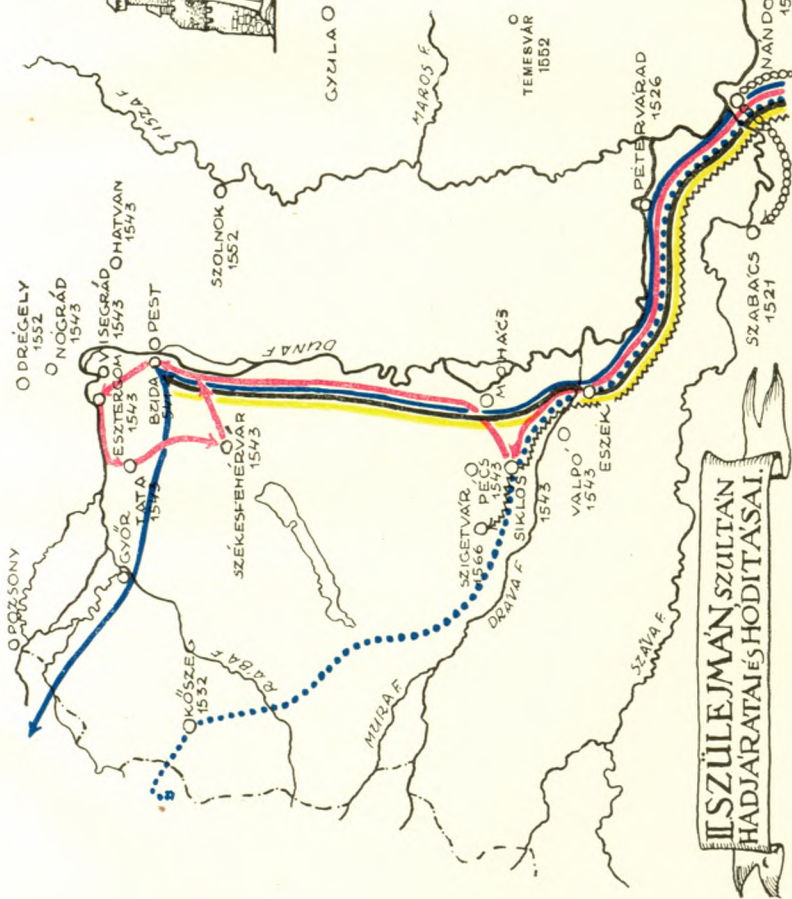
32. 1543 BUDA BIZTOSÍTÁSA

33. 1543 BUDA BIZTOSÍTÁSA

34. 1543 BUDA BIZTOSÍTÁSA

A HELYNEVEK MELLÉ,
IRT ÉVSZÁMOK AZT AZ ÉVET
JELELTÜNK, AMIKOR AZ ILLE-
TŐ VÁR TORÓK KÉZ-
RE KERÜLT

II. SZÜLEJMAN SZULTÁN
HADJÁRATAI ÉS HODÍTÁSAI

NÁNDORFEHÉRVÁR
1521

PÉTERVÁRAD
1526

TEMERVÁR
1552

GYULA
1552

MOHÁCS
1526

STOLNOK
1552

OHATVÁN
1543

DRÉGELY
1532

NOGRÁD
1543

SEGRÁD
1543

BUDA
1543

ESZTEROM
1543

TATA
1543

GYŐR
1543

SZÉKESEHÉRVÁR
1543

MOHÁCS
1526

SZIGETVÁR
1566

PECS
1543

SIKLÓSD
1543

VALPO
1543

ESZEK
1543

DRÁVA
1543

MURA
1543

KÖSZEG
1532

RABA
1543

OPPÁSONY
1543

DRÁVA
1543

SZABAC
1521

hogy legalább Erdélyről elhárítsa a csapást. Ekkor esett el *Valpó*, *Siklós*, *Esztergom*, *Tata*, *Székesfejérvár*, *Pápa*. A török új hódításai után Buda visszafoglalására már gondolni sem lehetett.

A birodalom ezután már nem küldött segítséget s az ország apró harcokban folytatta küzdelmét a török ellen. A császári kapitányok is békét kötöttek, amire a török basák csak kisebb hadakkal folytatták a hódítást. Minthogy Ferdinánd a törökkel szemben semmi reménnyel sem kecsegtethette magát, követei útján maga is békét kért. A békeszerződés 1547-ben jött létre. A szultán benne Magyarországot hódított országnak nevezte és a tényleg Ferdinánd kezén levő birtokokat évi 30.000 arany adó fejében engedte át.

A béke idejében a Habsburgok hatalma lassanként megszilárdult. Ferdinánd erélyes föllépése véget vetett a főurak garázdálkodásának s ámbár a zsoldosok ellen még igen sok volt a panasz, a rend mégis helyreállt. Erre Fráter György is elérkezettnek látta az időt, hogy Erdélyt átadja. Az utóbbi időben politikájának mindenféle nehézségekkel kellett küzdenie. Minden oldalról bizalmatlansággal találkozott. Ferdinánddal is lassan haladt előre. A király mód nélkül gyűlölte a barátot, akinek politikáját nem értette. Végre Martinuzzi mégis rávette Ferdinándot, hogy Izabellát hitbére fejében 100.000 arannyal elégítse ki, János Zsigmondnak pedig jegyezze el egyik leányát és adja át az *oppelni* és a *ratibori* hercegségeket.

Izabella 1551-ben elfogadta az egyezséget és hogy föltűnést ne keltsen, egyelőre Kassára vonult. A barát pedig átadta Ferdinándnak a koronát, megbizottainak: NÁDASDY TAMÁSNAK és CASTALDONAK pedig Erdély erősségeit. Erdély kormányja egyelőre az ő kezében maradt s Ferdinánd is hozzájárult, hogy a törököt tovább ámítsa. Szülejmán mégis neszét vette a dolognak és seregeit Erdélyre küldte. Fráter György csak nehezen tudta a csapást elhárítani, de ügyes politikájával annyira fölkeltette a rövidlátó Castaldo gyanúját, hogy a kapitány Ferdinánd beleegyezésével 1551 december 17-én meggyilkoltatta a barátot.

Ez végzetes ballépés volt. A török 1552-ben rettenetes hadjáratral felelt. A császári kapitányok tehetetlenek és gyávák voltak, a zsoldosok a legfontosabb pontokat föladták, és a törökök csak ott akadtak komoly ellenállásra, ahol a várakat magyar parancsnok alatt magyar sereg védte. LOSONCZY ISTVÁN *Temesváro*t, SZONDY GYÖRGY *Drégelyt*, EGERBEN pedig DOBÓ ISTVÁN és az egri nők adtak példát a hősie önfeláldozásra. De a várak többnyire rossz karban voltak, a sürgetett segítség nem igen érkezett, s a vitéz kapitányok haláluk árán sem tartóztathatták föl a törököt. Egy-egy várral együtt elesett a környező kis palánkok egész öve.

A háború rettenetes csapást mért az országra. A török ezerszámra hajtotta rabszolgaságba a foglyokat és még nagyobb áldozatokat szedett a pestis. Ferdinánd is kénytelen volt békés útra térni. 1554 óta már a birodalom kormányzása is elvonta az országtól. De követi Konstantinápolyban Erdélyt is a királynak köve-

telték. Ebbe pedig Szülejmán nem egyezett bele. Azt a parancsot küldte Erdélybe, hogy János Zsigmondot fogadják vissza. Az erdélyiek hajtottak a parancsra, amelyet fenyegetés kísért. Ferdinánd katonái úgysem tudták megvédeni Erdélyt, s a barát halála óta az ország a zsoldosok és a törökök garázdálkodásait is megsínylette. 1556-ban tehát Izabella visszatért. Ezt annál szívesebben tette, mert Ferdinánd nem váltotta be ígérését s leányát sem akarta eljegyezni János Zsigmondnak.

Ferdinándnak bele kellett nyugodnia ebbe a fordulatba. Amikor azonban 1564-ben fia, Miksa vette át a kormányzást, a bécsi politika megint Erdély ellen fordult. Az új király bízott a sikerben és erélyesen akart föllépni. BALASSI MENYHÉRT átpártolása folytán ugyanis *Szatmár* és *Nagybánya* vidéke a király kezére került, ami Erdélyt veszedelemmel fenyegette. Az ebből támadt bonyodalmat Miksa Erdély megtámadására használta föl. Az agg Szülejmán ismét nagy sereggel sietett pártfogoltja megsegítésére. A pasák előre is elfoglalták *Gyulát*, a fegyelmezetlen, rosszul vezetett sereg pedig, a Dráván átkelve, *Szigetvár* alá vonult, amelyet ZRINYI MIKLÓS védett. A török táborban nagy bajok voltak, maguk a törökök is katasztrófától féltek, de Miksa közel 80.000-nyi hadával nem mozdult *Győr* alól s a fontos Szigetet és hős védőit veszni hagyta (1566). Az ostrom közben azonban Szülejmán meghalt és halálával a portán békésebb politika kerekedett fölül. Miksát is megrémítette a szigeti kudarc és a borzasztó dúlás. 1568-ban a *dri-nápolyi békében* már Erdély önállóságát is elismerte. Ezzel a békével a hódításnak jóidőre vége szakadt, s a hódoltsági terület határai megállapodtak.

12. AZ ERDÉLYI FEJEDELEMSÉG MEGALKULÁSA.

Magyarország tulajdonképpen már 1541-ben, Buda elfoglalásakor, három részre szakadt. Az 1568-iki béke a fölosztást végleg szentesítette. A királyi terület az ország nyugati és északi vidékére szorult vissza. Az ország legtermékenyebb középső részét a török szállotta meg. Erdély is külön uralkodó alatt állott, akit a tiszamenti megyék is elismertek.

Erdélynek mindig volt bizonyos önállása. Az ország fővárosából ezt a keleti védőbástyát nem lehetett kormányozni. A három politikai nemzet: a magyar, a székely és a szász a vajda kormányzása alatt állott. A magyar nemesség megyékben élt és ugyanazokat a jogokat élvezte, mint az anyaországban. A székelyek szintén nemesi jogokat élveztek, de saját szokásaik szerint törzsek és nemek szerint kormányozták magukat a hét székely székben. Tulajdonképpen határőrszolgálatot teljesítettek; nyugati háborúba csak ötöd-részüket vonult a székely ispán vezérlete alatt. Határőri szolgálataikért adómentesek voltak és csak az ökörsütés adóját fizették a király koronázása, házassága és első gyermekének születése alkalmából. Ilyenkor az adószedők hat-hat után egy-egy ökröt vettek

meg rajtuk, amelyre a királyi bélyegzőt rásütötték. Külön szokásaik és kiváltságaik szerint éltek a déli határ mentén a szászok is.

Amikor Buda elfoglalásával Erdély egészen különvált, Fráter György belátta, hogy az országot erősebben kell szervezni, 1542-ben *Tordán* két országgyűlést tartott és a két kiváltságolt nemzetet rávette, hogy egyenlőbben osszák meg a közterheket.

A barát mellé kormánytanácsot állítottak, amelybe minden nemzet hét tagot küldött. Két nemzet határozatát a harmadik is tartozott elfogadni. Az egyes nemzetek ezentúl nem léphettek külön összeköttetésbe külső országok fejedelmeivel. 1544-ben még a temesi vidéket és a tiszai vármegyéket is sikerült rávenni, hogy ne külön kormányozzák magukat, hanem követeket az évenként tartandó erdélyi országgyűlésekre küldjék el. Az így szervezett országot a barát a török védelme alá helyezte s a védelemért évi 10.000 aranyat fizetett. Így volt ez később a fejedelmek idejében is. A porta külön okmányban (*athname*) ismerte el a fejedelmeket, akik azonban később nagyobb adót fizettek. Erdélyt ez az állása megvédelte a törökök pusztításától, önállósága következtében pedig a királyi területek alkotmányos és vallásszabadságának s a magyarság érdekeinek védője lett.

A hadi szolgálatban a magyar vármegyékben a magyarországi szokások voltak érvényben, s a főméltóságok is tisztelt bandériumaikat. A székelyek az ország védelmére fejenként keltek föl, a szászok meg városonként állítottak ki gyalogos puskásokat. De már 1542-ben kimondták a közfelkelés kötelességét és gondoskodtak a várak országos védelméről.

A legnagyobb új terheket a székelyek vállalták, amikor lemondtak adómentességükről és ők is hozzájárultak a rendkívüli adókhoz. A szászok rendesen annyit vállaltak, amennyi a vármegyékre esett. A rendes és rendkívüli adókból, a huszadvámból, a bányák, a só és a nagy uradalmak jövedelméből a kinstár meg is telt, és a fejedelmek még 6000 állandó katonát is tarthattak: a *kék darabontokat*.

Csak 1551 után, amikor Erdély is Ferdinánd kezére került, érezte meg ez az országrész is a török bosszúját és a királyi kormányzás rettenetes csapását: a zsoldosok garázdálkodásait. 1556-ban vissza is hívták János Zsigmondot. Uralma (1556—1571) elég békés volt. Uralkodása végén, mikor a drinápolyi békekötés után kitűnt, hogy a szultán nem fogja őt a magyar trónra segíteni, lemondott „választott királyi“ címéről (t. i. nem volt megkoronázva) és *fejedelemlennek* nevezte magát, aminek ellenében Miksa átengedte neki az északi megyéket (*speyeri szerződés, 1570*).

Halála után BATHORY ISTVÁNT (1571—1576) választották meg utódjának. A János Zsigmond uralkodása végén beállott új helyzet következtében Báthory titokban Miksának is hűséget fogadott, de a töröknek is megküldte Erdély adóját. Miksa azonban BÉKÉST támogatva ellene, aki fegyvert fogott s a székelyeket is föllázította. Báthory a lázadót hamarosan legyőzte, de a lázadás elhidegítette a királytól. Még élesebb lett a szakadás, amikor Báthory 1576-ban a

lengyel trónt is elnyerte. Erdélyre az új fejedelem uralma jó hatással volt, az ország műveltsége és gazdasága magasan fölvirágzott, s a három rész közül ez volt a legboldogabb. Amikor Lengyelországba ment, testvérét, KRISTÓFOT választatta vajdává s a távolból is tovább vezette hazája ügyeit. A török ellen is föl akart lépni s a havaselti és moldvai vajdákat is szövetségébe akarta vonni, de Miksa ellenségeskedése és a lengyel zavarok megbénították, úgy hogy a portával mindvégig jó viszonyban kellett maradnia.

Báthory Kristóf halála után az erdélyiek István király beleegyezésével Kristóf vajda fiát, a gyermek ZSIGMONDOT választották meg (1581). Az ő uralkodása azonban nagy csapást zúdított az országra. Zsigmond RUDOLFFAL szövetségelt a török ellen. Ez a politika helyes is volt, de a szeszélyes, kapkodó uralkodó lelki erő híján nem tudott kitartani politikája mellett. Így azután olyan zavarok támadtak Erdélyben, amelyek az ország jólétét egészen aláásták.

13. A TÖRÖK HÓDOLTSÁG SZERVEZETE.

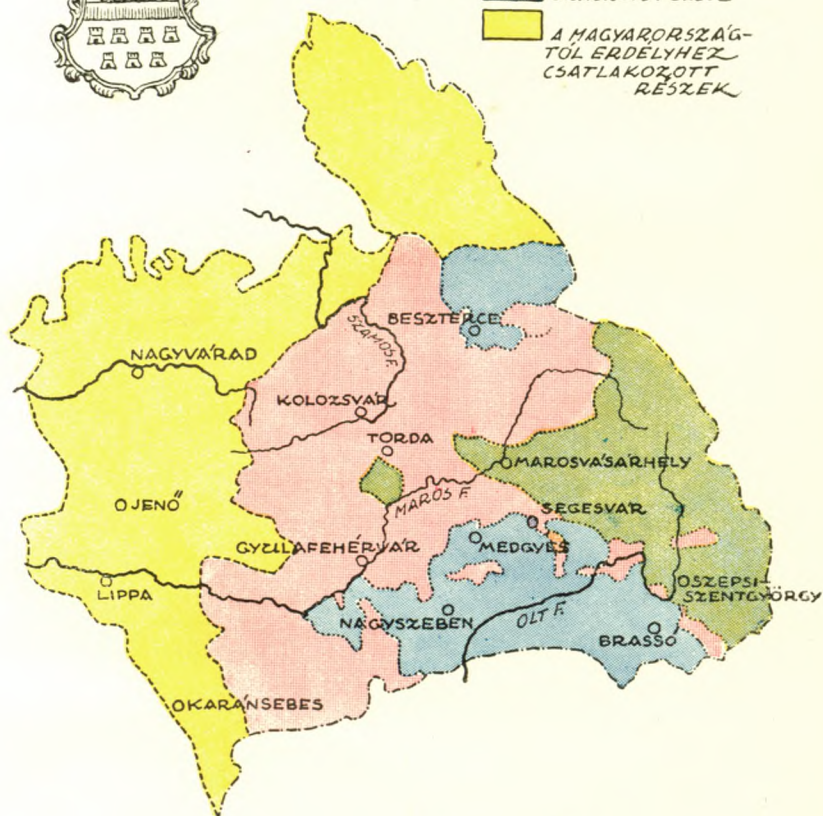
A legkedvezőtlenebbek az állapotok a török hódoltság területén voltak. Maga a hódoltság fogalma nagyon határozatlan és ingadozó. Egy-egy vár vagy erődtés eleste után mindazok a falvak, amelyek védelmüket elvesztették, meghódoltak. Ezzel kedvezőbb adóföltételeket értek el. A töröknek hódoló terület tehát tulajdonképen megszerebbre terjedt, mint a fegyverrel tényleg meghódított. A megállapított határon túl a királyi területen volt még egy elég széles földszalag, amelynek népe „behódolt“, ámbár jogilag és tényleg a királyság területéhez tartozott. Az ilyen behódolt falvak kétfelé adóztak: az országnak és a töröknek.

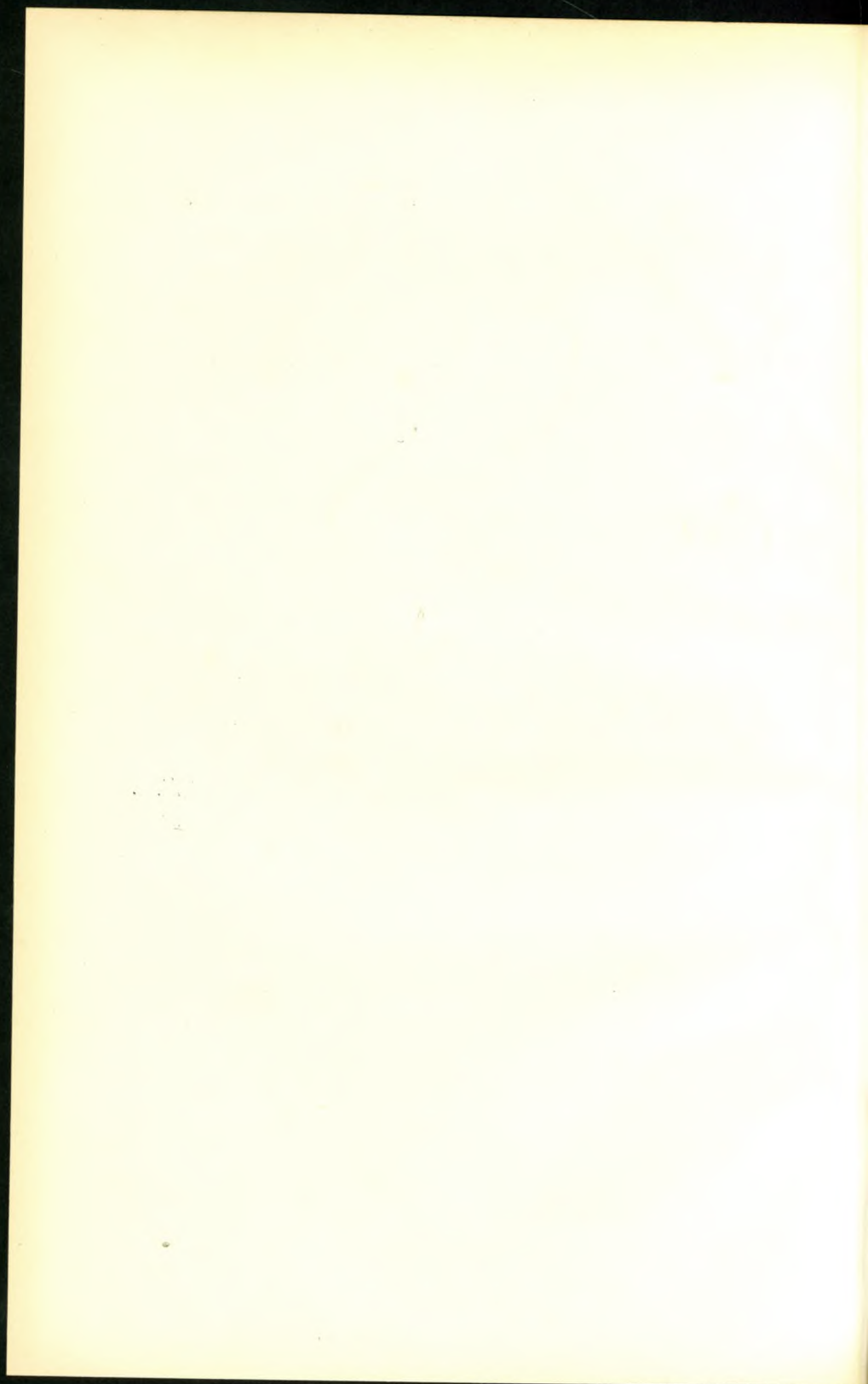
Katonai szempontból az ország török része eleinte a budai *beglerbég* alatt állt és egy *pasalik* volt. A budai mellett alakult aztán a *temesvári pasalik*. A 16-ik század vége óta pedig a hódoltság területe négy: *budai*, *egri*, *kanizsai* és *temesvári elajetre* oszlott, amelyek mindeikében több (összesen 25) *szandzsák* volt. Ezek főhelyein, egy-egy várban székeltek a török katonai parancsnokok, a *pasák* és a *bégek*, és a többi hivatalos személyek: a jogtudós *muftik*, a bírák vagy *kádik* és a *defterdárok*. Mellettük éltek a *jani-csárok* és *szpáhik* is, mert a szpáhi sohasem lakott a birtokán. A török tehát tulajdonképen csak a várakban és a városokban telepedett meg. A falvakban, sőt a városok egy részében is, sohasem volt török lakosság. Az ilyen helyen a lakosság szabadon gyakorolhatta régi szokásait, a török nem törődött vele, sőt még a városokban is bizonyos határig meghagyta „bolond szokásaikat“.

A birtoklás állandótlansága, az adóztatás visszaélései a népet kizsárolták, úgyhogy ez menekülni volt kénytelen. Egyes helyeken a lakosság falustól megszökött. Az adófizetés ideje előtt éjnek idején fölkerekedtek és ingó vagyonukkal a királyi területre, vagy a török

- A MAGYAR MEGYÉK
TERÜLETE
- SZÉKELYFÖLD
- SZÁSZOK FÖLDJE
- A MAGYARORSZÁG-
TÓL ERDELYHEZ
CSATLAKOZOTT
RÉSZEK

kinestári birtokokra futottak. Ezért minduntalan visszatelepítési mozgalmakat kellett indítani.

A kinestári birtokok (*khász*) népe is mindazokat az adókat fizette s tartozott mindazon szolgáltatásokkal, mint a szpáhifalvak, de a visszaélések itt nem harapódtak el annyira. Belőlük alakultak meg a nagy alföldi parasztvárosok. A parasztok ilyen helyeken a körülfekvő elhagyott egyházi birtokokat és szpáhifalvakat is kibérelték s rajtok gazdálkodtak. Ezekből a bérelt birtokokból kerekedett egy-egy alföldi község mai nagy határa. De azért tévedés volna azt hinni, hogy a török hódoltság kedvezett a városi életnek. Ezek a városok nem városias jellegűek. A régi városok mind szörnyű módon pusztultak, különösen a korábban szépségéről híres Buda.

Az érintkezés is mohamedán és keresztény közt rideg volt. A mohamedán megvetéssel nézte le a ráját. Beszédében, írásában gyalázó kifejezésekkel illette. A magyar is gyűlölettel fordult el a töröktől, akinek nem volt tanácsos magányosan a várakból és városokból kimenni. Az elpusztult falvak lakosságának egy része a hódoltság területét vakmerően bekalandozta. Sok helyt a szpáhi még az adóért sem mert kimenni. A merészebbek közül sokan kerültek a hajdúk kezére. Ezekkel azután a hajdúk úgy bántak, mint a törökök az elfogott nemesekkel: magas váltságdíjat zsaroltak ki tőlük. Annyira gyűlölte a magyar a törököt, hogy sohasem tekintette magát török alattvalónak.

Ezek a viszonyok a királyi területre is mély hatást gyakoroltak. Nemesak a királyi terület szomszédságában, hanem az Alföld belsejében is, nagy területek a súlyos török adók mellett a királynak és földesuraiknak is adóztak. Az ellentét, amely a parasztlázadás óta a parasztot urától elválasztotta, enyhült. Néhány évvel a mohácsi vész után a királyi terület jobbágysága bizonyos korlátozásokkal visszakapta szabad költözködési jogát. A 17. században pedig a földesurak hódoltsági jobbágyaikat csekély díjért fölsszabadították és megnemesítették. A magyar kormányzat a hódoltsági területen is fennmaradt. A megye elmenekült nemessége királyi területen gyülekezett és kívülről tovább kormányozta a megyét. A középponti kormányzástól azonban, amely elismerte a török hatalmat, keveset remélhetett. Tehát maga intézkedett. Az autonóm megye tényleg igazgatta a maga területét: végrehajtotta az országgyűlés végzéseit, megállapította és beszedte az adót, nemesített, igazságot szolgáltatott stb. Sőt a parasztok is foglalkoztak ügyeikkel és a megszállott paraszt-vármegye mezei rendőrséget tartott a rabló szegénylegények üldözésére.

A régi magyar hadszervezet azonban fölbomlott. A várak fenntartására az osztrák tartományok és Csehország küldtek segítséget, de a védelem igen lanyhán folyt, a zsoldba fogadott idegen katonák nem nagy vitézséggel küzdöttek, zsoldjukat sem kapták s így a megyére hárult a föladat, hogy magát védje. A palánkok egész láncolatokban állták el a török útját, s a benne élő vármegyei és

zsoldos hajdúhad a végeken vitéz ellenállást fejtett ki. Ez azonban nem volt országos haderő és királyaink nem is szerették ezeket a fegyelmezetlen vitézeiket, akik hirtelen rajtaütéssel, cselvetésekkel és vitézi bajviadalokban állandó harcban állottak a törökkel.

14. MOZLIM ÉS KERESZTÉNY ÉRINTKEZÉSE.

[Olvasmány.] SALAMON FERENC „Magyarország a török hódítás korában” című munkája alapján.

SALAMON FERENC (1825—1892) a modern magyar történetírás egyik kiváló úttörője.

A törökök minden szokását leírni külön könyvet kívánna s fölösleges volna, miután sokan leírták. Míg a keresztény vallás első apostolai az egy Miatyánkon s néhány igen általános elven kívül mit sem adtak kalauzul követőiknek az élet annyi-ezerféle útjaira, a mohamedánok vallásos törvényhozói majd semmi szabadságot, semmi függetlenséget sem engedtek az egyénnek, minden dolgait szabályozták, hogy minél kevesebb dolga legyen a földön. Az önállástalan szolgáltság annyira ment, hogy amely esetben a próféta és khalifái (utódai) nem adtak kész törvényt, fölkuatták, mit tett a próféta hasonló esetben, s azt vették törvényül. A próféta hallgatása is bizonyos körülmények közt szent kánon gyanánt szolgált. A mohamedánnak ezen törvényei részletesen meghatározzák családi, társadalmi s egyéni ügyeit — egész az illemig, az etiketteig. Tagadhatatlan, hogy ez nagy maradandóságot ad az intézményeknek és szokásoknak, de egyszersmind képtelenné tesz egész nemzeteket a szellemi és anyagi előhaladásra; tagadhatatlan, hogy meggátolja bármely idegen nemzet közepette a beolvadást, vagy, az ő nyelvükön szólva, az elkoreszosodást; de egyszersmind meggátolja, hogy bármely idegen nép beleolvadjon egy mohamedán nemzetbe.

A változatlan merevség befolyt arra is, hogy a török és alattvalója kölcsönös gyűlölettel visltessenek egymás iránt. A törökök maguk közt sem élnek társadalmi életet. A soknejűségnek az emberi méltóságot megalázó szokása kizárja a nőket a társadalomból s a férfiakat magánybavonult életre kényszeríti.

A török mit sem engedett a maga szokásaiból, s még akkor sem enged talán, ha úr helyett szolgálta volna. Engedett-e sokat a keresztény, akivel a török együtt lakott? Jóságából nagyon keveset és pedig leginkább a fentebbi okból. Minél közelebbi szomszédja volt, annál jobban gyűlölte a törököt. Nincs alkalmatlanabb lakótárs, még egyenlők között is, mint akinek megrögzött szokásai vannak s legkevesebbé sem tudja magát a viszonyokhoz és saját szokásainkhoz alkalmazni: annál jobban szeretjük, minél távolabb van tőlünk, s azt hiszem, egy tolnai vagy budai polgár élénkebb gyűlöletet érzett a török iránt, mint Pázmány Péter, akinek idegenkedése inkább elvbéli volt és nagyrészt abstrakciókból táplálkozott. Megvolt ugyane helyeken a vallásos gyűlölet is; — de nem annyira azért forrt föl a magyar jobbágy vére, mint azokért az alkalmatlanságokért, amelyeket a merőben más szokások okoztak, azért a símulni képtelen merevségért, azért a dölyfös és zordon magaviseletért, amelyből a török mit sem tudott lealkudni. Inkább a csodá-

latosságig idegen kasztot, mint a más templomban imádkozó embert gyűlölte a nép.

Míg más népeknél a kölesönös gyűlölködés ellenére is a hódító és a hódított népek közt az oly hosszú együttlakás, amilyen a töröké volt a magyarral, hogy bizonyos feltűnő maradványokat a szokásokban, erkölcsökben és magában a nyelvben is, nálunk, elpusztult városokon és falukon s némi megszokott gazdasági hanyagságon kívül kevés tüneményre mondhatjuk el határozottan: íme, ez a török bennlakásának emléke! Fájdalom az is, amiről ezt lehet sejtenünk, szomorú emlék!

A török nem volt *nemzetiség* abban az értelemben, amint mi vesszük. Egészen vallás hívének tekinté magát mindegyik s nem egy nemzet tagjának. A mohamedánizmus megsemmisíti a nemzetiséget, s a magyarnak nem a török nemzettel, hanem a mohamedánizmussal volt dolga. Törökké lenni s mégis megmaradni kereszténynek, lehetetlen volt, s a török nemzet csak a Korán, az ő bibliája hitvallása által csinálhatott propagandát. Ilyen propagandája Magyarországon nem volt és sok részben gátolták magok a törvények.

Igaz, hogy a keresztényekre súlyos adókat mért a török, míg a mozlimok csaknem minden teher alól mentesek voltak s a renegátok nagyobb becsületben álltak, mint a született mohamedán; de ez aránylag keveseket csábított el s azok közt, akikről a történet írja, hogy magyarból lettek törökké, rendkívül kevés van, aki önként tért volna ki. Többnyire a török térítési mód szerint erőszakosan elrabolt gyermekekből lettek.

A népek összevegyülésének minden útja hiányzott a töröknél. Első ilyen út lett volna a hadseregben való együttszolgálat, amely az olyan állandó hadsereggel bíró államban, amilyen a török volt, nyitva állott volna, hogyha elvül nem mondják ki, hogy csak mozlim lehet a mohamedán hit bajnoka. A janicsárok testületének felállítása mutatja, hogy a török állam szükségét érzi hadserege szaporítására idegen népekből is ujoncozni.

Már Szülejman idejében is vesznek fel állandó, béke idején is szolgáló katonákul kevésszámú keresztényt a török seregbe, s ilyenek azok, akiket martalócoknak neveztek. A magyarországi várakban is voltak ilyenek, s úgy látszik, olyan szervezettel, mint a janicsárok, külön tisztek alatt s rendes zsolddal. De ezek is csekély számmal voltak.

Már a 16. században is megvolt a keresztényekből állott csapat, s úgy látszik, ezeket nevezték pribékeknek. Mindkét nevük ma is rossz értelemben használatos nyelvünben, s nem igazságtalanul. Ezek tűntek ki legjobban a rablásban s a török is csak cirkáló, rendetlen katonákul használta. A nevezett évszázadból fennmaradt török levelekből ítélve önkéntesek voltak, akiknek egy-két szegődési évök kitelvén, visszaléphettek, s meghatározott napi zsolddal járó helyök más folyamodónak adatott.

Pedig még ez volt a legnagyobb közeledés a keresztény és a mozlim közt. Különben maga a mohamedánizmus húzott áthághatatlan falakat a közeledés útjába. Míg más hódító nép csak örülne rajta, ha a hódítottak minél jobban utánozzák szokásaikat, a török szigorúan tilalmazza ezt még oly külsőségekben is, mint a ruházat.

Turbánt viselni nem volt szabad. Vagy háromszáz évig meg-

engedték ugyan, hogy a nem-mohamedánok is viseljenek sárga, kék vagy tarka turbánt; a fehér szín csak mozlimeknek lévén fentartva. De mintegy negyven évvel a Magyarországra történt betelepedés után, 1584-ben III. Murad megtiltotta ezt a fényűzést és helyreállítja a régi rendeleteket. A rájuk még a múlt században is egyszerű, többnyire nem kiáltó színű ruhát, fekete báránybőrsipkát, fekete, kék vagy violaszín csizmát viselnek, a sárga el van tiltva. Magyarországon a hódolt részekben nagyon egyszerű, s a fentebbi leíráshoz hasonló volt a viselet. Fehér és szürke abaposztóból való ruhát viseltek Nagy-Kőrösön, a sokféleszínű nem volt szokásban. Még gomb sem volt rajtuk, csak kapocs, süvegök fekete volt és sarkantyút nem viseltek csizmájukon.

A török a viseletbeli tilalmakat áthágó keresztényt kegyetlenül büntette.

Mindenkit áttérésre kényszerítettek, aki bár tréfából, vagy a török biztatására, föltette a turbánt. „Ily esetet magam is láttam”, írja *Thury*, a 16. századbeli tolnai rektor. „A szomszédunkban fekvő mezőváros evangélikus papjánál néhány török vendég szállott meg hivatlanul, akik tréfából a pap kalapját próbálgatták fejükre. A pap is utánozta példájukat és egyik vendége „patyolatját” vagy turbánját szintén föl találta tenni. A pap kénytelen volt mohamedánná lenni és később egy ideig szubasija volt a helységnek. Aki, ha csak elvéte is, olyan mozdulatot tett, mint köszöntéskor a török, vagy köszönt a töröknek, sorsa ugyanaz lett, mint az említett prédikátoré. Ha a keresztény kék vagy zöld ruhát vett fel, bőrostül vagdalták le testéről.

Továbbá a régi mohamedán törvényekben tiltva volt, hogy a keresztény és a zsidó lóháton járjon. Később, a törököknél ez megengedettett; de mihelyt valamely török tiszttel találkoztak, rögtön le kellett szállniok lovukról.

Annyi bizonyos, hogy a törökök fantasztikus fényűzése s a keresztények alázatos egyszerűsége nagy ellentét volt, s az összes szokások a legkisebb közeledést sem engedték meg, nemhogy az összekeveredést.

15. A REFORMÁCIÓ TERJEDESE MAGYARORSZÁGON.

A politikai szétdarabolás korában a magyar társadalmat felekezeti ellentétek még jobban széttépték. Luthernek már a mohácsi vész előtt is szép számmal voltak az országban követői. A német polgárok sűrűn érintkeztek Németországgal, így csakhamar értesültek a reformmozgalomról és Luther tanairól. Annyira Németországhoz húztak, hogy fiaikat is német egyetemekre küldték. Ebben az időben a *wittenbergi* látogatták legtömegesebben. Visszatérésük után ezek az ifjak is terjesztették a protestantizmust. Állítólag a királyné is pártolta, és udvari papja (HENKEL JÁNOS) szintén Luther híve volt. A nemesség ennek következtében gyűlölettel fordult az idegen színezetű mozgalom ellen. VERBÖCZI a wormsai birodalmi gyűlésen személyesen rá akarta beszélni Luthert, hogy tanait vonja vissza, majd saját költségén könyvet adott ki ellene,

1525-ben még az országgyűlés is foglalkozott a dologgal és Luther híveire kimondta a máglyahalált. De a határozatot csak néhány elvétett esetben foganatosították. A mohácsi vésszel pedig nagyot fordult a világ sora.

A királyok mindketten az új tanok ellenségei voltak. János királyt hagyományok fűzték ehhez az irányhoz és még akkor sem ingott meg, a mikor a pápa kiközösítette. Verbőczy, Fráter György és többi hívei ragaszkodtak a katolicizmushoz. Ferdinándot pedig bátyja politikája is a római egyházhoz fűzte. Magyarországi híveit hamarosan fölvilágosította, hogy nem protestáns, és vezérei a városokban keményen léptek föl a protestánsok ellen. A nagy küzdelemben azonban rideg rendszabályokat nem alkalmazhattak és leginkább a püspökökre hárult a föladat, hogy egyházmegyéjükre ügyeljenek. De a püspökök többnyire nem gyakoroltak teljes jogokat. Sőt a háborús időkben a királyok hadügyi szempontból az egyházi javak egy részét a főuraknak adták át.

Így azután Luther tanai észrevétlenül elterjedtek. Terjesztették Ferdinánd német zsoldosai is. De általában nem igen ismerték a tanokat a maguk egészében. Kit ez, kit amaz az elv ragadott meg, s azt hitték, ha egy-két újítást el is fogadnak, azért a katolikus egyháztól el nem válnak. A kehely használatával és a coelibatus eltörlésével az alsó papság is rokonszenvezett. Ez a két reform széles körökben terjedt. Megakadályozni pedig ezt annál kevésbé lehetett, mert a mohácsi vész után kevés volt a pap; a községek örültek, ha kaptak, s így hitelveiket nem lehetett szigorúan megvizsgálni.

Először a németajkú városok csatlakoztak egészen Luther tanaihoz. Ott a változás a városi tanács beleegyezésével történt s a szászok mindjárt szervezték is községi egyházaikat (HONTER JÁNOS). A tridenti zsinat után a magyar vidékek is csatlakoztak a protestantizmushoz, a katolikus egyház az egész Tiszavidéket elvesztette. Az urakat a szekularizáció is csatlakozásra csábította, a főpapok és szerzetesek birtokainak nagy részét lefoglalták és jobbágyaikat is elszakították a katolicizmustól.

Luther tanai mellett a 16. század ötvenes éveiben Kálvin tanai is terjedni kezdtek. Amikor Ferdinánd az országgyűléstől az eretnekek ellen erélyes föllépést követelt, a rendek csak az anabaptisták és a kálvinisták ellen fordultak. Csakhogy a határozatlan törvények a reformátusoknak sem sokat ártottak. Tollharcot kezdtek katolikusok és lutheránusok ellen és a magyar vidékeket Kálvin tanainak józansága és demokratikus szervezete csakhamar megnyerte.

Még könnyebben boldogultak az új egyházak Erdélyben, ahol még Fráter György és Báthory István sem gondoltak üldözésükre. Ott már 1557-ben az országgyűlés a katolikusoknak és a lutheránusoknak teljes vallásszabadságot adott, 1564-ben pedig ezt a kálvinistákra is kiterjesztette. De azért Erdélyben is voltak kemény vallásos küzdelmek. A felekezetek elkeseredett gyűlölete miatt ez

nem is lehetett másképp. Itt a katolikusok voltak a gyöngébbek, birtokaikat lefoglalták s a jezsuitákat is kiűzték. Majd az *unitáriusok* ellen fordultak, akik a szentháromságot tagadták és a legszigorúbban hirdették az egy Isten tiszteletét. Erdélybe BLANDRATA GYÖRGY, János Zsigmond udvari orvosa ültette át ezt a tant, legbuzgóbb apostola pedig DÁVID FERENC volt, aki Kolozsvárt is megnyerte az unitárius egyháznak. Az 1571-i tordai országgyűlés végre az unitáriusoknak is megadta a vallásszabadságot. Ekkor meg a Székelyföldön keletkezett *szombatos* felekezetet üldözték, amelynek tagjai még ősi állapotokhoz tértek vissza: a szombatnapot ünnepelték, zsidózó szertartásokat honosítottak meg és a Messiást várták.

Milyenek voltak Magyarország viszonyai Károly Róbert trónralépésekor?

Hogyan teremtett rendet Károly Róbert az országban?

Hogyan ültették át az Anjouk Magyarországra a hűbéri intézményeket?

Mit tett Károly Róbert az országért gazdasági téren?

Milyen volt Károly Róbert családi politikája?

Mi történt Nagy Lajos idejében a hűbéri rend érdekében?

Miért hadakozott Nagy Lajos Nápolyban és hogy folytak le nápolyi hadjáratai.

Hogyan küzdött Nagy Lajos Velence ellen?

Hogyan szerezte meg Nagy Lajos Lengyelország koronáját?

Hogyan szervezte meg Nagy Lajos a Balkánt?

Milyen volt a műveltség Nagy Lajos idejében?

Mi az ösiség? Mi a kilenced?

Hogyan jutott Kis Károly a trónra?

Mi okozta az elégtelenséget Erzsébet és Mária királynék ellen?

Hogyan került Zsigmond a trónra?

Milyen ellentétei voltak Zsigmondnak a rendekkel?

Milyen sikere volt Nápolyi László trónkövetelésének?

Hogy veszett el Dalmácia?

Hogyan történt a szepesi városok elzálogosítása?

Milyen bajokat hozott Magyarországra Zsigmond későbbi uralma?

Milyen hadjáratai voltak Zsigmondnak a török ellen?

Milyen nevezetesebb törvényeket hozott Zsigmond?

Mi az a telekkatonaság?

Miről nevezetes Albert uralma?

Hogy jutott a trónra I. Ulászló?

Hogyan küzdöttek V. László hívei I. Ulászló ellen?

Hogyan emelkedett Hunyadi János?

Melyek voltak I. Ulászló török hadjáratai?

Mi az a szegedi béke?

Hogyan lett Hunyadi kormányzó és mik voltak kormányzásának nehézségei?

Hogyan folyt le a rigómezei csata?

Hogyan védte III. Frigyes V. László érdekeit?

Hogyan kormányozta V. László az országot kiadatása után?

Hogyan folyt le Nándorfehérvár ostroma?

Hogyan került Mátyás a trónra?

Hogyan lépett föl III. Frigyes Mátyás ellen és hogyan békültek ki?

Milyen volt Mátyás politikája Csehországgal szemben?

Hogyan hódította meg Mátyás Ausztriát?

Milyen politikát folytatott Mátyás a törökkel szemben?

Milyen küzdelmek folytak a török ellen Mátyás korában?

Mit tett Mátyás a hadügy és a pénzügy szervezésére?

Mit tett Mátyás a közigazgatás és az igazságszolgáltatás rendje érdekében?

Mi az octavális törvényszék?

Milyen volt a műveltség Mátyás udvarában?

Milyen volt az ország műveltsége Mátyás idején?

Hogyan történt II. Ulászló választása?

Mi minden veszett el Mátyás alkotásaiból és szerzeményeiből II. Ulászló uralmával?

Hogyan oszlott fel Mátyás serege?

Milyen belső ellentétek fejlődtek II. Ulászló alatt?

Mi volt Zápolyai János törekvése?

Mit tettek a Habsburgok Magyarország megszerzésére?

Mi az az 1491. pozsonyi béke?

Hogyan támadt a parasztlázadás és hogyan büntették a parasztságot?

Mi az a Hármaskönyv?

Milyenek voltak az ország pénzügyi viszonyai a Jagellók alatt?

Milyen volt II. Lajos uralma?

Fel volt-e készülve az ország a török ellen II. Lajos alatt?

Hogyan élesedtek ki a belső ellentétek a mohácsi csata előtt?

Mi zúdította a törököt 1526-ban Magyarországra?

Milyen bajok vezettek a mohácsi vészhez?

Hogyan szakadt két részre az ország?

Hogyan folyt le a két király küzdelme?

Hogyan indult meg a török hódítás?

Miként folyt a harc Buda birtokáért?

Hogyan rendezkedett be a török Magyarországon?

Hogyan történt Erdély átadása Ferdinándnak?

Mi volt Fráter György politikája?

Melyek II. Szülejmán magyarországi hadjáratai?

Hogyan alakult meg az erdélyi fejedelemség? Milyen volt berendezkedése?

Mit értünk a magyarországi részek alatt?

Milyen volt az erdélyi fejedelemség viszonya a magyar királyhoz és a törökhöz?

Milyen volt a török hadviselés?

Milyen volt a török földbirtokrendszer?

Milyen volt az érintkezés török és keresztény között?

Hogyan szervezkedett a hódoltsági terület magyarsága?

Milyen szerződéseket kötöttek a királyok a portával a 16. században?

Hogyan terjedt a reformáció Magyarországon?

Hogyan ismerte el Erdély a négy vallás szabadságát?

III. A VALLÁSHÁBORÚK KORA.

1. AZ ELLENREFORMÁCIÓ.

A reformáció, amely egész országok lakosságát elszakította a római egyháztól, az egyház belső reformjának sokat emlegetett ügyét ismét fölvetette. A protestáns tanok egyes tételei a román államokban is visszhangra találtak és előkelő egyházi férfiak is melléjük állottak. Zavaros állapotok következtek, amikor a papságnak egy része az egyház érdekeivel összeegyeztethetőnek tartotta, hogy egy-egy ilyen tétel mellett sikraszálljon. A zsinat eszméje tehát újra fölmerült, már azért is, hogy a dogmatikus zavart megszüntessék; de igen sokan még mindig azt remélték, hogy a zsinat a szakadást is megszüntetheti. Csak a kúriában gondolkoztak úgy, hogy a zsinat a zavart még növelni fogja. Végre III. PÁL pápa Károly császár kívánságára mégis összehívta. Első kísérlete meghiúsult (1536), de 1545-ben *Tridentben* mégis megnyílt a zsinat.

III. Pál pápa nevéhez fűződik az egyház újjászervezése is. Ő maga a humanisták hatása alatt állott, de szilárdan elhatározta, hogy az egyház régi hatalmát visszaállítja. Ebben a munkában azután CARAFFA bíboros és LOYOLA siettek segítségére; mindketten szilárd elhatározású, kemény férfiak, akik a legszigorúbb fegyelem eszközeivel a kérlelhetetlen harcot hirdették mindenki ellen, aki az egyház tanításai és a pápa tekintélye előtt meg nem hajlik.

A harchoz Loyola szolgáltatta a hadsereget. Ő maga spanyol katona volt, de 1521-ben, amikor a franciák *Pampelunát* ostromolták, megsebesült. Sánta maradt és így a katonai pályát el kellett hagynia. Betegágyán szentek életeit olvasta és akkor az az elhatározás fogamzott meg a vallásos férfiúban, hogy életét az egyháznak fogja szentelni. Koldulva elzarándokolt a Szentföldre, hogy ott prédikálhasson, de rosszul fogadták és visszatérése után Spanyolországban is eretneknek tartották. Meglett korában tehát komoly tanulmányokat kellett kezdenie, hogy a teológiában járatos legyen. Így jutott a párizsi egyetemre, ahol kiváló társakat gyűjtött maga köré. Ez a kis kör nagy lelkesedéssel fogadta el az ő szigorú aszkétikus rendszabályait és buzgón végezte az előírt lelkigyakorlatokat. 1534-ben fogadalmat tettek, hogy az Úr ígését a Szentföldön fogják hirdetni. Háborús események azonban megakadályozták átkelésüket, amire Rómába mentek és följánlották szolgálataikat a

pápának. III. Pál 1540-ben megerősítette szabályzatukat, s a *Jézus-társaság* megalakult.

A társaság különösen azzal lett fontos az egyházra, hogy minden egyes tagja a rend főnökének szigorú, teljes engedelmességet fogadott. Könyörtelenül szigorú neveléssel rászoktatták a rend tagjait, hogy akaratukat följobbvalóik parancsainak alárendeljék, de azért egyéniségüket el nem nyomták, tehetségeiket a rend érdekében ápolták s a cselekvésben a kellő akaratot is megkívánták. A föl vétel nehezen ment. A jelöltnek teljes elvonultságban kellett szigorú lelki gyakorlatait végezni. Nevelésük közben gondosan vizsgálták hajlamaikat és tehetségeiket. Akiket magasabb feladatokra nem használhattak, azokat szolgai és gazdasági tevékenységre alkalmazták (*coadjutor*). A tehetségesebbek további képzés után szellemi coadjutorokká lehettek s mint ilyenek papi teendőket végeztek vagy tanítottak. A pápának engedelmességet csak a kisszámú kiválasztottak (*professi*) fogadtak; ők voltak a rend legkiválóbbjai, akikre a nehéz és fontos feladatokat bízta. Céljuk a misszió volt: az egyháznak új területeket akartak szerezni és nemcsak a protestánsokkal vették föl a versenyt, hanem Ázsiában és Amerikában is nagy missziótevékenységet fejtettek ki. Sikereik magyarázata, hogy mindenkit arra alkalmaztak, ahova tehetsége és kedve vonzotta. Mint tudósok, prédikátorok és gyóntatók egész Európát bejárták. Iskoláik jó híre a protestánsokéval vetekedett. Bejutottak a legelőkelőbb körökbe, beavatkoztak a politikába és különösen mint a fejedelmek gyóntatói jutottak nagy befolyáshoz.

A pápai kúria különben is mindent megtett, hogy a vallásos életet mélyítse. A Jézus-társaság mellett egész sereg szerzetesrend alakult (a *karthauziak*, *piaristák*, *orsolyák*, *angolkisasszonyok* stb.). CARAFFA bíboros, a későbbi IV. PÁL pápa a hívők soraiban is a kérlelhetetlen fegyelem eszközeivel akarta az egyház hatalmát megvédeni. Az ő tanácsára az eretnekek kifürkészésére és üldözésére fölújították a szent inquisitio egyházi törvényszékét (1542). Itáliában a könyveket csak az inquisitio engedelmével volt szabad ki nyomtatni; azokról a könyvekről pedig, amelyek az egyház tanaival ellenkeztek, lajstromot (*index*) készítettek, s az indexre került könyvek olvasását eltiltották.

Amikor a tridenti zsinat harmadszor is összeült (1562), a jezsuiták és IV. Pál pápa már nagy eredményeket értek el. IV. Pál az összes protestánsokat, a fejedelmeket is, kiközösítéssel sújtotta. A kétszeri elnapolás után már nem is remélte senki, hogy a zsinat a szakadást megszüntesse. A papok házassága és a kehely ügye ugyan újra fölmerült, de a zsinat határozottan állást foglalt a protestáns álláspont ellen. Azután meghatározta azokat a dogmákat, amelyeket a katolikus egyház minden tagjának hinnie kell. Azokat, akik ehhez nem alkalmazkodtak, eretnekeknek nyilvánították és kiközösítették (1563). Sokan csak ekkor ébredtek annak tudatára, hogy a katolikus egyháztól elszakadtak.

IV. Pál pápa a visszaéléseket is megszüntette, különösen a méltóságok halmozását. A főpapok ismét egyszerű életmódot folytattak, a pápai trónra IV. Pál után igénytelen szerzetesek kerültek, aszkéták, akik példájukkal is hatottak alattvalóikra. Bevonulásukkor nem tartottak pompás diadalmenetet, hanem, mint régen, mezít-láb vonultak az örök városba.

Ott, ahol a fejedelmeket az ellenreformáció eszméjének megnyerték, az új eszközökkel elkecseredett küzdelem indult meg a protestánsok ellen.

2. SPANYOLORSZÁG AZ ELLENREFORMÁCIÓ ÉLÉN.

A reformáció a vallásos érzést nem ásta alá, sőt ellenkezőleg, az ellentétek és a küzdelmek a felekezetekben a vallásosságot a fanatizmusig fokozták. Az inquisitio és Kálvin kérlelhetetlen szigora környezetükben is elterjedtek. A felek elleneseik teljes leverésére törekedtek; eszközeikben pedig, amelyekkel ezt a célt elérni akarták, nem voltak válogatósak.

Németországban az augsburgi vallásbéke következtében ugyan egyelőre lecsillapodtak az ellentétek, *Itáliában* IV. PÁL pápa szigorú eljárása az egyház ellenségeit elnémította, a keleti országok pedig más kérdésekkel voltak elfoglalva, de annál hevesebben tört ki a küzdelem Európa nyugati országaiban. Az ellenreformációnak ott buzgó vezére akadt *Spanyolországban* és királyában, II. FÜLÖP-BEN (1556—1598).

Spanyolországban hagyományos szokás volt a vallásos küzdelem. A mórok ellen folyt háborúban a nemzet fanatikussá és harciasná fejlődött. A népben megvolt tehát a hajlandóság arra a szerepre, amelyet II. Fülöp szánt neki. Az abszolút kormányforma pedig ezt a politikát megkönnyítette. V. Károly (mint spanyol király I. Károly [1516—1556]) az ellene kitört forradalmi mozgalmak után a rendi országgyűlés (*cortez*) hatalmát megszüntette, az adót önkényesen szedte és a kormányt titkos tanácsaival (*junta*) vezette.

II. Fülöpnek egyénisége is arra termett, hogy az ellenreformáció vezére legyen. Rideg természetű, zárkózott és bizalmatlan fejedelem volt. Az udvar fényét nem szerette. Legszívesebben dolgozószobájában töltötte idejét. Odakerültek az összes államügyek, amelyeket a király nagy gonddal maga megvizsgált és maga intézett. Bizalmatlansága következtében szerette, ha vetekedő tisztviselői ellentétes információkat adtak, a döntéssel azonban többnyire késlekedett. Általában habozó természetű volt, de ha valamilyen határozott, attól semmiképp sem lehetett eltéríteni. Bizalmatlanságát még családjával is éreztette. Mostohatestvérét, DON JUAN D'AUSTRIÁT legszebb diadalai után rendesen elszólította földadatától és más területekre küldte. Fiát, a beteges DON CARLOST, akinek haragja gyakran rohamokban tört ki, elzárta mindazoktól a méltóságoktól, amelyekre ambíciója vezette volna. A herceg ezért meg-

gyűlölte apját, áskálódott ellene, amire II. Fülöp elzáratta s a herceg öngyilkos lett.

Uralkodásának vezető eszméje a katholicizmusért való küzdelem volt. Ez a cél lebegett előtte belső és külső politikájában. IV. Pál pápával fegyveresen kellett szembeszállnia, mert Habsburgellenes politikát űzött, de vele szemben csak érdekeit védelmezte, diadalát nem aknáztta ki. Országában másokat, mint katolikusokat, megtérni nem akart. A mórok és a zsidók nagyrészt az inquisitio már FERDINÁND idejében kiűzte. KÁROLY alatt is folyt üldözésük, de a katolikus vallásra térőket (*moriszkok*) nem bántották. A király azután a protestánsok ellen fordult, ámbár Spanyolországban csak elvétve voltak és az inquisitio elé állította őket. Ha a vádlottak igaznak ismerték el a vádat és megesküdtek, hogy hívek lesznek az egyházhoz, kegyelmet kaptak. A többieket máglyahalálra ítélték és rendszeren csoportosan, nagy ünnepélyességgel, az udvar és a nép jelenlétében végezték ki (*auto da fé*).

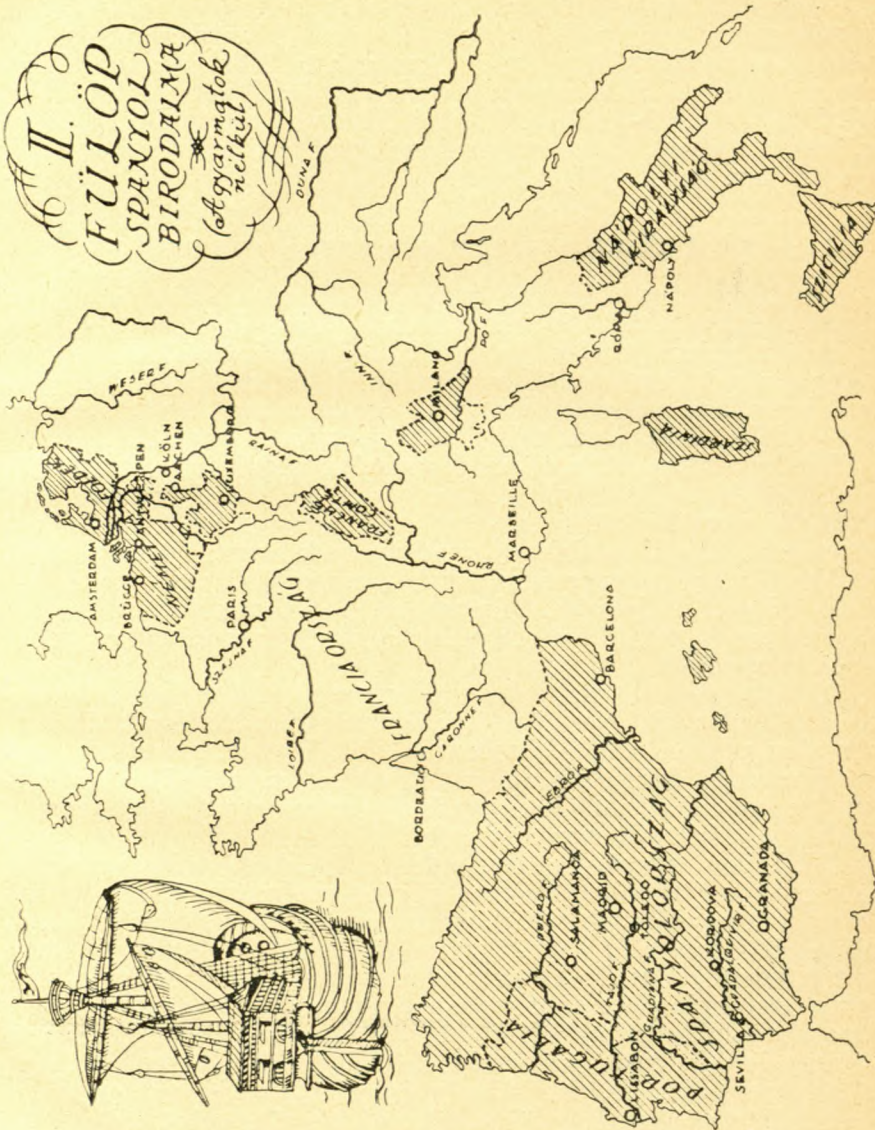
Eleinte céljait békés eszközökkel akarta elérni, mert atyja után óriási államadósság maradt rá, amely a hadi vállalkozásoktól visszatartotta, de már trónrajutása előtt a külföldön is föllépett a reformáció ellen. Második neje, MÁRIA angol királyné volt, az ő oldalán nyílt először alkalma hatalmát a protestánsokkal éreztetni. Amikor azonban a spanyol trónra került, Angliát elhagyta; Mária nem-sokára meghalt és a szigetországban a protestantizmus diadalmaskodott. A protestáns ERZSÉBET ellen később STUART MÁRIÁT támogatta, akinek érdekében mozgalmakat és összeesküvéseket szított. Amikor pedig Máriát ezért lefejezték, nagy hajóhadat indított útnak, hogy a protestantizmust vezére legyőzésével sujtsa. *Franciaországban* is az ő segítségével üldözték a hugenottákat s a katolikus ligának fegyveres segítséget küldött.

Külső politikája azonban nem volt szerencsés. Az egyetlen eredmény, amelyből országának haszna volt, hogy meghódította *Portugáliát*. Ott a belső fejlődés Spanyolországéhoz hasonló volt. SEBESTYÉN király abbahagyta elődei gyarmatosító politikáját és a jezsuiták unszolására Afrikában a mórok ellen hadakozott, de elesett. Vele az uralkodóház kihalt és Fülöp, akinek első neje portugál hercegnő volt, beküldte ALBA herceg seregeit az országba, amelyet gyarmataival együtt birodalmához csatolt (1580). Többi vállaltai csak pénzbe kerültek, de nem jártak eredménnyel. „Győzhetetlen armadáját” a vihar megtépázta, az angolok és a hollandusok pedig levették, úgy hogy roncsainak a brit szigeteket megkerülve kellett hazamenekülniök (1588).

Ez Spanyolországra rettenetes szerencsétlenség volt, mert a győzők vérszemet kaptak és a tengeren fölvetették a versenyt a spanyolokkal. A győzhetetlen armada romlása után a tengeri hatalom kisiklott Spanyolország kezeiből. Az angolok megtámadták a *cadizi* kikötőt, ott süllyesztették el a spanyol hajóhadat és Cadizt is kifosztották (1596).

Pedig a gyarmatkereskedelem volt Spanyolország egyetlen

virágzó gazdasági ága. II. Fülöp idejében azonban még nem vették észre a belső hanyatlást. Az ő uralkodása alatt élte Spanyolország fénykorát. Az európai politikát akkor a spanyolok irányították.

A fölfedezések és a nagy terjeszkedés nyomán gazdagság, hatalom, pompa és fényűzés jártak. A spanyol udvar fénye egész Európát elvakította; szertartásait, elveit, divatját mindenütt utánozták. Az irodalom és a művészet legszebb virágzása is akkor kezdődött.

A spanyol fényűzés azonban nem állott arányban az ország vagyoniosságával. A spanyol nemes csak költeni tudott, az államháztartás is többet fogyasztott, mint amennyit bevett. Ennél azonban nagyobb baj volt, hogy a spanyolok a beözönlő ezüstöt nem tudták gyümölcsöző vállalatokba befektetni. A gazdasági bajt természetesen az államháztartás is megsínylette. Már 1557-ben ki kellett mondani az államháztartás bukását: II. Fülöp azután fiára, III. Fülöpre (1598—1621) 100 millió dukatus (1340 millió P) államadósságot hagyott. Ez a szerencsétlen fejedelem pedig a hanyatlást már föl nem tartóztathatta.

3. A NÉMETALFÖLDIEK SZABADSÁGHARCA.

II. Fülöp legkeményebb harcai a *Németalföldön* folytak le. Ez az ország Német- és Franciaország közt önállóan fejlődött. A Habsburgokra részben burgundi örökségkép szállott, részben pedig a német birodalomtól szakították el; majd V. Károly a spanyol koronához csatolta. Európának régóta ez volt egyik legvirágzóbb vidéke: Észak kereskedelmi középpontja. A nagy forgalom és gazdagság azután ott is olyan nagy műveltséget virágoztatott föl, mint Itáliában. Tulajdonképen az ország 17 kisebb tartományból állott. Mindegyiknek élén egy-egy királyi helytartó állt, rendesen a tartomány előkelői sorából, és mindegyiknek megvolt a maga rendi gyűlése. Az egész ország élére a király családjából vagy tanácsosai közül küldött helytartót, aki mellett az államtanács működött. Az országos ügyek intézésére pedig időnként összehívták a rendek általános gyűlését.

A belső kormányzást az egyes tartományokra bízták; az északi és déli államok közt éles ellentétek állottak fenn. Az északi államok lakossága germán volt és a reformáció idején a protestantizmushoz csatlakozott, a délieké román volt és katolikus maradt. Faji, vallási, társadalmi ellentétek és gazdasági versengés állította szembe egymással a két tartománycsoportot.

II. Fülöp a protestánsokat a *Németalföldön* is üldözőbe vette. Ez nem is keltett volna általános elégtelenséget, ha Fülöp ugyanakkor a németalföldiek alkotmányos jogait nem sértette volna; de Fülöp ott is abszolút kormányzásra törekedett. Helytartóját, mostohatestvérét, PÁRMAI MARGITOT, akinek az anyja németalföldi volt, ugyan szerették, de az államtanács egyik tagját, az eszes és erélyes GRANVELLA bíborost gyűlölték. Őt okolták azzal, hogy II. Fülöp a spanyolok kedvéért az ország előkelőit, még ORÁNIAI VILMOST és EGMONT grófot is, V. Károly érdemes tanácsosait, mellőzte. Az is bántotta őket, hogy Granvella új püspökségeket állított föl, amelyek a protestantizmust veszedelemmel fenyegették és a főurak hatalmára is károsak voltak. Nagy sűrlődások támadtak. Margit, hogy megszüntesse őket, kieszközlötte Granvella visszahívását (1564). A helyzetet azonban ez meg nem változtatta. Végre Egmont grófot küldték Fülöp királyhoz, hogy kérje a rendek általános gyű-

lésének összehívását és hogy a királytól a protestánsok ellen hozott rendszabályok enyhítését kieszközölje.

Ezek a lépések azonban Fülöpöt csak fölingerelték. Egmontot határozatlan válasszal küldte el, de csakhamar megérkeztek rendelkezései, amelyek az alkotmányt nem állították vissza, a protestánsok ügyében pedig azokat is bűnösöknek mondták, akik nem üldözték őket teljes szigorúsággal (1565). Válasza szörnyű megdöbbenést keltett, a németalföldiek megtudták belőle, hogy a király ellenük van és az önvédelemre gondoltak. A nemesek *Bruxellesben* fegyveres szövetségre léptek, hogy az inquisitio üldözései ellen egymást megvédjék. Példájukat utánózták a kereskedők és a többi népelemek is. A következő év elején pedig 400 nemes vonult Pármai Margit elé és új kérvényt adott át neki, amelyben kérték, hogy az inquisitiót szüntesse meg. A hercegnő egyik tanácsosa a küldöttség tagjait, akik köznemesek voltak, koldusoknak (*gueux*) nevezte, amire a *gueux* nevet vették föl, jelvényökhöz a koldustarisznyát választották, amelyre azt írták: „hívek a királyhoz a koldustarisznyáig“. A mozgalom akkor országossá lett, Margit kénytelen volt a szövetségeseknek a szabad vallásgyakorlatot mindazokon a helyeken, ahol korábban megvolt, ismét megengedni. Ekkor azonban már az alsó osztályok is megmozdultak és a templomokat fosztogatni kezdték.

Ezzel bekövetkezett a nyílt szakadás. A nemesség a rombolók ellen fordult, de az új fordulat Pármai Margitot is elidegenítette tőlük. Szigorúsága miatt a nemesekkel összeütközésre került a dolog, a spanyolok győztek, győzelmük nyomában számos kivégzés történt, úgyhogy a protestánsok jó része elhagyta az országot (1567). De Fülöp ekkor már nővérében sem bízott és a kegyetlen ALBA herceget küldte helyébe. Az új helytartó 10.000 spanyol és más idegen származású katonával vonult be, a belföldi katonákat pedig elbocsátotta. Első intézkedése az volt, hogy vértörvényszéket állított, amelyről maga azt jelentette, hogy egy nap alatt 500 embert fogott el és helyezett vád alá. Még az alkotmányos mozgalom katolikus vezéreit: Egmont grófot és HOORNT is elfogatta. Rémségek ellen csak Orániai Vilmos gyűjthetett német földön egy kis csapatot. Erre azonban Alba Egmont és Hoorn lefejeztetésével válaszolt (1568 jún. 5.). A kitűnő spanyol csapatokkal a gyorsan toborzott fölkelő hadak nem vehették föl a versenyt. Alba herceg pedig már azokat is vértörvényszék elé állította, akik csak egyszer is protestáns istentiszteleten résztvettek. Adórendeleteivel a katolikusokat is maga ellen ingerelte. A kereskedők bezárták boltjaikat. Alba elől mindenki eltűnt, az elkobzott árút, amely után nem fizették meg az adót, az árveréseken senki sem vette, a helytartó nem kapott munkást, tengerészt, a városokban kifogyott az élelem. Orániai Vilmos emberei pedig a tengeren újra támadtak. A spanyol hajókat fosztogatták, majd amikor Angliában nem adtak nekik menedéket, *Brielbe* vonultak, amelyet a spanyol támadás ellen úgy védtek meg, hogy a gátakat átfúrva, elárasztották a vidéket (1572).

Vilmos herceg már *Brabantig* nyomult, amikor Franciaországban a protestánsokra kedvezőtlen fordulat következett be s a francia segítség elmaradt. Vilmos serege ekkor pénz híján szétszéledt és Alba már *Hollandiát* támadta. Itt azonban kudarcot vallott. Az ostromlott városok a gátak átvágásával védekeztek és II. Fülöp a kedvezőtlen fordulat miatt Albát visszahívta.

Utódai sem működtek nagyobb szerencsével. Holland és *Seeland* Orániai Vilmos helytartósága alatt tüggetlennek nyilvánította magát (1575). Amikor a föllázadt spanyol katonák *Antwerpen*t is irtózatosan elpusztították, a tartományok, a déliek is, (csak *Luxemburg* nem), 1576 nov. 8-án megkötötték a *genti pacifikációt* az alkotmány és a szabadság védelmére. A vallásszabadságot ez a szövetség csak az északi államokban biztosította volna. Az új helytartótól, DON JUAN D'AUSTRIÁTÓL (1576—1578) is megtagadták az engedelmességet, sőt Orániai Vilmos akkor már nyíltan szövetkezett ERZSÉBET angol királynővel. Csak Don Juan utóda, FARNESE SÁNDOR, Pármai Margit fia, ért el sikereket. Ő javára fordította a vallásos ellentéteket és azzal, hogy a fölkelők alkotmányos kívánságait teljesítette, a déli államokat lassanként megbékítette.

A hét északi állam akkor *Utrechtben* új szövetségre lépett és elszakadt Spanyolországtól (1579). Orániai Vilmost ugyan a spanyolok meggyilkolták (1584 júl. 10.), de a tartományok a harcot akkor is folytatták. Az ellenségeskedés még III. Fülöp alatt is tovább folyt, amíg végre a király 1609-ben fegyverszünetet kötött a hollandusokkal.

A szabadságharc következtében tehát az északi és déli államok elváltak egymástól. A déliekben a protestántizmust elfojtották. Antwerpenből is kiűzték Kálvin híveit. Ezzel azonban a város elvesztette nagy jelentőségét. Az üldözések és a spanyol uralom intézkedései elől a kereskedővállalatok átköltöztek az északi *Amsterdamba*. Azóta ez lett a hollandus kereskedelem középpontja. A függetlenség az északi államokra is nagy áldást hozott. Spanyolország tengeri hatalma megszűnt és az első tengeri hatalmasság Hollandia lett. A hollandusok nemcsak a portugál gyarmatokat szedték el, hanem az Indiai-óceán szigetein is megvetették lábukat, majd fölfedezték *Ausztráliát* (*Tasman* 1642). Ezeknek a területeknek a kereskedelmét monopolizált kereskedelmi társaságok aknázták ki. Közöttük leghíresebb az 1602-ben alakult Keletindiai Társaság volt, az indiai gyarmatok ura, amely valósággal állam volt az államban.

Az ország szellemi élete is igen élénk volt. Írni és olvasni már a nép alsóbb rétegei is tudtak. A 17. században éltek az ország legkiválóbb tudósai (HUGO GROTIUS, SPINOZA) s a németalföldi festészet is akkor hajtotta legszebb virágait (RUBENS, VAN DYCK, REMBRANDT, TENIERS).

4. HUGENOTTA-KÜZDELMEK FRANCIA- ORSZÁGBAN.

Nyugat-Európa vallásos küzdelmeiben Franciaország szerepe is igen jelentékeny volt. Seregei ugyan nem sokat avatkoztak bele más országok viszályaiba, de a németalföldiek szabadságharcára és a skót reformációra a franciaországi fordulatok mindig nagy hatással voltak.

Franciaország I. FERENC és fia, II. HENRIK uralma idején nemcsak politikailag volt Európának egyik legjelentékenyebb állama, hanem művelődési tekintetben is. I. Ferenc udvarában pazar fény dīvott, nagyszabású építkezések indultak meg, amelyek a díszítő művészeteknek sok munkát adtak; a városokban pedig a tudomány új eredményei keltettek élénk szellemi életet. Nem csoda tehát, hogy a művelt körök érdeklődését a reformáció is magára vonta. A nemzet zöme: az alsó néprétegek és a nemesség nagy része ugyan hű maradt a katolicizmushoz, de a művelt polgárok és nemesek közt KÁLVIN tanai terjedtek.

A küzdelem akkor tört ki, amikor II. Henrik halála után a korona kiskorú fiaira szállott, s az ő gyenge kormányuk következtében a királyi hatalom nagy tekintélye megingott. A gyámságért a legelőkelőbb francia családok küzdöttek. A királyi családhoz legközelebb a BOURBONOK állottak, akik SZENT LAJOSTÓL származtak, tehát vérbeli hercegek voltak, akiket II. Henrik fiai után a trón is joggal megilletett. Az udvarban azonban nem szerették őket, mert CONDÉ Kálvin buzgó híve volt. Különösen a Lotharingiából bevándorolt GUISE hercegek fordultak ellenük, akik a 16 éves II. FERENC (1559—1560) feleségének, a skót STUART MÁRIÁNAK anyjai nagybátyjai voltak. Így nem is volt nehéz diadalmaskodniok. A Guisek a hugenottákat üldözőbe vették és halálos büntetést szabtak mindenkire, aki protestáns istentiszteleten résztvett. A kivégzések miatt a Bourbonok a protestánsokkal szöveteztek s egy időre a szabad vallásgyakorlatot is kivívták, de később maguk is törvényszék elé kerültek.

Közülük Condé herceget csak a király hirtelen halála mentette meg a vérpadtól. Az új király, IX. KÁROLY (1560—1574) helyett az anyakirálynő, a ravasz MEDICI KATALIN ragadta kezébe a kormányt. Ő a Guisek ellensúlyozására megkegyelmezett Condénak s a hugenották üldözését is megszüntette. Az ú. n. „politikuskok” pártja került uralomra, akik a vallásos ellentéteket el akarták simítani, hogy Franciaország hagyományos külső politikáját folytassák, amely Spanyolországgal állította őket szembe. A Guisek viszont Spanyolországban kerestek támogatást. Minthogy a királyné megengedte a protestánsoknak vallásuk szabad gyakorlását, GUISE FERENC *Vassyban* lemeszároltatta az istentiszteletre összegyűlt protestánsokat (1562). Erre azután nyíltan kitört a háború, amely 30 évig dúlta az országot. A Guisek Medici Katalint

is, akinek politikáját egyedül csak szertelen hiúsága és hatalomvágya kormányozta, kényszerítették, hogy pártjukra álljon. Mindkét fél külső segítségére folyamodott. A katolikusokat a spanyolok, a hugenottákat a németek és az angolok segítették. Elkeseredett gyűlöletüket alig lehetett mérsékelni.

Az 1570-ben kötött béke újra biztosította a vallásszabadságot. IX. Károly azontúl COLIGNY admirális tanácsára hallgatott, aki maga buzgó protestáns, a politikusok pártjával megint az ellentétek elsimítására törekedett s a nemzet figyelmét a külpolitikára irányította. A németalföldieknek segítséget adott. Ennyire protestáns politikát azonban Franciaországban nem lehetett folytatni, mert a katolikus többséget elkeserítette. Medici Katalin is féltette hatalmát az admirálistól és rálövetett, de a merénylet nem sikerült, amire az anyakirálynő ismét a Guisek segítségéhez folyamodott. Szövetkezésük meghiusította a felekezetek kibékülését, amelyet Coligny családi szerződéssel: BOURBON HENRIKNEK és a király nővérének, VALOIS MARGITNAK a házasságával akart megpecsételni. Az anyakirályné rávette a királyt, hogy a polgárháború elkerülésére irtsa ki a protestánsokat. A fejedelmi esküvő éjjelén, amikor sok protestáns tartózkodott Párizsban, megrohanták és legyilkolták őket. (Szent Bertalan éjjelén, 1572 aug. 23—24.) Az első áldozat Coligny volt. Bourbon Henriknek és az ifjú Condének át kellett tértie. A következő napokban a vidéken is irtózatos mészárlás folyt. A hugenották váraikba, különösen *La Rochellebe* menekültek, amely legerősebb váruk volt s a háború újra kitört. Amikor azonban a politikusok is a hugenották pártjára álltak, III. HENRIK király (1574—1589) 1576-ban nagyobb jogokat adott a protestánsoknak, mint amilyeneket valaha birtak.

Ez a fordulat a katolikusokat ismét elkeserítette. GUISE FERENC fiai: HENRIK és MAYENNE herege a katolikus vallás védelmére spanyol segítséggel *szent ligát* szerveztek, amely seregeket is tartott. Az ALENÇONI herceg halála után Bourbon Henrik lett volna a trónörökös, őt azonban nem akarták elismerni, mert visszatért a protestáns vallásra. A ligát ez a helyzet erősítette. Guise Henrik Párist egészen hatalmába kerítette, a királynak is egyezkednie kellett, majd elmenekült a fővárosból. A párisiak még trónörökösüknek is Guise Henriket ismerték el. Végre a király meggyilkoltatta a Guiseket. Akkor természetesen a hugenottákkal kellett szövetkeznie. Bourbon Henrikkel ostrom alá fogta a föllázadt Párist, de a liga táborában őt is meggyilkoltatta (1589).

Halálos ágyán még Bourbon Henriket ismerte el utódának. IV. HENRIKNEK (1589—1610) azonban eleinte csak a protestánsok hódoltak. A liga hadait legyőzte ugyan, de Párizst nem tudta elfoglalni. Be kellett látnia, hogy a vallásos viszálykodást mindaddig meg nem szüntetheti, amíg protestáns, mert az ország katolikus többsége protestáns királyt nem ismer el maga fölött. Áttért tehát

a katolikus vallásra, amire Páris megnyitotta kapuit (1594), majd a pápa és a liga is elismerte királynak.

A protestánsok ügyét a *nantesi edictummal* szabályozta (1598). Vallásukat szabadon gyakorolhatták, istentiszteleteket tarthattak mindenütt, ahol azt korábban megengedték; senki nem kényszeríthette őket, hogy a katolikus ceremóniákban részt vegyenek; a hivatalokat is megnyitották nekik és mindezek biztosítására több várat kaptak.

A rendelet ellen ugyan a katolikusok is, a parlamentek is tiltakoztak, de IV. Henrik engedelmességre kényszerítette őket. A királyi tekintélyt és a rendet, amelyeket a hosszú háborúskodás aláásott, erélyes kézzel állította helyre.

1610-ben IV. Henrik hatalmát a Habsburgok ellen fordította; a német rendekkel szövetségbe, bele akart szólni az akkor kitört *jülich-clevei* örökösödési viszályba, de amikor a harctérre készült, egy fanatikus katolikus (RAVAILLAC) leszúrta.

5. AZ ANGOL ÉS A SKÓT REFORMÁCIÓ.

A brit szigeteken, a protestantizmus későbbi vezető államában is nagy küzdelmek zajlottak le, amíg a reformáció diadalt aratott. Ott tulajdonképpen három nép és három ország versengett egymással. *Irország* ugyan az angol királyok hatalma alatt állott, de megőrizte régi szokásait, nemzeti jellegét és intézményeit, *Skótország* pedig folytonos ellenségeskedésben élt Angliával.

Az egész szigetország egyesítésének útját csak VII. TUDOR HENRIK egyengette, aki leányát IV. JAKAB skót királlyal házastotta össze. Fiát, VIII. HENRIK-et (1509—1547), aki igen szíves volt alattvalóihoz, kitörő lelkesedéssel fogadták; uralkodásának első húsz esztendejében, amikor a külpolitikában fényes sikereket aratott: a franciákat és a skótokat is legyőzte (1513), s amikor Európa népei vetekedtek, hogy a maguk pártjára vonják, nagyon népszerű volt, később azonban önkényesen uralkodott. Kemény idők voltak azok, amikor az emberéletet Angliában még nem sokra becsülték. Ellenség, tanácsosok, rokonok és hitvesek a hóhér bárdja alatt végezték életüket. A parlamentet is megfélemlítette, úgyhogy ez a király legellentétesebb rendelkezéseit is ellentmondás nélkül szavazta meg.

A reformáció útját is VIII. Henrik önkénye egyengette. Eleinte ugyan a protestáns tanok igen terjedhettek Angliában, mert VIII. Henrik ellenségük volt, sőt maga is könyvet írt Luther ellen, de később éppen ő került ellentétbe a kuriával. Válni szeretett volna nejétől, a nála idősebb ARAGONIAI KATALIN-tól, akitől csak egy leánya született. BOLEYN ANNA szépsége is megigézte, de a pápától az elváltást nem tudta kieszközölni. Hogy mégis kiereszkölje, kimondatta a parlamenttel, hogy az angol egyház fejének

a királyt ismerik el, eltiltotta a főpapságot attól, hogy a király tudta nélkül egyházi ügyekben határozatot hozzon, majd, hogy a kuriának az annataikat beszolgáltassák. A kuria álláspontját ekkor sem változtatta meg: Aragoniai Katalin V. Károly császár nagynénje volt, s a császár éppen ekkor fordult a protestánsok ellen. Henrik tehát tovább ment, kimondatta, hogy az egyházi törvényszéktől a pápához föllebezni nem lehet, azután CRANMER canterbury érsek segítségével fölbontatta első házasságát és elvette Boleyn Annát. Minthogy pedig a pápa továbbra is ragaszkodott az első házasság fölbonthatatlanságához, Rómával minden összeköttetést megszüntetett. A szakadás tehát megtörtént anélkül, hogy a dogmákon, az országos egyház szervezetén vagy a szertartásokon változtatnak volna.

Dogmatikus tekintetben csak fia, VI. EDUARD (1547—1553) idejében diadalmaskodott a protestantizmus. Időközben ugyanis Luther és Zwingli tanai elterjedtek az országban. Cranmer érsek segítségével a király Zwingli tanítását az egész országgal elfogadtatta. Az egyházi birtokokat szekularizálták, az ellentmondókat a *Towerbe* küldték. A dogmákat az új imádságos könyv (*Common Prayer Book*) foglalta össze, csak a szervezet dolgában ragaszkodtak a régi hierarchiához, élén a királlyal.

A protestantizmust ezután már csak akkor fenyegette komoly veszedelem, amikor VI. Eduárd 16 éves korában meghalt. Jog szerint ugyanis Aragoniai Katalin leánya, MÁRIA volt az örökös, aki szomorúan, üldöztetések közt töltötte életét. Helyette GREY JANKÁT, VIII. Henrik nővérének unokáját akarták trónra ültetni, ami azonban nem sikerült. MÁRIA (1553—1558) teljes elkeseredéssel fordult a protestánsok ellen, akikben a saját és anyja szerencsétlenségének okait látta. A következő évben házasságra lépett II. FÜLÖPPEL, s ámbár a kormányzásra férjének nem volt hatalma, mégis az ő utasításai szerint kezdte meg az ellenreformációt. A foglyokat szabadon bocsátották, a letett püspököket visszahelyezték, az új egyházi rendet megszüntették. Cranmert és a protestantizmus többi hívét bebörtönözték. Ezzel a mozgalommal szemben azonban protestáns fölkélek támadtak, amelyek a kormányt keményebb eljárásra sarkalták. A fölkelőket, Cranmert, a protestánsok vezéreit, Grey Jankát kivégezték. Az inquisitio véres munkája Angliában is megindult. Máriát ezért „Vérengzőnek“ nevezték, de célját korán bekövetkezett halála miatt mégsem érthette el.

Utána Boleyn Anna leánya, ERZSÉBET (1558—1603) került a trónra. Az ő ifjúsága még szomorúbb volt, mint Máriáé. Anyját lefejezték, atyja szeszélyei őt is üldözőbe vették, Mária uralkodását a Tower börtönében élte át. A pápa és a katolikusok egy része még akkor is ellene foglaltak állást, törvénytelennek bélyegezték és legközelebbi rokonát, a skót STUART MÁRIÁT ismerték el Anglia jogos királynőjének. Erzsébetet a dogmatikus kérdések nem érdekelték, szomorú ifjúsága alatt megtanulta, hogy erős akarattal és

higgadt megfontolással elfojtsa érzelmeit. Trónrajutása után sem akart ellentéteket kelteni. II. Fülöp kezét ugyan visszaütötte, a francia udvar azonban jó ideig mégis azt hitte, hogy házassággal megnyerheti őt a katolicizmusnak. Erzsébet azonban nem akarta országát az idegen beavatkozás veszedelmének kitenni és nem ment férjhez. A katolikusok ellenséges föllépése miatt a protestánsokhoz kellett közelednie. A királyné első tanácsosa lord BURLEIGH lett, akinek az volt a terve, hogy hazája a protestantizmus előharcosa legyen.

Angliában ezzel diadalt is aratott a reform, de a küzdelem még nem volt végkép eldöntve. Az ireket a nemzeti ellentétek is szembeállították Angliával, természetes volt tehát, hogy az angol reformáció következtében hű ragaszkodásuk a katolicizmushoz még erősödött. Burleigh magasröptű tervét pedig csak úgy lehetett megvalósítani, ha a szigetországban a protestánsok határozott többséget szereznek. Ennek a kérdésnek tehát Skótságban kellett eldőlnie.

Skótság századok óta hagyományos ellenségeskedésben élt Angliával és ellene mindig Franciaországtól kért támogatást. V. JAKAB király leányát, Stuart Máriát is, aki atyja halála után a trónt örökölte, Franciaországba küldték, amikor VI. Eduárd nőül kérte. Ott azután II. FERENC király neje lett, de két év múlva özvegységre jutott (1560). A 18 éves szép skót királyné tehát a skótfancia szövetség eszméjét képviselte. A katolikus világ szembeállította Erzsébettel, az ő küzdelmüknek kellett eldöntenie a szigetország jövőjét.

Máriára nézve ebben a küzdelemben a viszonyok elejétől fogva kedvezőtlenek voltak. Skótságban a nemesség hatalmát még nem sikerült megtörni, s a királyok hatalmukat a papság segítségével akarták megszilárdítani. Ennek következtében a protestáns tanok Skótságban gyorsan terjedtek el és a nemesség Kálvin demokratikus egyházszervezetét a maga javára fordította. Amióta Stuart Mária helyett anyja, GUISE MÁRIA kormányozta az országot, a Guisek francia segítséggel akarták leverni a skót reformációt. Ezzel azonban a francia politika Skótságban népszerűtlen lett. A skótok szigorú apostola: KNOX JÁNOS, akit a franciák korábban be is börtönöztek, Erzsébethez fordult segítségért s az angol hadak legyőzték a franciákat (1560). Ugyanakkor meghalt Guise Mária, leánya pedig visszatért hazájába. A skót nép nagy lelkesedéssel fogadta a szép, ifjú királynét, aki azonban új környezetét nem tudta megszokni. A pazar, könnyelmű francia udvarból egyszerre a skót puritánok rideg körébe került. A protestánsok ellen állást nem foglalhatott, de katolikus maradt. Helyzete a nép és a királyné különböző világnézete és Knox kérlelhetetlen szigora következtében tarthatatlanná lett. Akik a homályt vezették, akik környezték, mind ellene voltak. Hogy támaszt szerezzen, férjhez ment rokonához, DARNLEY grófjához (1565). Férjében azonban csalódott:

durva, erőszakos ember volt, aki szintén Mária ellenfeleihez csatlakozott. A királyné ennek következtében nem engedte, hogy az államügyekbe beavatkozzék, és az olasz Riccio segítségével maga kormányzott. Ezért Darnley Ricciót a királyné előtt elfogatta és megölette (1566), nemsokára azonban őt is megölték, kastélyát pedig a levegőbe röpítették (1567). A közvélemény BOTHWELL gróft gyanúsította a gyilkossággal, aki röviddel utóbb nőül vette a királynét. Így a gyanú rá is áthárult. Törvénytelen testvére, MURRAY fegyvert fogott ellene, a nép föllázadt, lemondásra kényszerítették a kormányt fia, a kis VI. JAKAB (1567—1625) nevében Murray vette át. Amikor Mária fegyverrel kelt jogai védelmére, seregeit leverték, ő maga pedig angol területre menekült.

Ez merész lépés volt. Erzsébet, ha segítséget ad neki, legveszedelmesebb ellenfelét támogatta volna. Azután Mária Angliából francia segítségért akart folyamodni, ami az angol politika törekvéseivel ellenkezett. Burleigh ezért Erzsébet és a protestantizmus érdekében Máriát őrizet és a férjgyilkosság gyanúja miatt vád alá helyeztette, amiért azonban a katolikusok már a következő évben fegyvert fogtak, a pápa pedig kiközösítette Erzsébetet.

Csakhogy Erzsébet ekkor már tíz éves uralkodása alatt nagy népszerűséget szerzett. A sok zavar és erőszak után végre helyreállt a rend, a közbiztonság megszilárdult, fényes szellemi haladás indult meg. Az állami pénzügyeket GRESHAM útmutatása szerint újjászervezték, a német kereskedőket kiszorították, az angol kereskedők a Keleti-tengeren versenyre szállottak a németekkel és a hollandusokkal. Élénk ipari élet fejlődött, amelyet az is föllendített, hogy az angol birtokosok ebben az időben a mezőgazdálkodást nagyrészt abbahagyták és a gyapjútermelésre tértek át.

A nép tehát egész lelkesedéssel állt Erzsébet mellé. A katolikus hatalmak ellenséges állásfoglalása miatt pedig Anglia mindenütt fölkarolta a protestánsok ügyét, akiknek a Németalföldekre is, Franciaországba is segítséget küldött. A Spanyolországgal fejlődött ellentét az országnak a tengeren még dicsőséget és hatalmat is szerzett. DRAKE az amerikai spanyol gyarmatokat fosztogatta és elfogta az ezüstflottákat, RALEIGH pedig gyarmatosítani kezdett Észak-Amerika partjain. Ez természetesen az ellentétet kiélesítette. 1580-ban a spanyolok fölláztatták az ireket, az angol katolikusok pedig II. Fülöp segítségével összeesküvést szítottak. Máriát akarták a trónra emelni, de leleplezték őket és Máriát 19 évig tartó fogság után 1587-ben lefejezték. A következő évben elindult Anglia ellen II. Fülöp hatalmas győzhetetlen armadája: 130 óriás vitárláshajó 30.000 emberrel, akikhez még FARNESENEK kellett csatlakoznia a németalföldi seregekkel. Azt hitték, hogy az óriás hajók teljesen összemorzsolják az angolok kis hajóit. Azok azonban a csatornában (*Gravelingennél*, 1588 aug. 8) megtámadták az armadát, ágyútűzük a nagy spanyol hajókban sok kárt tett, úgyhogy az armada elveszett. Ezzel vetették meg az angolok nagy tengeri hatalmuk alapját. Anglia pedig kifejezetten protestáns hatalom lett.

6. A NÉMET HABSBURGOK ORSZÁGAI A HARMINCÉVES HÁBORÚ ELŐTT.

A vallásos viszálykodások, amelyek a nyugati államokban a 16. század hatvanas és hetvenes éveiben olyan szörnyű véreng-zéssel jártak, a birodalomra és a Habsburg-ház osztrák ágának országaira abban az időben még nem terjedtek át. FERDINÁND császár (1558—1564) szigorúan ragaszkodott az augsburgi vallásbéke pontjaihoz s így az ellentétek ki nem élesedhettek. Ferdinánd és utódai különben is egészen más kérdésekkel voltak elfoglalva.

A császári hatalom helyreállítása, ami nem sikerült I. Miksának, nem sikerült unokáinak: V. Károlynak és I. Ferdinándnak sem. A saját országaik erejétől és szervezetétől függött tehát, hogy milyen tekintéllyel léphetnek föl a birodalomban. Magyar- és Csehország I. Ferdinándnak új erőket bocsátottak rendelkezésére, de új gondokat is okoztak. Magyarországon a kettős királyválasztás és a török veszedelem megnehezítették Ferdinánd helyzetét. Sarkalatos reformokat nem lehetett életbeléptetni, csak azt lehetett igénybe venni, ami a magyar és a cseh ősi alkotmányok keretein belül lehetséges volt. Ferdinánd reformjai tehát nagyrészt az osztrák örökös tartományokra vonatkoztak. Emellett azonban Ferdinánd arra törekedett, hogy országai élére középponti kormányserveket állítson. A központosítás természetesen ellenkezett Magyar- és Csehország alkotmányával, de az új intézmények nem voltak olyan határozott jellegűek, hogy egyelőre megütközést keltettek volna. A legfontosabb államügyek intézésére az *udvari titkos tanácsot* szervezték (1527), amely mellett a fejedelem felségjogaiból származó teendőket az *udvari kancellária* (1528), a pénzügyeket pedig az *udvari kamara* (1527) intézte. Tökéletesen a központosítást csak a hadügyben valósíthatták meg. Állandó serege sem Magyar-, sem Csehországnak nem volt, az újonnan szervezett zsoldoshadat tehát császári hadnak tekintették, amelynek ügyeit korlátlanul a *bécsi udvari haditanács* (1556) vezette.

A központosításnak különben legnagyobb akadálya az az intézkedés volt, amellyel Ferdinánd az örökös tartományokat három fiához fölosztotta (1554). MIKSA, a legidősebb, volt kiszemelve a császári trónra, őt ismerték el királyukul Magyar- és Csehország rendei is, az osztrák örökös tartományokból azonban csak a mai Alsó- és Felső-Ausztriát kapta; a második, FERDINÁND, Tirolt örökölte; a harmadik, KÁROLY, pedig *Belső-Ausztriát* (Stájerország, Karinthia, Krajna, Görz, Istria és Triest). Ez azután még a hadügy egységes vezetését is megbontotta. A töröktől Magyarország után Károly birtokai szenvedtek a legtöbbet, a gyorsabb védekezésre tehát *Grázban* külön haditanácsot állítottak, amely lassanként függetlenítette magát a bécsitől, Horvátország ügyeit is a maga hatáskörébe vonta s ott több határőri kerületet szervezett.

A külső politika uralkodó kérdése természetesen a török hódítás volt. Ferdinánd 1547-ben békét kötött a portával és csak arra törekedett, hogy Erdélyt megszerezze; ezzel azonban a törököt újra magára haragította. Minden újabb kísérlet ebben az irányban csak újabb török támadást vont maga után. Ezek kudarca és iszonyatos pusztítása Miksát végre annyira megtörte, hogy 1568-ban Drinápolyban elismerte Erdély önállóságát. Magyarországból tehát csak a nyugati és északi megyék maradtak a Habsburgok birtokában. Ez a magyar királyi területre káros hatással volt. A kis terület a Habsburgok egyéb birtokai mellett nem volt olyan jelentős, mint amilyen az egész Magyarország lett volna. Csak az örökös tartományok határőrvidékének tekintették, mind szorosabban akarták tehát Ausztriával összekapcsolni.

Ez nyílt összeütközésre vezetett, amikor a vallásügy elmérgesítette a helyzetet: RUDOLF idejében. Miksa fia, II. RUDOLF császár (1576—1612) anyai nagyatyjának, II. Fülöpnek udvarában nevelkedett. Súlyos kedélybajban szenvedett, amely bizalmatlanná és szeszélyessé tette. Közvetlen környezete, komornyikjai ezzel a gyengeségével visszaéltek; csak az ő közvetítésükkel lehetett a királyhoz jutni, aki testvéreit is ellenségeinek tekintette és velük is mostohán bánt. Prágában elzárkózva, a kor divatja szerint régiségeket gyűjtött, asztrológiával és alchimiával foglalkozott, az államügyektől azonban irtózott. Uralkodása mindenütt elégtelenséget okozott és fölkeltette országai rendjeinek ellenállását. Az alkotmányos ügyekkel nem törődött, ami a rendeket sértette; a protestánsok ellen pedig megkezdte az ellenreformációt. Az ő trónrajutásáig a Habsburgok országaiban ebben az irányban alig történt valami. A jezsuiták ugyan mindenütt megtelepedtek, de az uralkodók nem szálltak síkra a protestánsok ellen. Ferdinánd még korábban a magyar országgyűléstől kívánt intézkedéseket az eretnekek ellen, de az országgyűlés kitért kívánsága elől. Az osztrák rendek és alattvalóik szabad vallásgyakorlatát Miksa császár biztosította (1571), a csehországi protestánsok esetleges sérelmeinek orvoslására pedig külön defensorokat küldtek ki (1575). Csak Miksa testvérei támogatták hathatósabban a jezsuitákat. Ferdinánd Tirolban, ahol csak igen kis számmal voltak protestánsok, síma eszközökkel diadalra is juttatta az ellenreformációt, Károly azonban már kevesebbet ért el, mert az ő országaiban nagyobb számmal voltak a reformáció hívei, akiknek biztosította vallásszabadságukat (1572). Rudolf idejében azonban Ausztriában KHELSL állott az ellenreformáció élére, aki az egyházi méltóságokban gyorsan emelkedett, és különösen a városokban kemény rendszabályokat hozott a protestánsok ellen.

Az elégtelenség ennek következtében nőttön-nőtt, a főhercegek is kárhoztatták Rudolf politikáját, nyílt föllépésre azonban csak akkor határozták el magukat, amikor Magyarországon már fegyveres összeütközésre került a dolog. A БОСНА-фёлкелес még el-

szigetelt magyar mozgalom volt, amely Mátyás főhercegnek, a császár öccsének közbelépésére 1606-ban a *bécsi békében* befejezést nyert, Rudolf azonban a béke végrehajtását két éven át halogatta, ami újabb izgalmakat keltett. Közben Ausztria, Cseh- és Morvaország rendei is mozgolódni kezdtek és a császár birodalmi ellenségeivel léptek összeköttetésbe, majd *Pozsonyban* a magyar rendekkel szövetséget kötöttek a béke védelmére. A morvák azt is elhatározták, hogy Rudolfot leteszik és Mátyást választják helyébe. Mátyás tehát a szövetkezett magyar, osztrák és morva rendekkel Prága alá vonult. Rudolf kénytelen volt a három országban öccse javára lemondani (1608). A magyar országgyűlés így végre beikkelyezhette a bécsi békét. A morva rendeket is biztosítania kellett, hogy vallásuk miatt nem üldözik őket, az osztrákok pedig hosszú huzavona után kieszközlötték, hogy 1571-i jogait újra biztosítsák, sőt a cseh rendek is kényszerítették Rudolf királyt, hogy felséglevélben biztosítsa szabadságaikat (1609). Ez a felséglevél a rendeknek azt is megengedte, hogy városaikban és falvaikban új templomokat és iskolákat alapíthatsanak és megerősítette a defensorok intézményét.

Rudolf lemondásával a feszültség nem szűnt meg. Az önértékben sértett császár a birodalomban annál határozottabban érvényesítette elveit. Öccsével, Mátyással szemben már korábban is azokhoz a fejedelmekhez csatlakozott, akik országaikban az ellenreformációt erőszakos eszközökkel juttatták diadalra: STÁJER FERDINÁNDHOZ és BAJOR MIKSÁHOZ. A helyzet akkor a katolikus egyházra nagyon kedvezően alakult, mert a németországi protestánsok is meghasonlottak. *Pfalz* Kálvin tanait fogadta el; példáját más fejedelemségek is követték, akik az augsburgi vallásbéke megváltoztatását tervezték. A vallásbéke ugyanis a kálvinistáknak nem adott vallásszabadságot, a pfalzi fejedelem tehát ezeken a határozatokon változtatni akart. Luther hívei viszont nem látták szívesen a svájci tanok terjedését, a kálvinistáknak nem akartak jogot adni, s ezért a vallásbéke pontozataihoz ragaszkodtak. Ez a viszály könnyítette meg Bajor Miksa és Stájer Ferdinánd munkáját. Amikor a kölni érsek protestáns lett (1582), spanyol és bajor fegyverek segítségével a Rajna vidékét és *Westfáliát* is katholizálták.

Miksa föllépése a protestánsokra fölötté veszedelmes volt. A civakodó felek végre a Pfalz vezetésével szövetségre léptek egymással és vallásuk védelmére megkötötték az uniót (1608). Ez a katolikusokat is szövetkezésre ösztönözte; ligájuk élére Miksa bajor herceg állott (1609). A feszültséget növelte a *jülich-clevei örökösödés* kérdése. A jülich-clevei birtokok 1609-ben ürültek meg, s a nőági rokonság révén *Brandenburg* és *Pfalz-Neuburg* tartottak rá igényt. Csakhogy a császár nem akarta ezeket a birtokokat protestáns kezekre juttatni és Stájer Ferdinánd öccsére, LIPÓTRA bízta ideiglenes kormányzásukat. A Németalföldek közvetlen szomszéd-

ságának vallásos kérdései azonban a hollandusokat és a spanyolokat, sőt az utóbbiak hagyományos ellenségeit: afranciákat is érkelték. Európai háború veszedelme fenyegetett, IV. HENRIK francia király már a haretérre indult, amikor meggyilkolása következében a felek békére léptek.

7. A HARMINCÉVES HÁBORÚ.

Már 1610-ben kitűnt, hogy a felekezeti ellentétekkel az Európában lappangó politikai ellentétek is kitörnek. Mátyás uralkodása sem volt alkalmas az ellentétek elsimítására. Mindenható tanácsadója Khlesl bíboros maradt, óvatos, ügyes politikus, aki csak ott lépett föl, ahol az erők neki kedveztek. Ausztria városaiban erélyesen szállt síkra a protestánsok ellen. Ez a politika és Khlesl közeledése a ligához a protestánsokban új bizalmatlanságot keltettek. Magyarországon is sok volt a panasz, hogy a bécsi béke pontjait nem tartják meg, majd nagy izgalmakat keltett, hogy Khlesl a szeszélyes BATHORY GÁBOR fejedelemtől Erdélyt fegyverrel akarta elragadni.

A legelkeseredettebbek a cseh rendek voltak. A testvérharc idején az ország kormányzása egészen a rendek kezébe jutott, s a defensorok panaszt tettek, hogy a protestánsok *klostergrabi* templomát bezárták, *braunau* templomuk fölépítését pedig nem engedték meg. Mátyás azonban megtagadta sérelmeik orvoslását, ami a rendeket annyira fölingerelte, hogy heves jelenet után MARTINITZ és SLAWATA helytartókat és FABRICIUS titkárt a *Hradsin* ablakából a vár árkába dobták (1618). Ezzel a kocka el volt vetve. Ilyen körülmények közt halt meg Mátyás és került a trónra II. FERDINÁND (1619—1637) néven Stájer Ferdinánd. Őt a csehek nem akarták elismerni és THURN MÁTYÁS gróf vezetése alatt támadásra készültek. A császárválasztás pedig a pfalzi pártnak is alkalmat adott, hogy Ferdinánd ellen állást foglaljon.

Az ügy széles körben kavarta föl a hullámokat és messze túlterjedt a birodalom határain. A jülich-clevei kérdésbe a németalföldiek is beleavatkoztak, aminek következtében a spanyolok viszont a katolikus pártnak küldtek segítséget, a németalföldiek pedig francia és angol szövetségeseiket vonták a viszályba.

Amikor tehát a csehek forradalma kitört, egész Európa feszült figyelemmel leste a fejleményeket. Az udvarban Khlesl óvatos katolizáló politikája vereséget szenvedett. Ferdinánd tanácsosai és a spanyol követ megbuktatták a bíborost és a legkeményebb megtorló intézkedéseket tervezték. A csehek azonban gyorsabban cselekedtek. Thurn seregeivel már Morvaországba tört, amikor Mátyás meghalt (1619 március 20). A császárválasztáson a protestánsok nevében FRIGYES, a pfalzi választófejedelem állást foglalt Ferdinánd ellen. Megválasztását ugyan megakadályozni nem tudta, de állásfoglalásával a csehek körében olyan népszerűséget szerzett, hogy őt választották királyukká. A csehek már Bécset is szorongat-

ták, de Thurnnak mégis vissza kellett vonulnia, hogy a Bécs segítségére siető újabb csapatok visszavonulásának útját el ne vágják.

Már ekkor fölmerült az a terv, hogy a németországi protestánsok a külföld protestáns hatalmaival szövetkezzenek, a protestáns táborban azonban nem volt vezetésre termett, messzebbbláló államférfiú. A kálvinista-lutheránus ellentétet sem sikerült elsimítani. A szász választó a császár pártjára állt. Azok a fejedelemségek, ahol a protestánsok szabadon gyakorolták vallásukat, nem óhajtották a háborús bonyodalmat, annál kevésbbé, mert attól tartottak, ha a liga ellen síkraszállnak, a spanyolok a Németalföld felől szintén megtámadják őket. Pfalzi Frigyes ipja, I. Jakab angol király is óvakodott a beavatkozástól, maga Pfalzi Frigyes pedig tehetetlen ember volt, aki tétlenül várta a fejleményeket. Ferdinándnak viszont sikerült a ligát megnyernie.

A protestáns párt ügyét akkor BETHLEN, az erdélyi fejedelem karolta föl. Néhány hét múlva *Pozsony* is a kezében volt, összeköttetésbe lépett Thurnnal és *Bécs*et is ostrom alá fogták. Az udvar azzal hárította el a csapást, hogy HOMONNAYT léptette föl Bethlen ellen.

A következő év sorsára is Bethlen állásfoglalása volt döntő. Minthogy időközben az országgyűlés a vallásügyet rendezte, Pfalzi Frigyes pedig tétlenül maradt, Bethlen hajlandó volt a békére. Ebben azonban a csehek is bele akarta foglalni, amin a tárgyalás meghiúsult. A csehek még Bethlen érkezése előtt, az első ütközetben döntő vereséget szenvedtek. MANSFELD cserben hagyta őket, TILLY pedig a liga seregeivel Prága mellett a *Fehérhegyen* teljesen szétverte a cseh hadat, úgyhogy Pfalzi Frigyesnek (téli király) menekülnie kellett. Csak a magára maradt Bethlen küzdött szerencsén, amire Ferdinánd 1622 elején *Nikolsburgban* békére lépett vele.

A szerencsétlen téli király a fehérhegyi csatában nemcsak cseh koronáját veszítette el; Pfalzban is, amelyet megürült hűbérnek tekintettek, folytatták ellene a háborút. Eleinte spanyol seregek, majd Tilly csapatai vonultak be országába, hogy elfoglalják tőle. Mansfeld zsoldosserege azonban egy ideig szerencsésen védte csehországi hadállását, majd Pfalzt is. Csak, amikor a többi protestáns zsoldosvezért legyőzték, kellett az országból Németalföldre vonulnia. Az ő helyzetét a háborúban az nehezítette meg, hogy idegen hatalmak (Savoya, Németalföld) szolgálatában állott, akik a pénz nagy részével rendszeren adósak maradtak.

Távozásával a Pfalz is a liga kezébe került. Akkor azonban már új bonyodalmak jelei mutatkoztak. A protestáns fejedelmeket nagyon fölízgatta az a bosszú, amelyet Csehországon vettek. Hogy a mozgalom vezetőit törvény elé állították és kivégezték, még nem keltett nagyobb megdöbbenést. Később azonban külön törvényszék alakult, amely mindazoknak a birtokait, akik a mozgalom alatt valami tisztet viseltek, a forradalmi összejöveteleken résztvettek,

vagy az uralkodóházi becsmérlően nyilatkoztak, elkobozta (1622). Ezzel tulajdonképpen az egész nemességet üldözőbe vették, úgy hogy körülbelül 30.000 családnak ki kellett vándorolnia. A katholizálással németesítés járt, az elkobzott birtokokat németeknek adták el, az ország vezetése tehát német kezekbe került. A csehek nemzeti és rendi mozgalma is meg volt törve.

A protestánsokat elkésérítette ez a politika. Amikor a császár a pfalzi választófejedelemséget jutalmul Miksa bajor hercegnek, a liga fejének adta (1623), a szász választó is elfordult tőle. A liga seregei a pfalzi birtokokban a szomszédos németalföldiek és a szászok hatalmát veszélyeztették. Az angol király, I. Jakab is szeretne volna vejének, Pfalzi Frigyesnek elveszett birtokait visszaszerezni. Mansfeld tehát németalföldi és angol segítséggel Westfáliában próbált szerencsét. Ehhez járult, hogy az osztrák tartományokban is fölléptek a protestánsok ellen és a nikolsburgi béke pontjait sem tartották meg. Mansfelddel egyidőben tehát Bethlen is újra támadt. Mansfeld azonban vereséget szenvedett, Ferdinándnak meg nem volt serege, s így a felek 1624-ben Bécsben megerősítették a nikolsburgi békét.

Az általános feszültséget az ilyen eredménytelen hadakozás nem oszlathatta el. A protestánsok tehát hatalmas külföldi szövetségest kerestek. Összeköttetésbe léptek GUSZTÁV ADOLFFAL, a vitéz svéd királlyal. Ez az összeköttetés arra indította azután IV. KERESZTÉLY dán királyt (1588—1648), Gusztáv Adolf versenytársát, hogy ő ragadjon fegyvert.

A háborúra mindkét fél erősen készült. A császárra kedvező volt, hogy 1625-ben Bethlen közvetítésével a törökkel *Gyarmatnál* békét kötött. Annál nagyobb baj volt azonban, hogy nem volt hadserege. A liga seregeivel nem rendelkezhetett föltétlenül. Hogy szabadabban léphessen föl, elfogadta WALLENSTEIN ajánlatát, hogy zsoldos sereget bocsájt a császár rendelkezésére. Wallenstein előkelő csehországi családból származott, házasságával nagy vagyont szerzett, amelyen a cseh birtokelkobzások idején nagy kiterjedésű földeket vásárolt. Eszközeiben nem volt válogatós, pénzügyi műveleteiben semmiféle tekintetek nem zavarták s így Csehország legvagyonosabb főura lett. A császárnak is nyújtott hitelt és már kisebb zsoldos sereget is vitt megsegítésére. A dán háború kitörésekor olyan önálló hatalmat akart magának biztosítani, amilyen Mansfeldé volt. A császár megtette főparancsnoknak és hercegnek és megígérte neki, hogy a háború befejeztével egy megürült birodalmi fejedelemséget ruház rá. A 21.000 emberből álló sereg gyorsan együttlé volt s a császár most már önálló politikát folytathatott vele. A birodalomra azonban ez a sereg nagy veszedelmet zúdított. Zsoldosai minden más zsoldos csapatnál jobban garázdálkodtak. Maga a vezér azt hirdette, hogy a császári csapatokat azok a területek kötelesek fönntartani, amelyeken tartózkodnak.

Föladatát azonban Wallenstein jól oldotta meg. Mansfeld az

Elba mentén támadott, Keresztély Dánia felől, Bethlen pedig Magyarországból. Mansfeld Bethlennel akart egyesülni és az Elbánál, a *dessau* hídnál találkozott Wallensteinnal, aki támadását visszaverte. Mansfeld csak seregének roncsait vihette *Érsekújvárhoz* Bethlen táborába. Ő maga Bosznián át Velencébe törekedett, de útközben meghalt. Wallenstein, aki üldözte, *Drégelypalánkánál* került szembe Bethlennel. Ütközetre nem került a sor, mindkét vezér körülsáncolta táborát. Bethlen csak Wallenstein visszavonulóseregének okozott károkat, azután megint kibékült *Pozsonyban*, ismét a nikolsburgi föltételek alapján (1626).

Keresztély királlyal időközben Tilly szállt szembe. Keresztély nem volt hadvezér és az első ütközetben *Lutternél* döntő vereséget szenvedett. A két hadvezér azután kiszorította a dánokat az északi vidékekről, ahol a háború Dánia és szövetségesei ellen még sokáig elhúzódott. Wallenstein elkergette a mecklenburgi hercegeket és *Pomerániát* is meghódította. Ezt a területet óhajtotta jutalmul. A Keleti-tenger partjain akarta megvetni az erős császári hatalom alapját. Azt hirdette, hogy a császár hatalmát olyan erőssé akarja tenni, mint amilyen a francia királyé. Legrettenetesebb eszköze a fejedelmek ellen az volt, hogy seregét téli szállásra országaikba vezette. Ezzel az eszközzel meg is törte az ellenállást, de ez a politika a liga fejedelmeinek sem tetszett. A liga tehát, Wallenstein szörnyű pusztításait emlegetve, elbocsájtását követelte. Wallenstein viszont a protestáns állásponthoz közeledett. A vallásos kérdések amúgy sem érdekelték, ő a császári hatalomért küzdött. Ez újabb ellentéteket keltett, különösen amikor az *edictum restitutionis* kiadását helytelenítette. Ez a rendelet az 1552 óta elfoglalt egyházi birtokokat, köztük két érsekség és tizenkét püspökség területét visszakövetelte és a kálvinistákat a szabad vallásgyakorlatból kizárta. Amikor a következő évben a birodalmi gyűlés Wallenstein pusztításairól panaszkodott, a császár elbocsátotta. Pedig akkor már új felhők tornyosultak, Gusztáv Adolf a dánoknak segítséget akart vinni, amire a császár Keresztéllyel *Lübeckben* kibékült (1629).

8. A HARMINCÉVES HÁBORÚ A SVÉDEK ÉS A FRANCIÁK BEAVATKOZÁSA UTÁN.

Tízévi háború után a belső ellentétek ugyan elsímulófélben voltak, a szász és a brandenburgi választófejedelem a békét óhajtotta, de a határon, északon is, délen is, új bonyodalmak támadtak. Wallenstein a Keleti-tengeren hajóhadat akart teremteni és a kikötővárosokba őrseget helyezett. *Stralsund* azonban nem fogadta be katonáit és Wallenstein támadása ellenében dán és svéd segítséget kapott. Délen pedig a mantovai hercegi család kihalta adott okot, hogy a császár és a spanyolok a kihalt uralkodócsalád legközelebbi rokona, a NEVERSI herceg igényei ellen foglaljanak állást. A császári és a spanyol hatalom megerősödése ellen viszont az

északitáliai hatalmak már korábban is állást foglaltak, a nevers-i herceg jogai mellett pedig Franciaország mindenható kormányzója, RICHELIEU szállt síkra.

Ettől az időponttól kezdve a francia politika szította a háborút. Richelieu Franciaország tekintélyét kifelé azzal akarta biztosítani, hogy ellenfelei hatalmát aláássa. Wallenstein politikája neki sem tetszett és, ha Franciaország még nem is szánta el magát arra, hogy saját seregeit küldje Németországra, mégis arra törekedett, hogy a béke helyre ne álljon. Jelentékeny pénzbeli segítséget ígért tehát Gusztáv Adolfnak, ha a protestánsok védelmére bevonul a birodalomba.

Svédországnak pedig több oka is volt a beavatkozásra. A Keleti-tenger mellett Dánia és Svédország voltak az első hatalmak, de mindig versengtek egymással. A kalmári unió ugyan (1397) egy fő alatt egyesítette a három skandináv országot, de a svédek az egyesítésbe nem tudtak belenyugodni. 1520-ban II. KERESZTÉLY dán király megverte a lázadó svédeket és nemeseiket kivégeztette, de a svédek már egy év múlva WASA GUSZTÁV vezetésével kiűzték a dánokat és Wasát királyukká választották. I. GUSZTÁV (1523—1560) azután először az államháztartást rendezte, úgy, hogy népével együtt a protestantizmushoz csatlakozott és az egyházi vagyont lefoglalta. Nagy hadsereget és hajóhadat teremtett. Svédország nagyhatalommá fejlődött és Gusztáv utódai már a Keleti-tenger partjai után is kinyújtották kezüket. A Dánia, Lengyel- és Oroszország ellen folyt küzdelmekben meghódították *Esthlandot*, *Livlandot*, *Ingermanlandot* és *Karéliát*. Lengyelországgal még folyt a harc a harmincéves háború alatt is, de 1629-ben II. GUSZTÁV ADOLF (1611—1632) hat évre fegyverszünetet kötött és így teljes erővel fordulhatott Németország felé. Beavatkozását főképp az siettette, hogy Wallenstein politikája a Keleti-tenger mellett Svédország érdekeivel éles ellentétben volt. A németiség és a császári hatalom megerősödését ott azért sem kívánta, mert Lengyelországban is szembekerült a Habsburgokkal s az előzőtt mecklenburgi hercegek is rokonai voltak. Az ő beavatkozása pedig különösen azért volt jelentős, mert Európának akkor legfegyelmesebb seregét hozta a csatasíkra.

Gusztáv Adolf 1630-ban szállt partra, hatalmába hajtotta *Pomerániát*, majd az Odera mentén haladt előre, ahol *Frankfurtot* is megszállotta. A protestáns fejedelmek nem fogadták szívesen: a szász választó békét akart közvetíteni, a brandenburgi pedig félt a svédek terjeszkedésétől a Keleti-tenger mellett. Mindkettőt kényszeríteni kellett, hogy szövetkezzenek Gusztáv Adolffal és rendeljék seregeiket az ő fönnhatósága alá. Erélyesebben arra a hírre tört előre, hogy Tilly hosszabb ostrom után megvette és földülta *Magdeburgot*. Tilly erre szerencsétlen csatározások után *Breitenfeldt*hez vonult vissza, ahol Gusztáv Adolf nyílt csatában teljesen szétverte seregeit (1631 szept. 17). Ez a fordulat a császárra fölötte veszedelmes volt. Miksa kénytelen volt seregeit saját országai védelmére

visszavonni; a császárnak pedig alig volt serege. A protestánsok megváltóként ünnepelték a svéd királyt, aki a *Rajnához* vonult, elfoglalta *Pfalzot*, majd *Bajorországot* támadta. Ugyanakkor a szász választó *Csehországban* nyomult előre.

II. Ferdinánd ebben a helyzetben újra Wallensteinhez fordult. A megegyezés azonban késett. 1632-ben Gusztáv Adolf bevonult Bajorországba, a *Lechnél* Tilly seregeit ismét szétverte (ápr. 15), majd elfoglalta *Augsburgot* és *Münchent*. Tilly sebeibe belehalt, Bajorország pedig az ellenség hatalmában volt. Ebben a veszedelmes pillanatban Wallenstein megkapta, amit kívánt: a hadvezetés korlátlanul a kezeibe jutott, a császár csak vele tárgyalhatott. A császári csapatok is az ő fennhatósága alá jutottak. Seregei elől a szász választónak ki kellett vonulnia Csehországból. Azután Wallenstein Bajorország védelmére ment. *Nürnbergnél* mindkét sereg eláncolta magát. Wallenstein kedvezőbb helyen, dombháton. Gusztáv Adolf ismétetlen megkísérlette hadállása ellen az ostromot, de ez az akkor szokatlan nagy ágyúharcra sem sikerült. A Duna vonalához vonult tehát, Sziléziából pedig Thurn alatt cseh száműzöttek készültek Bécs ellen. Wallenstein erre Szászország ellen ment és elfoglalta *Lipcsét*. Ott, *Lütznél* találkozott megint a két sereg egymással. A svédek Wallenstein középső hadállását és balszárnyát már kiverték hadállásaikból, amikor Wallenstein maga a centrumban megfordította a csata sorsát. Gusztáv Adolf akkor szintén középső hadállása segítségére sietett, de közben az ellenséghez nagyon közel jutott és elesett. WEIMÁRI BERNÁT, aki a vezérletet átvette, csak a késő esti órákban újabb két roham után verte ki a császáriakat hadállásaikból (november 16).

A háború további sorsát Gusztáv Adolf halála döntötte el; a vezér hiányzott. Wallenstein is a békekötést óhajtotta. Különböző tervei voltak: a protestánsokkal akart megegyezni, hogy az idegenek ellen forduljon, majd az idegenekkel is kereste a megegyezést, hogy a császárt békekötésre kényszerítsék. Időközben seregei Csehországban táboroztak; Wallenstein tétlen volt, amikor megmozdult, sem ért el sikert. Önálló politikája, alkudozásai a száműzött csehekkel és a svédekkel, hogy Thurnt fegyverletétele után szabadon bocsátotta, gyanút keltettek ellene. Ellenségei ezt fölhasználták ellene, serege is gyanakodva nézte az alkudozásokat. Tisztjeit ismétetlen meg kellett esketnie, hogy hívek maradnak hozzá. Ellenségei végre kieszközölték letételét. Amikor föltétlen híveivel *Egerbe* vonult, ír zsoldosai hű tisztjeivel együtt meggyilkolták (1634 febr. 18). Az állandó császári sereget tulajdonképpen ő alapította meg.

A nagy vezérek halála után mindenki békére hajlott. A szász választó elsőnek egyezett meg a császárral. Megállapították kárpótlását és a fölveket a vallási ügyek rendezésére (1634). A következő évben Brandenburg is békét kötött. Még Svédország is hajlandó lett volna megegyezni, mert a Keleti-tenger vidékére szorultak vissza. A háború már teljesen elvesztette vallásos jellegét. A csá-

szárellenes párt élére Franciaország állt, az ő pénzén még 13 eszten-deig húzódott a küzdelem. Ez a küzdelem már nem volt jelentős.

1624-ben a békealkudozások a franciákkal *Münsterben*, a svédekkel *Osnabrückben* szintén megkezdődtek. Sikerre csak 1648-ban vezettek. A vallási ügyekkel keveset foglalkoztak: a kálvinistáknak megadták a szabad vallásgyakorlatot, az egyházi birtokokat illetőleg pedig az 1624. évi birtokállapotot vették irányadónak. Európa államjogi viszonyait azonban a béke egészen átalakította. Franciaország a már 1552-ben megszállott *Metz*, *Toul* és *Verdun* városokhoz még megkapta az *elsassi* osztrák birtokokat és *Breisach* városát. Svédország a Keleti-tenger fölött szilárdította meg hatalmát és megkapta *Elő-Pomerániát*, *Wismárt*, továbbá az *Elba* és a *Weser* torkolatvidékét: a *brémai* érsekséget (a várost nem) és a *verdeni* püspökséget. Ezek révén a birodalom tagja lett és beleszólhatott ügyeibe. A német fejedelemségek közül Szászországot a két *Luzáciával*, Brandenburgot hátsó *Pomerániával*, a *magdeburgi* érsekséggel és a *kammini*, a *halberstadti* és a *mindeni* püspökséggel kárpótolták. Bajorországot a felső *Pfalzzal* és a választófejedelemséggel jutalmazták. A pfalzi fejedelem fia visszakapta a Rajna mentén fekvő birtokait és ő lett a nyolcadik választófejedelem. Ekkor ismerték el *Hollandia* és *Svájc* függetlenségét is. Németországra az volt a szomorú, hogy amikor Európa nyugati részén Franciaország, a Keleti-tenger mellett Svédország olyan nagy hatalomra tett szert, a birodalom belsőleg teljesen fölbomlott és elvesztette jelentőségét.

Mi az ellenreformáció?

Mi a tridenti zsinat története és jelentősége?

Hogyan alakult meg a Jézus-társaság és milyen a szervezete?

Hogyan lett Spanyolország abszolút királyság?

Milyen volt II. Fülöp egyénisége és politikája?

Mi az az inquisitio?

Milyen volt II. Fülöp külpolitikája?

Milyen volt a Németalföld alkotmánya?

Hogyan ütköztek össze a németalföldiek II. Fülöp kormányával?

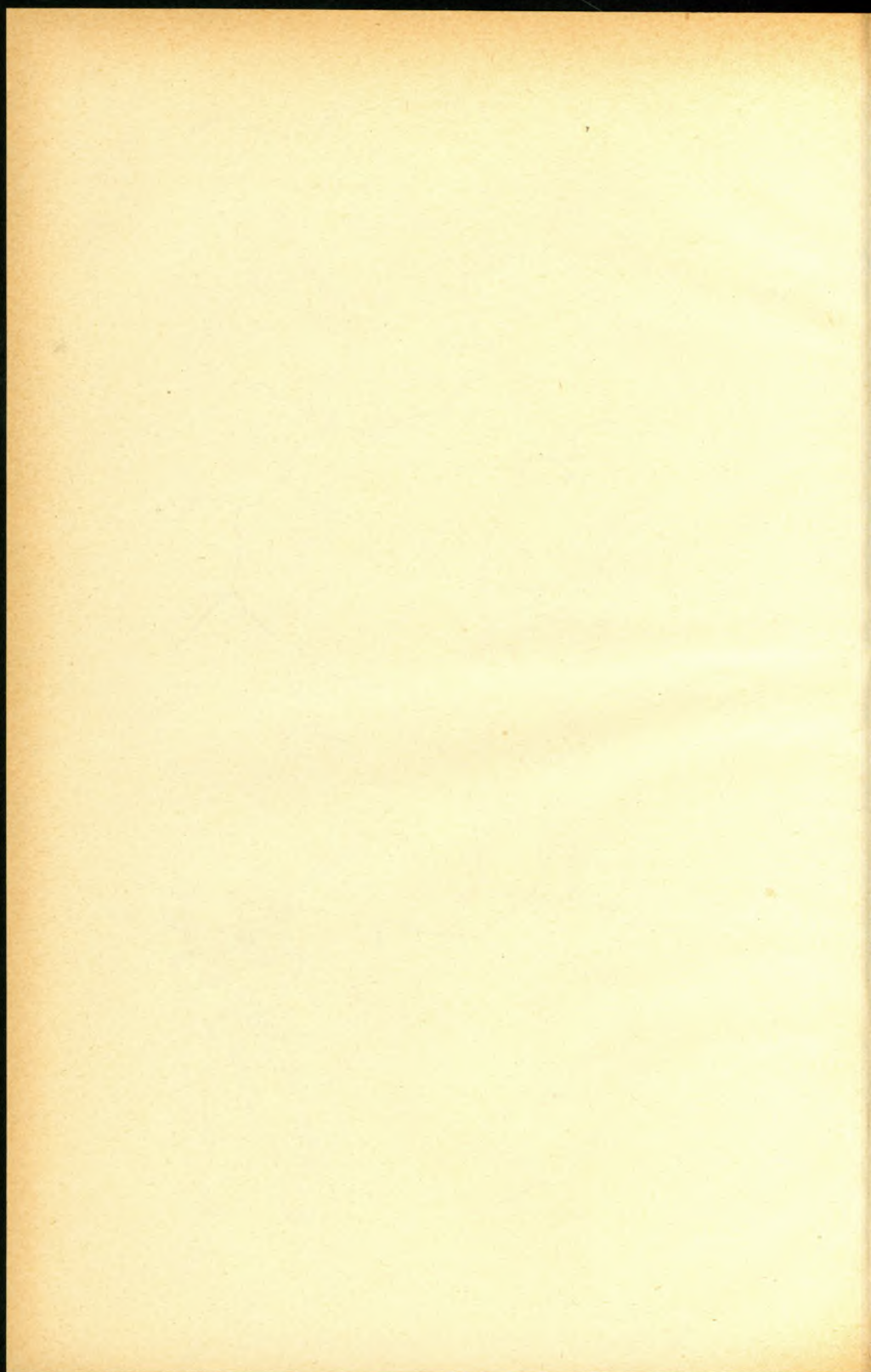
Hogyan folyt le a németalföldi szabadságharc?

Hogyan szakadt két részre a Németalföld?

Hogyan folyt le a hugenották küzdelme Franciaországban?

Mi a nantesi edictum?

Mi jellemzi VIII. Henrik angol király uralmát?

Hogyan történt a reformáció elismerése Angliában?

Hogyan történt a szigetország egyesítése?

Hogyan folyt le a skótok küzdelme Stuart Máriával?

Mik voltak Erzsébet uralmának eredményei Angliában?

Hogyan szervezték az osztrák Habsburgok birodalmukat?

Hogyan indult meg az ellenreformáció az osztrák Habsburgok országaiban?

Miként folyt le a csehek fölkelése?

Hogyan aratott diadalt az ellenreformáció Csehországban?

Mi volt a dán háború és hogyan zajlott le?

Hogyan avatkozott bele Gusztáv Adolf a harmincéves háborúba?

Milyen szolgálatokat tett Wallenstein a császárnak? mik voltak a tervei?

Hogyan szorultak háttérbe a felekezeti kérdések a harmincéves háborúban?

Mik a westfáliai béke határozatai?

Hogyan került ki Németország a harmincéves háborúból?

Hogyan került ki a Habsburgok hatalma a harmincéves háborúból?

IV. MAGYARORSZÁG A VALLÁSHABORÚK KORÁBAN.

I. A KIRÁLYI TERÜLET ALKOTMÁNYOS SÉRELMEI.

A Habsburgok trónrajutásával a magyar királyság kormányzásában nagy változások történtek. Az a kis terület, amely Ferdinánd kezére jutott, annyira jelentéktelen volt, hogy csak az örökös tartományok határőrvidékének tekintették. Ezért önálló államiságából veszített s mind szorosabb kapcsolatba került Ausztriával.

Ferdinánd még tisztelte az ország alkotmányát. Sűrűbben tartott országgyűléseket, mint Zápolyai, de ezek az országgyűlések többnyire csak részleges (*partialis*) gyűlések voltak. A török veszedelem miatt a rendek nem hagyhatták el hosszú időre birtokaikat, s a Pozsonytól távolabb fekvő vidékek önvédelmük érdekében is gyakorta kénytelenek voltak maguk intézkedni. Így fejlődtek Horvát- és Tótország és a felsőmagyarországi vármegyék részgyűlései. Az új nehézségek a tömeges megjelenésnek is véget vetettek, s a megyékben végkép diadalmaskodott a követküldés. A főurak és köznemesek külön-külön terembe vonultak, s az országgyűlés két táblára vált szét. De az országgyűlés jogai a nehéz időkben lassanként eltűnedeztek s a rendek csak egyet, az adómegajánlást tudták megőrizni.

A király környezetében csupa idegen volt, akik nem ismerték a magyar közjogi viszonyokat s a királyt mindinkább elidegenítették a magyarságtól. Az országgyűlés ugyan fölszólalt az idegen uralom ellen, de hiába. Az idegenek tömegesen szereztek indigenatust s lassankint a magyar birtokokat és méltóságokat is ellepték. Ezek a méltóságok elvesztették szerepüket. Ferdinánd még választatott egy nádort (NÁDASDY TAMÁS), de azután királyi és nádori helytartók álltak a kormány élén. A királyi, helyesebben a helytartótanács csak a belső igazgatást és az igazságszolgáltatást intézte. A magyar ügyeket is a titkos tanácsnak rendelték alá. A magyar pénzügyek kezelésére Ferdinánd Pozsonyban külön kamarát állított föl (1531), amely azonban szintén a császári kamarától függött. Sőt a magyar pénzügyi hatóságok egy részét egyenesen külföldi hatóságok alá rendelte. A hadügyet pedig a király egészen elvonta az országtól és a császári haditanácsra bízta. Így lassankint Magyarország elvesz-

tette önálló állami létét. A rendek azonban még nem tudták, hogy mi a baj, az idegen uralom és a zsoldosok garázdálkodása ellen kikeltek, de a kormányzat változását még nem ismerték föl. Amikor Miksát királlyá koronázták (1563), Ferdinánd formálisan sem engedte meg a királyválasztást, úgyhogy Miksa egyszerű koronázással került a trónra.

Miksa idejében ezek az ellentétek még inkább kiélesedtek. Az új király a nemzettel ridegebben érintkezett, az országgyűlést csak akkor hívta össze, amikor elkerülhetetlen volt. Ha pedig a rendek sérelmeikkel hozakodtak elő, vagy nem fogadta el fölratukat, vagy pedig az erre vonatkozó pontokat kihagyatta a törvényből, amelynek végső megszövegezése a kancelláriában az ítélőmesterek segítségével történt. Az 1566-iki augsburgi birodalmi gyűlésen azt is megígérte, hogy Magyarországot a birodalomhoz fogja kapcsolni. Határozottan az ország elnémetesítésére törekedett. Legkiválóbb magyar hívei iránt is bizalmatlan volt, és DOBÓ ISTVÁNT, az egri hőst börtönbe vettette. A rendek panasza, hogy a király idegenek tanácsára hallgat, a magyar kormányhatóságokat mellőzi s a zsoldosokat nem tudja megfékezni, Miksát még inkább ingerelte. Kijelentette, hogy a belügyek terén s az igazságszolgáltatásban szívesen alkalmaz magyarokat, de a hadügyet és a pénzügyet semmiképp sem lehet az örökös tartományok ügyeitől elválasztani. A pénzügyek középponti vezetését megszüntette és Felső-Magyarországnak külön kamarát állított Szepesben. A király és a nemzet álláspontja tehát elvált, ami összeütközésre adott okot, valahányszor közjogi kérdés került szóba.

Még jobban elmérgesedett a viszony RUDOLF idejében. Egyénisége a megértést a nemzettel eleve kizárta. Az idegen kapitányok már a magyar kancellária leiratait sem fogadták el, a király bizalmatlanságát pedig titkos összeesküvések híreivel növelték. A főurakat a kapitányok, a jobbágyságot a zsoldosok üldözték. A rendek tehát mind határozottabban követelték, hogy a magyar kormányhatóságok függetlenségét állítsák helyre, alkalmazzanak magyarokat és vessenek véget az idegen zsoldosok garázdálkodásának.

Az elkeseredés már magas fokra hágott, amikor a kitörő török háború elfordította róla a figyelmet. Mivel a török pasák a béke idejében is hódítottak, a küzdelem köztük és a magyarság közt nagy elkeseredéssel folyt. A török gyöngesége hamarosan kitűnt, s Rudolf király szigorú tilalmai sem tartották vissza a kiválóbb vezéreket, mint PÁLFY MIKLÓST, ZRINYI GYÖRGYÖT, NÁDASY FERENCET, BATTHYÁNY BOLDIZSÁRT, hogy a török hadakkal meg ne ütközzenek. A törökök sok csapást szenvedtek, amit a harcias SZINÁN nagyvezér meg akart bosszúlni. 1593-ban megindította a háborút.

Rudolf királyt a háború nagyon elkedvetlenítette, de az első év mégsem mult el eredmény nélkül: Pálffy Miklós *Székesfehérvárt*, a felsőmagyarországi urak *Füleket* vették meg. Ez azután olyan lelkesedést keltett, hogy az országgyűlés a háború céljaira még a nemességet és a papságot is megadóztatta, a külföldi fejedel-

mek pénzt küldtek és segítséget ígértek. BÁTHORY ZSIGMOND pedig szakított Erdély addigi politikájával és Rudolfal szövetséget kötött. Az 1594. év azonban szerencsétlen volt. Minthogy akkor télen a hadviselés nem volt szokásos, minden évben másképp alakultak a viszonyok. MÁTYÁS főherceg pedig ez évben rosszul vezette a hadjáratot, *Esztergom* ostroma alól vissza kellett vonulnia, amire a török *Győrt*, Bécs kulcsát is megtámadta. HARDEGG gróf ellenállás nélkül átadta a várat, amiért a haditörvényszék halálra is ítélte. 1595-ben azonban már Báthory Zsigmond is síkra szállt és a moldvai és havaselyi vajdákat megnyerve, Oláhországban, *Gyurgyevónál* megverte Szinánt, majd a temesvári pasát is, akitől több fontos várat foglalt vissza; a császári sereg pedig Esztergomot vívta meg. A török szerencsecsillaga letűnően volt és a magyar vezérek már Buda megvívását sürgették, amihez azonban Miksa főherceg a felsőmagyarországi hadakkal nem akart csatlakozni. Az 1596. év azután újra szomorú fordulatot hozott. A szultán elfoglalta *Egert* s *Mezőkeresztesnél* a már majdnem diadalmaskodó egyesült királyi és erdélyi hadakat is megverte. Ezekben a harcokban mindkét fél kimerült. A háború még tovább folyt 1604-ig, de csak lanyhán. Csak Győr visszavétele emelkedik ki a szomorú csatározásokból. A császári seregben német és olasz vezérek civakodtak, ami annyira megbénította őket, hogy csak vereséget tudtak följegyezni. Még Székesfehérvár és Kanizsa is újra elvesztek.

2. BOCSKAY FÖLKELESE ÉS A BÉCSI BÉKE.

A sok politikai sérelemhez és a rettenetes gazdasági bajokhoz a hosszú háború idején még vallásos sérelmek is járultak. OLÁH MIKLÓS esztergomi érsek betelepítette a jezsuitákat, akik az irodalomban, a szószéken és az iskolában hozzáfogtak a visszahódítás munkájához. Erélyesebben csak Rudolf lépett föl.

Ezt lehetővé tette Erdély elgyöngülése. Zsigmond fejedelem németbarát politikája Erdélyben nem volt népszerű. Az erdélyi országgyűlés ellenezte, hogy amíg a királyiak Budát vissza nem foglalják, az ország a töröktől elszakadjon. A fejedelmet ez annyira fölingerelte, hogy tizenhárom főurat, köztük unokabátyját, BÁTHORY BOLDIZSÁRT, kivégeztetett. 1595-i fényes sikerei már igazolták politikáját, amikor a szerencsétlen mezőkeresztesi csata után Zsigmond egész lelkierejét elveszítette és országát Rudolfnak adta át. Kárpótlásul az oppelni és ratibori hercegséget kapta és 50.000 tallér évdíjat (1598). Egy félév múlva azonban visszatért, majd jövő tavaszra megint lemondani készült. Ekkor BÁTHORY ENDRE bíboros, Boldizsár testvére, akarta a család érdekeit megmenteni és Zsigmond át is adta neki a trónt (1599). Ebbe azonban Rudolf király nem egyezett bele. A nagyralátó MIHÁLY oláh vajda pedig Erdély meghódításával nagy birodalmat akart alapítani. Szövetkezett a székelyekkel, akiket a Báthoryak elnyomtak (1599 okt. 28) és megverte a fejedelem seregeit. Menekülése közben Endrét

is meggyilkolták. Mihály vajda azonban a székelyekkel és a hozzá csatlakozott jobbággyokkal olyan kegyetlenül pusztította a nemeseket, hogy azok Rudolf vezérét, Bástát hívták segítségül és Mihályt egy évi uralkodás után kiűzték (1600 szept. 18). 1601 elején Zsigmond ismét visszatért és a baj megújult, mert Rudolf megint Bástára és Mihály vajdára bízta, hogy űzzék ki (1601 aug. 3). A két győztes vezér azonban az uralmon maga is összeveszett és Bást a kegyetlenkedő, vérengző Mihály vajdát már néhány nap múlva megölette. De maga sem volt jobb és rettenetes zsarolásával Erdélyt iszonyatos nyomorba döntötte. Ezért 1602-ben Zsigmond még egyszer megkísérelte, hogy a trónt visszaszerezze, majd SZÉKELY MÓZES akarta a török segítséggel az önálló fejedelemséget visszaállítani, de ő is csatát veszített és elesett (1603 júl. 17).

Báthory Zsigmond szeszélye végveszedelembé döntötte Erdélyt. Önállósága megszűnt és Rudolf király nevében Bástá vette át a kormányt. Idegen zsoldosai is, magyar hajdúi is szabadjára raboltak, gyilkoltak. A lakosság az erdőkbe menekült, a nemesség koldusbotra jutott, mindenütt nagy volt a nyomor. Bástá a birtokosokat kivégeztette, birtokait elvette. Hangosan hirdette, hogy Erdély hódított tartomány és nagy német telepítéseket tervezett.

Az erdélyi siker hatása alatt pedig Rudolf Magyarországon is hasonló rémuralmat teremtett. Pénzt akart szerezni, s a kamarák jogtalanul lefoglalták a nagybirtokokat. Ha valakinek nem volt fiúutóda, a törvényes örökösök helyett a kamara tette rá kezét az örökségre. Amikor pedig a hosszú háborúban egyes török kézen levő területeket visszafoglaltak, akkor megteremtették a fegyverek jogának (*ius armorum*) elméletét. Nem engedték meg a régi földbirtokosoknak, hogy földjét újra átvegye; a király hódított területnek tekintette, amellyel szabadon rendelkezhetik. Majd a gazdagokat mindenféle ürüggyel felségsértési pörbe fogták, hogy ilyen módon szédhessék el birtokaikat. A legnagyobb megütközést ILLÉSHÁZY ISTVÁN pöre keltette. A pört azért indították, mert amikor Rudolf király fölmondatta neki *Bazin* és *Szentgyörgy* zálogát, Illésházy a fölmondást nem fogadta el. Ezért azután elítélték és a hatalmas főúrnak Lengyelországba kellett menekülnie.

Ezután megkezdődött a protestánsok üldözése. Rudolf a városok ellen fordult. Felsőmagyarországi kapitánya, BELGIOJOSO, erőszakkal elvette a kassaiaktól a templomot és a katolikusoknak adta át. Hasonló foglalások történtek egyebütt is. Az 1604-iki országgyűlésen emiatt kitört a vihar, de Mátyás főherceg közbenjárására a rendek a vallásügy rendezéséről lemondtak és csak egyéb sérelmeiket terjesztették az udvar elé. HIMMELREICH kancellár ezzel sem volt megelégedve és 22-ik pontot fűzött a törvényhez. Ez kimondta, hogy a vallásügyet az országgyűlésen nem szabad szóbahozni. Ezzel az elégtelen közvéleményt végkép fölizgatta.

BOCSKAY ISTVÁN, Báthory Zsigmond nagybátyja és egykori hű tanácsosa, nyíltan fegyvert ragadott az elnyomás és az idegen

uralom ellen. Zsigmond fejedelem lemondása után Bocskay Prágába ment és Rudolfot szolgálta, de az ellenreformáció megindulása után visszatért birtokaira. Elkeseredve, a törökhöz menekült BETHLEN GÁBORRAL kezdett levelezni, vajjon remélhetne az ország a portától segítséget. Történetesen Belgiojoso rajt ütött Bethlen hajdúin, elfoglalta táborukat s a kezébe került levelek alapján Bocskay ellen fordult. Bocskay nem tehetett egyebet, minthogy fegyverrel védekezzék. Várai alatt Belgiojoso katonái vereséget szenvedtek. Időközben sikerült Bocskaynak a hajdukat megnyernie, akik addig mindig annak a szolgálatában állottak, aki többet ígért, s legutóbb Bástat és Belgiojosót szolgálták. Haderejük előtt Belgiojoso Kassa felé menekült, de a kassaiak nem engedték be falaik közé s később Bocskay előtt nyitották meg kapuikat. Így Felső-Magyarország legerősebb városa a felkeléshez csatlakozott. Rudolf erre Bástat indította Bocskay ellen, aki aratott is két diadalt. Erdélyi tervei azonban nem sikerültek; az elgyötört székelyek Bocskay pártjára állottak és Kassa ellen intézett támadásai is meghiúsultak, úgyhogy 1605 tavaszára Bástanak vissza kellett vonulnia. Februárban a magyar és a székely nemzet fejedelmévé választotta Bocskayt; a *szerencsi* gyűlésen (ápr. 20.) pedig a rendek Magyarország fejedelmi méltóságát ruházták rá. Csak Alsó-Magyarország nem volt még hatalmában. De előbb a szászokat és az Erdélybe betört RADUL vajdát kellett levernie. Lassanként azután az urak is csatlakoztak a mozgalomhoz, köztük a Lengyelországba menekült Illésházy. 1605 őszére a hajduk már a Dunántúlt is meghódították. A török is segítette Bocskayt, aki ígéretet kapott, hogy ezt az alkalmat a porta nem fogja újabb hódításra fölhasználni; de *Esztergomot* és *Visegradot* mégis elfoglalta.

A fölkelés teljes diadalt aratott. Bocskay angyalai, hajdúi Bécsig kalandoztak. Maga Bocskay elejétől fogva csak arra törekedett, hogy Rudolfbal békét kössön. Amikor a nagyvezér a szultántól koronát hozott Bocskaynak, azt csak ajándékol fogadta el, de nem viselte. A békealkudozások meg is indultak, de sok akadály gördült eléjük. Rudolf és megbízottja, Mátyás főherceg, ridegen elzárkóztak azok elől a föltételek elől, amelyeket Bocskay és az ország rendei kívántak. Pedig Bocskay is csak nehezen tudta túlzó híveit fékezni. A hajdukat tömegesen megneemesítette s a mai Hajdú megyében megtelepítette. Ez az intézkedés nagyon üdvös volt. Bocskay tehát azt kívánta, hogy hagyják jóvá ezeket az adományokat és nemesítéseket, biztosítsák a vallásszabadságot és az erdélyi fejedelemség önállóságát és kormányozzák az országot magyarokkal. De a pápa és a spanyol udvar tudni sem akart vallási engedményekről, a politikaiaktól pedig Rudolf idegenkedett. Még azt is megkísérlették, hogy Bocskay háta mögött a törökkel kössenek békét és az ő segítségével verjék le a fölkelést. Végre azonban Rudolf és Mátyás közt az örökösödés kérdésében

olyan éles ellentét fejlődött, hogy Mátyás *Bécsben* 1606 június 23-án megkötötte a békét.

A bécsi béke megadta a protestánsoknak a vallásszabadságot a „katholikus egyház sérelme nélkül“, eltörölte az 1604-i XXII. törvénycikket, kimondta, hogy Magyarországot magyarokkal kell kormányozni, hogy a nádori széket be kell tölteni, hogy a törökekkel folyó békealkudozásokhoz magyar megbízottakat is kell küldeni, a gyűlölt kamarák helyett pedig a kincstartóra kell bízni az ország pénzügyeit. A még fönnálló sérelmek orvoslására Mátyás főherceg országgyűlést ígért. Bocskayt a király elismerte Erdély fejedelmének, és élete tartamára a fejedelemség erősítésére még *Szatmár, Bereg, Ugocsa és Szabolcs* megyéket is átengedte.

Mindjárt a bécsi béke után Bocskay a király és a török közt is békét közvetített. Ez a *zsitvatoroki* béke (1606), az első, amelynek tárgyalásai a magyar terület határán folytak, s amelyet a magyar király a szultánnal, mint egyenrangú féllel kötött, sőt adófizetésre sem kötelezte magát.

Bocskay már nem érte meg a bécsi és a zsitvatoroki béke végrehajtását. Még 1606 végén meghalt. Halálát méregnek tulajdonították s a hajdúk fölkoncolták KÁTAIT, Bocskay kancellárját, akit a gyilkossággal gyanúsítottak.

3. AZ 1608-I ORSZÁGGYÜLÉS ÉS II. MÁTYÁS URALKODÁSA.

Bocskay hirtelen halála egész művét veszedelemmel fenyegette. Rudolf és Mátyás környezetében már az alkudozások alatt az volt a fölfogás, hogy a szorongatott helyzetben engedni kell, de az engedményeket utólag megint el kell szedni. Bocskay halála erre megadta az alkalmat. Az öreg RÁKÓCZI ZSIGMOND, akire Bocskay Erdély kormányát bízta, s akit utána fejedelemmé is választottak (1606—1608), nem volt elég erélyes, hogy elődje örökét megvédje. A bécsi béke végrehajtásáért tehát ILLÉSHÁZY lépett sorompóba. Annakidején az alkudozásokat ő vezette, méltán tekinthette a békét a maga művének s az ármánykodók ellen megkezdte a diplomáciai harcot.

Időközben Rudolf és Mátyás közt kitört a testvérharc. Rudolf, hogy Mátyást sújtsa, a bécsi és a zsitvatoroki békét meg akarta hiusítani. A vallásharc szenvedélyeit újra fölszította. Mindenütt nagy zavar és elégtelenség támadt. Mátyás főherceg is veszedelmes helyzetbe került. Így történt Rudolf lemondatása (1608).

II. Mátyás (1608—1619) még ugyanazon év őszére összehívta az országgyűlést Pozsonyba s addig is azon volt, hogy a zavart lecsillapítsa. Az országgyűlésen a rendek még a koronázás előtt tisztázni akarták a függő kérdéseket, hogy a király koronázása alkalmával már a bécsi béke pontjaira is esküt tegyen. A koronázás előtti 23. törvénycikkben ezeket még határozot-

tabban fogalmazták meg, mint a békeszerződésben. Az első pontnál, a vallásszabadságnál kihagyták azt a záradékot, hogy „a katolikus vallás sérelme nélkül”. A katolikusok nevében PÁZMÁNY PÉTER tiltakozást nyújtott be, de az országgyűlés azt félretette. Még azt is kimondták, hogy a jezsuiták birtokot nem szerezhetnek. Kimondták, hogy a hivatalokat magyar birtokosokkal kell betölteni, hogy az idegen katonaságot ki kell vinni. Hogy a németiséget a nemzet ellen ki ne játsszák, elhatározták, hogy a király az országtanács nélkül új városi kiváltságokat nem adhat. Törvényt hoztak arra is, hogy a nemesek a városokban megtelepedhessenek és birtokot szerezhessenek. Az Ausztriának elzálogosított területeket és a szepesi városokat visszakívánták. Kimondták, hogy a király lakjék az országban. A hadügyet és a pénzügyet függetleníteni akarták. Intézkedtek a korona őrzéséről és a nádorválasztásról. E szerint a nádort az országgyűlés választja a király jelöltjei közül; a király pedig két katolikus és két protestáns főurat tartozik jelölni.

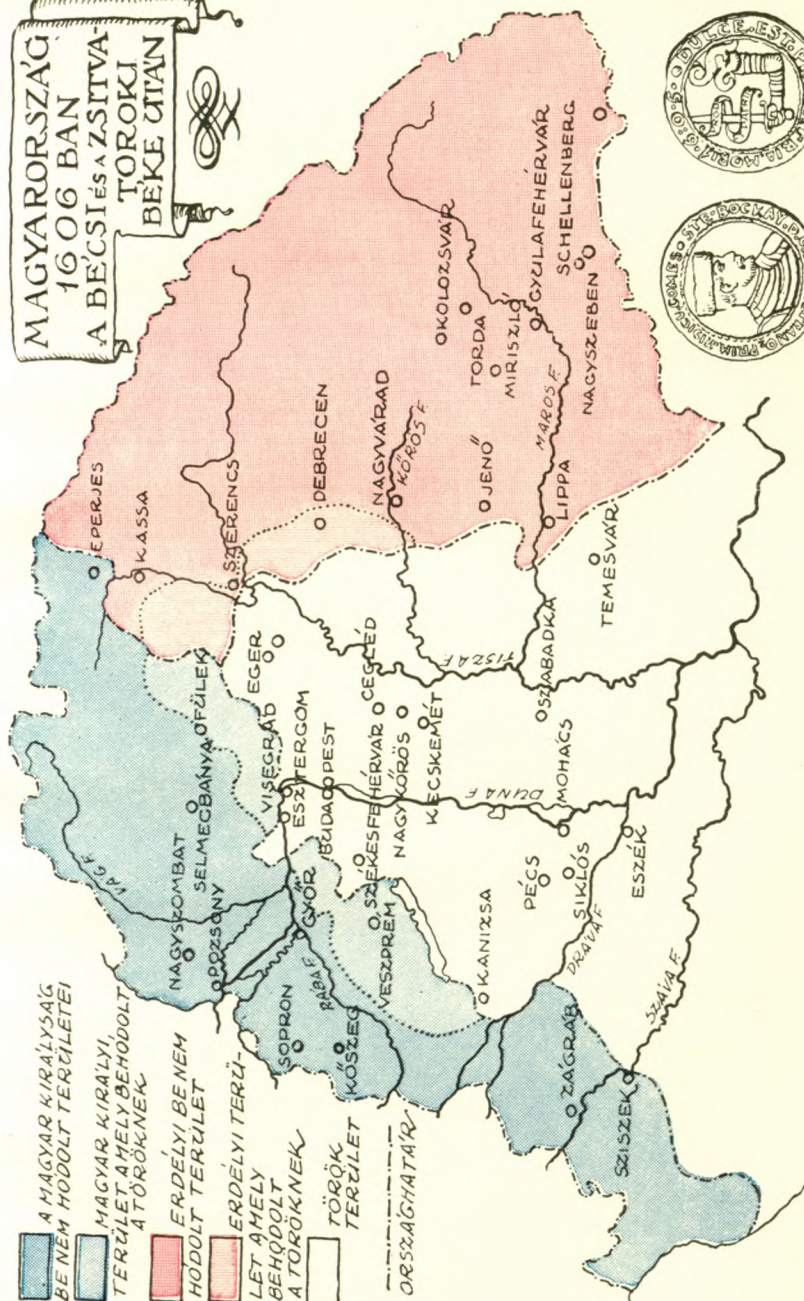
A koronázás után az országgyűlés folytatta tanácskozásait és 27 újabb cikkben intézkedett az ország kormányzásáról. A legfontosabb az országgyűlések szabályozása volt. Nagyrészt meglévő állapotokat szentesítettek s e határozatok 1848-ig maradtak érvényben. Az országgyűlés két táblára oszlott. A felső tábla tagjai e szerint az ország bárói és mágnásai. Fogalmuk körülbelül a régi bandériumot kiállító uraknak felelt meg. Itt foglaltak helyet a főpapok is. A püspökök közül azonban csak azoknak volt meg ez a joguk, akiknek megyéjükben székeskáptalanjuk volt. A címzetesek egészen elestek. Ez a megszorítás a protestánsok kívánságára történt. Tagjai voltak még a felső táblának a kiváltságos apátok és prépostok. Az alsó táblára minden megye két követet, a szabad királyi városok városonként egy, a káptalanok is egy-egy követet küldtek. Itt foglaltak helyet a királyi kúria tagjai, valamint a távollevő főrendek követei, akiknek azonban csak szavazati joguk volt. A felső tábla elnöke a nádor, az alsóé a királyi személynök (*personalis*) lett.

Jegyzőkönyvet vagy naplót a tárgyalásokról nem vezettek. A megyei követek nem szavazhattak tetszésük szerint; nem saját nézetüket, hanem a megyéét képviselték. A nemzetgyűlés pedig szigorú utasítással írta elő, hogy milyen állást foglaljanak. A fölmerült új kérdésekről tudósították a megyét és újabb utasításokat kértek. A tárgyalás azzal kezdődött, hogy a *personalis* előterjesztette a király javaslatait (*a propositiókat*). Ebben rendesen az adót és a hadmegajánlást kérte. Az országgyűlés rendesen előbb a sérelmek orvoslását kívánta, vagy csak kapcsolatosan szavazta meg a proposíciókat és a sérelmek orvoslását (*junctim*). A király azonban, ha megkapta az adót, a sérelmek ügyét szerette elhalasztani. 1608-tól épp ezért az országgyűlések jellege sérelmi (*gravaminális*). Az alsó tábla rendszerint ellenzéki határozatot hozott. Ha a határozat megvolt, átküldték a felső táblának. Ez aulikusabb volt s a

MAGYARORSZÁG 1906 BAN A BE'CSI ÉS AZSITVA TOROKI BÉKE UTÁN

- A MAGYAR KIRÁLYSÁG
BENEM HODOLT TERÜLETEI
- MAGYAR KIRÁLYI,
TERÜLET AMELY BEHODOLT
A TOROKNEK
- ERDÉLYI BE NEM
HODOLT TERÜLET
- ERDÉLYI TERÜ-
LET AMELY
BEHODOLT
A TOROKNEK
- TÖRÖK
TERÜLET
- OROSZAGHATÁR

határozatot gyakran visszaküldte. Így folyt az üzenetváltás a két tábla között, amíg megegyeztek a fölíratban, amelyben határozataikat pontokba foglalták. Ezt a fölíratot a kancelláriának adták át, amely szintén visszautasíthatta. Ha elfogadta, a király szentesítette a törvényt, amelynek végső megszövegezése a kancelláriában, az ítélmesterek segítségével történt.

Az 1608-iki országgyűlés után az egész ország jobb jövőt remélt, különösen a protestánsok. Nádorra is a protestáns Illésházyt választották meg. De reményük hiú volt. Mátyás mindenható minisztere, KHLESL bíboros minden módon a protestantizmus kiirtására törekedett. Az alkotmányt is megtámadta. Illésházy halála után már be sem akarták tölteni a nádori széket. Végre beleegyeztek THURZÓ GYÖRGY megválasztásába, de az udvar rendszeren az ő megkerülésével intézkedett. A várakban megmaradtak az idegen kapitányok és a pénzügyi igazgatáson sem változtattak. Khlesl főcélja az volt, hogy Erdély támogatásától megfosssa az országot. A szeszélyes BÁTHORY GÁBOR kapkodó politikája és kiesapongó élete sikerrel is biztatta.

Az áskálódás nem szűnt meg akkor sem, amikor Bethlen került Erdély trónjára BETHLEN GÁBOR (1613—1629), aki Báthory Zsigmond udvarában nevelkedett, később Székely Mózzal kelt a nemzeti fejedelemség védelmére. Hosszú bujdosás után végre Bocskayt támogatta. Ez a politikai mult és éles álamférfíui esze ajánlották a fejedelemségre. De Khlesl 1616-ban félretolta a Bethlennel kötött egyezséget és HOMONNAI DRUGETH GYÖRGYÖT léptette föl ellene.

Ilyen viszonyok közt kellett az 1618-i országgyűlésnek a trónörökösödés kérdését rendezni. Az udvar még Mátyás halála előtt meg akarta koronáztatni STÁJER FERDINÁNDOT. A főherceg azonban a protestánsok üldözése miatt népszerűtlen volt. Pázmány mégis katolikus többséget hozott össze az országgyűlésen, amely Ferdinándot megválasztotta, s a nádori széket a katolikus FORGÁCH ZSIGMONDDAL töltötte be. Ferdinánd ugyan megerősítette az 1608-i törvényeket, de azért előre látta mindenki, hogy a béke nem soká fog tartani.

4. A HARMINCÉVES HÁBORÚ KORA.

II. FERDINÁND (1619—1637) trónrajutásakor kitört a harmincéves háború. A nagy küzdelem Magyarországra is átesapott. A bécsi béke nem teremtette meg a kívánt állapotokat. A katolikusokat meg a protestánsok győzelme arra ösztönözte, hogy minél hevesebben folytassák a harcot. FORGÁCH primás a gráci egyetemről behívta a nagytudományú PÁZMÁNY PÉTERT, aki utána a primási székre is került. Ettől fogva ő volt az ellenreformáció lelke. Mint protestáns gyermek jezsuita iskolába került, áttért és a küzdők sorába állt. Nagy képzettségével, kitűnő vitatkozóképeségé-

vel és szónoki tehetségével nagy sikereket ért el. Irodalmi munkáiban megmutatta a katolikusoknak, hogyan kell egyházukat és hit-tételeit védelmezniök. Ahol csak megfordult, mindenütt a protes-tánsok visszatérítésén fáradozott. Vissza is hódította a katolicizmus-nak vagy harminc főúri családot. Ezek azután alattvalóikat is a katolikus egyházba vitték. De az egyházat új intézményekkel is erősíteni törekedett. A papságot saját elvei szerint akarta újjászervezni, ezért alapította a nagyszombati egyetemet és a bécsi Pázmáneumot. Az áttértek az udvar körül csoportosultak, annak önkényuralmi terveit is támogatták és különösen Erdély önállóságát támadták elkeseredetten. Már Forgách Nándor ezt a politikát vallotta és később **ESZTERHÁZY MIKLÓS** is az ő nyomába lépett. De ha Eszterházy meg is akarta szüntetni Erdély önállóságát, különben alkotmányos érzelmű volt és az ország védelmével nagy érdemeket szerzett. Az ő érdeme volt, hogy az 1491-i békében elzálogosított nyugati várak egy részét a király visszacsatolta az országhoz.

A katolikusok támadó föllépése elkeserítette a protestánsokat, a bécsi béke alkotmányos intézkedéseinek meghiusítása pedig a katolikusok közt is elégtelenséget keltett. Legtöbb oka volt a panaszra Bethlennek, aki a protestánsokat is, a bécsi békét is meg akarta védelmezni, s akinek személyes sérelme is volt. Igen jól tudta, hogy célját: Erdély megerősítését csak a császár ellenségeinek táborában érheti el. Az udvar politikája után, amelyet Báthory Gáborral, majd vele szemben is tanúsított, semmi kétség sem lehetett ez irányban. Bethlen már jó ideje titokban készülődött is. II. Ferdinánd trónralépése és a cseh fölkelés azután tette ösztönözték. A császár komoly zavarokkal küzdött és nyugati szövetséges is kínálkozott.

1619 szeptemberében hadai meg is indultak. Elfoglalták *Kassát* és néhány hét múlva már *Nagyszombat* és *Pozsony* is a kezükben volt. A csehekkel *Bécs*et is ostrom alá fogták. A bécsi udvar ekkor megint Homonnayt léptette föl Bethlen ellen, aki Lengyelországból a felföldre támadt, **RÁKÓCZI GYÖRGY** seregeit megverte és az oláhokat is rá akarta zúditani Erdélyre. Bethlen kénytelen volt Bécs alól visszavonulni, de Homonnay vállalatát meghiusította.

Minthogy az ország egészen Bethlen kezébe került, az udvar alkudozni kezdett, de Bethlen mindenekelőtt országgyűlést kívánt. Forgách nándor tehát összehívta azt Pozsonyba. Itt a rendek Pázmány tiltakozása ellenére a vallásügyet a protestánsok óhajai szerint rendezték, a jezsuitákat kiűzték, a püspökségek jóvedelmét meg hadügyi célokra foglalták le. Ugyanez az országgyűlés Bethlent kormányzónak is megválasztotta és a csehekkel kötött egyezséget helybenhagyta. De Bethlen észrevette, hogy Pfalzi Frigyes nem készülődik komolyan, s ezért a békealkudozásokat is folytatta. Az udvar egyelőre csak fegyverszünetet kötött s a politikai kérdések megvitatására *Besztercebányára* 1620-ra újabb országgyűlést hirdetett. A gyűlést mindenki nagy érdeklődéssel várta. Az osztrákok,

a csehek, a lengyelek, a törökök és a franciák is elküldték követeiket. Bethlen a cseh szövetség következtében csak azzal a föltétellel volt hajlandó kibékülni, ha a cseheket is bele foglalják a békébe, de ezt a föltételt Ferdinánd visszautasította, mert a liga seregei már útban voltak Frigyes ellen. Amikor a békétárgyalás meghiúsult, a rendek Bethlent királlyá választották, de Bethlen csak választott királynak nevezte magát, ámbár a szent korona az ő birtokában volt. Elővigyázata nem is volt ok nélkül, mert a fehér-hegyi csatában a csehek ügye elveszett.

Bethlen azonban szerencsésen küzdött tovább. Pozsony alatt DAMPIERREN aratott győzelmet. A császáriak semmit sem tudtak visszaszerezni. 1621 elején az udvar megkísérelte, hogy nagy terület átengedésével köthesse meg a békét, de Bethlen az 1608-iki törvények elismerését sürgette. Pedig ekkor már nem bízhatott külföldi segítséggben és a kedvezőtlen helyzet miatt magyar hívei közül is sokan elpártoltak tőle. A fejedelem még így is diadalmaskodott. BUQUOYT Érsekújvárnál megverte és megint az örökös tartományokra támadt.

Ezeknek a vereségeknek a hatása alatt Ferdinánd kénytelen volt *Nikolsburgban* békét kötni, amelyet 1622 elején írtak alá. Ferdinánd az 1608-i törvényeket megerősítette. Bethlen pedig visszaadta a koronát. Erdély megerősítésére Bethlen élete tartamára megkapta a hét északkeleti megyét (*Szatmár, Szabolcs, Ugocsa, Bereg, Zemplén, Borsod és Abaúj*), a *tokaji*, a *munkácsi* és az *ecsed*i uradalmakat, valamint az *oppelni* és a *ratibori* hercegségeket. Sőt a király az átengedett terület végvárainak fönntartására is évi 50 ezer forintot fizetett.

Már Bocskay is fölkelésében kereste a megegyezést a királlyal és került mindent, ami a megegyezést lehetetlenné tette volna. Bethlen is ezt a politikát követte. A bécsi békében Bocskay élete tartamára az ő fennhatósága alá átengedett megyék megmutatták az utat, amelyen haladni lehetett. Bethlen nem elszakadni akart a királytól, hanem hatalmát a király részéről egész Magyarországra elismertetni, hogy azt a király nevében ő kormányozza. Amikor tehát neje meghalt, nőül kérte Ferdinánd leányát, de Ferdinánd nem akart protestáns vőt. Nem látta be, hogy a nemzetközi viszonyokat ez a szövetség mennyire megváltoztatta volna. Az ajánlatot visszautasította, sőt a nikolsburgi békét sem tartotta meg. Így azután Bethlen török segítséggel másodszor is támadt, a morva határt is átlépte és 1624-ben *Bécsben* megerősítette a nikolsburgi föltételeket. De a béke ekkor sem tartott soká. Bethlent új házassága, amelyet BRANDENBUGI KATALINNAL kötött, a német protestánsok táborába vitte. Csehország megalázása után a császár hatalma annyira megerősödött, hogy Bethlen megint fegyvert fogott ellene. Mansfelddel kellett volna egyesülnie, de Mansfeld a dessau-i vereség után csak megtépett, kifáradt sereggel ért a határra. Bethlen *Drégelypalánkánál* találkozott a Mansfeldet üldöző Wallensteinnel. Ütközetre nem került a dolog, de Bethlen

sok kárt tett Wallenstein visszavonuló seregében. A német szövetségesek nem harcoltak hasonló szerencsével. Seregeiket legyőzték. Ezért azután Bethlen még 1626-ban *Pozsonyban* megint kibékült a nikolsburgi föltételek alapján.

Az állapotokkal ekkor sem volt megelégedve, de későbbi politikáját más alapokon akarta megvalósítani, mert a német szövetségesekkel rossz tapasztalatokat tett. Ekkor már GUSZTÁV ADOLF is készült beleavatkozni a küzdelembe, ámár egyelőre Lengyelországban volt elfoglalva. Bethlen új házassága révén rokonságba került a svéd királlyal és vele akart szövetségzni, őt tartotta alkalmas szövetségesnek. Készült is arra, hogy beleavatkozzék a lengyel ügyekbe, hogy, a lengyel királyt leverve, a svédekkel ingassa meg Ferdinánd nagy hatalmát. Ebben a tervében azonban megakadályozta 1629-ben bekövetkezett halála.

Kormányzása Erdélyre olyan jó hatással volt, hogy az ország alatta aranykorát élte. Mert Bethlen nemcsak nagy diplomata és kiváló hadvezér volt, hanem jó kormányzó is. Ezen a téren is Báthory István és Bocskay nyomaiba lépett. A gazdasági élet, különösen a kereskedelem, megint fölvirágzott. A fejedelem a szomszédos országokkal előnyös szerződéseket kötött. A szász városok a Fekete-tenger felé és a Balkánra, Kassa Lengyelországba élénk összeköttetéseket tartottak fenn. Hasonlóképp föllendült a szellemi élet is. *Gyulafehérvárott*, amelyet nagy építkezésekkel szépített, idegen tudósok és művészek gyülekeztek. A fejedelem könyvtárt, főiskolát alapított, amelyen több kiváló külföldi tudós is tanított. Előmozdította a magyarok külföldi tanulmányait és évenként több magyar ifjú tanult az ő költségén külföldi egyetemeken. A tanult embereket annyira megbecsülte, hogy Erdély valamennyi papját megneemesítette.

Halála után új zavarok támadtak. Neje, Katalin (1629—1630), aki trónját örökölte és Bethlen öccsének, Istvánnak a segítségével kormányzott, katolikus tanácsosai ösztönzésére át akarta adni az országot Ferdinándnak. Erre a rendek lemondatták Katalint és BETHLEN ISTVÁNT (1630 szept.—nov.) választották meg helyette. Bethlen veje, ZÓLYOMI azonban Rákóczi Györgyöt hívta be. Ebből újabb bonyodalom támadt, amelynek Bethlen lemondása vetett véget. Rákóczi György helyzete sem volt könnyű. Eszterházy nádor támadását visszaverte, sőt Pázmány, aki Bethlen idejében még nagy ellensége volt Erdélynek, szintén pártját fogta Rákóczinak, de az udvar nem ismerte el Rákóczit. Nem ismerte el a szultán sem. A fejedelem hadainak azonban sikerült a török sereget (*Szalontánál*, 1636) megfutamítania, amire Bethlen is kibékült Rákóczival.

I. RÁKÓCZI GYÖRGY (1630—1648), Zsigmond fejedelem fia, Bethlen hadvezére volt. Ném volt olyan művelt és nagyeszű ember, mint Bethlen, de körültekintő, megfontolt és következetes politikája őt is a kiváló fejedelmek sorába emelte. Az ország nyugalalmát és

ERDELY I. RAKÓCZY GYÖRGY KORÁBAN

tekintélyét nem tette könnyelműen kockára. Ámbár a svédek és a franciák is ösztönözték, hogy ragadjon fegyvert, elsősorban a belső szervezésnek élt. Nejével, LÓRÁNTFFY ZSUZSANNÁVAL az egyszerű protestáns műveltség és erkölcsök terjesztésén fáradozott. Később mégis kilépett semlegességéből. A királyi területen ugyanis megint kiújultak a régi bajok. Északon az idegen zsoldosok garázdálkodása miatt a parasztság föllázadt. Az ellenreformáció is új erővel indult meg: az áttérések, üldözések, a templomok elfoglalása napirenden voltak. Ezeknek az állapotoknak a megszüntetésére 1644-ben megindította a harcot, amely azonban lanyhán folyt. A fejedelem mindjárt békealkudozást kezdett, de ezt csak akkor tudta sikeresen befejezni, amikor TORSTENSONNAL egyesült és *Brünn*t megtámadta. A *linzi békében* (1645) a magyar vallásszabadság nagyobb vívmányt ért el, mint az előző békében: kimondták, hogy a cuius regio, eius religio elvét eltörlik, s így a jobbágyoknak is megadták a lelkiismereti szabadságot. Az 1646–47-i országgyűlés a békét törvénybe is iktatta; a papság tiltakozását elutasították és a protestánsok 90 templomot kaptak vissza.

Hogyan alakult Magyarország igazgatása a Habsburgok alatt?

Milyenek voltak a 16. század országgyűlései?

Mik voltak az ország sérelmei a 16. században?

Mi az a 15 éves háború?

Mi volt Báthory Zsigmond politikája?

Mivel döntötte romlásba Báthory Zsigmond Erdélyt?

Hogyan indult meg az ellenreformáció Magyarországon?

Mik voltak Rudolf uralmának bajai?

Mi az az Illésházy-pör?

Miről nevezetes az 1604. országgyűlés?

Mi indította Bocskayt a fölkelésre?

Hogyan folytak a békealkudozások Bocskay és az udvar közt?

Miért nevezetes a hajdúk megtelepítése?

Mik a bécsi béke pontjai?

Miről nevezetes a zsitvatoroki béke?

Miről nevezetes az 1608-i országgyűlés?

Hogyan szabályozta az 1608-i országgyűlés a törvényhozást?

Hogyan folytak le 1608 után az országgyűlések?

Mi indította Bethlen Gábort a fölkelésre?

Mik voltak Bethlen politikai céljai?

Milyen volt Pázmány Péter és Esterházy Miklós nádor politikája?

Mi a nikolsburgi béke és melyek későbbi megújításai?

Milyen hatással volt Bethlen uralma Erdély belső fejlődésére?

Milyen volt I. Rákóczi György uralma?

Mi az a linzi béke?

V. AZ EURÓPAI NAGYHATALMAK SZERVEZKEDÉSE.

1. A STUARTOK ÉS AZ ANGOL FORRADALOM.

A harmincéves háborúban az európai államok hatalmi viszonyai gyökeresen átalakultak, a vallásos küzdelmek rettenetes pusztításai nyomában pedig a belső kormányzásban is történtek változások: az abszolutizmus ott is diadalt aratott, ahol korábban a rendek hatalma gátat vetett eléje. Az új nagyhatalmak mind az abszolút kormányzás alapján rendezkedtek be. Csak Angolországban volt a fejlődés más. Ott a STUARTOK ellen forradalmi mozgalom támadt, amely végre az ország kormányzását a parlamentre ruházta.

Hogy éppen Angliában fejlődtek így a viszonyok, ahol pedig a TUDOROK a legkorlátlanabbul uralkodtak, ennek a magyarázata az, hogy az angol nép erejét a vallásos küzdelmek nem törték meg, sőt éppen ERZSÉBET idejében minden téren olyan föllendülés indult meg, amely a nép gazdasági és szellemi erejét, önérzetét és ellenálló képességét fokozta. Amit egykor a kimerült Anglia a Tudoroktól eltűrt, azt, megerősödve, az idegen Stuartoktól már nem tűrte el. Stuart Mária fia, I. JAKAB (1603—1625) uralkodása rikító ellentétben állott Erzsébet uralmával. A népszerű királyné után kimért, rideg király került a trónra, aki Istentől eredő hatalmának hitében minden téren csak fejedelmi hatalmának korlátlan megszilárdítására törekedett. Ennek érdekében a leghatározottabban foglalt állást az állami egyház mellett, amelynek püspöki szervezete fölfogásának megfelelt. Ezt azonban olyan szerencsétlenül tette, hogy a katolikusokat is, a protestánsokat is elidegenítette magától. A katolikusok a római egyház hatalmának visszaállítását várták tőle, s Jakab éppen őket üldözte legkiméetlenebbül, úgyhogy elkeseredésükben már uralkodása második esztendejében a parlamenttel együtt levegőbe akarták röpíteni (1605, *lőporos összeesküvés*). De azok a protestánsok is, akik a püspöki szervezetet el nem ismerték (szervezetükről *presbiteriánusoknak*, egy más részüket *puritánoknak*, a legradikálisabbakat *independenseknek* nevezték), megéreztek haragját. Minthogy pedig Erzsébet királyné protestáns politikájával szakított, még a püspöki szervezet hívei is presbiteriánus képviselőket küldtek a parlamentbe.

A parlament a külföldi protestánsok megsegítését követelte, I. Jakab azonban inkább Spanyolországhoz igyekezett közeledni. A parlamenttel tehát mindig ellentétbe került; parlament nélkül és kegyenceinek, különösen BUCKINGHAM hercegének segítségével kormányzott. Uralkodásának azonban volt nagy eredménye is, hogy végre a szigetország egy fejedelem alatt egyesült, ámbár ez az egyesítés akkor még gyengének látszott.

Fia, I. KÁROLY (1625—1649) már trónralépésekor ellentétbe került a parlamenttel. A parlament a király rendes jövedelmeit, a határvámokat (*tonna- és fontpénzek*) csak egy évre szavazta meg, pedig a szokás az volt, hogy a király uralkodásának egész tartamára megajánlották. A büszke és erélyes királyt ez sértette, két parlamentet is fölосzlattott, de az újakkal sem járt jobban, sőt tanácsosát, Buckingham herceget is vád alá helyezték és az adót nem ajánlották meg.

Az elégtelenséget fokozta, hogy a király a vagyonos polgárokat kényszerítette, hogy hitelezzenek neki. Aki a hitelt megtagadta, börtönbe került, s a király az ellenszegülő polgárokat haditörvénszék elé állította. Harmadik parlamentjétől végre 1628-ban megkapta az adót, de el kellett fogadnia az eléje terjesztett „*petition of rights*”-et, amely a rendkívüli törvénszéket és az elfogatásokat eltiltotta és az önkényes adók ellen fordult. Károly az új törvényt mindjárt megsértette, s amikor a parlament ellenszegült, elnapolta. Az ellenzék azonban megint diadalmaskodott: az elnököt az elnapolás kihirdetésében megakadályozták és még előbb határozatot hoztak, amely eltiltotta a parlament beleegyezése nélkül kivetett adók beszédését és beszołgáltatását (1629).

Károly erre fölосzlatta az országgyűlést és tizenegy évig nem hívta össze a parlamentet. Minisztere, STRAFFORD lordja, a király hatalmának megerősítésére Írországban hadsereget szervezett, a politikai bűnökre rendkívüli törvénszéket állított, a szükséges pénzt pedig új monopoliumokkal és a hajópénz elavult adójának föllevenítésével (1634) szerezte meg. Ez az utolsó intézkedése nagy mozgalmat keltett. A hajópénzt régente a partmenti városok háború idején fizették, de Strafford a békében s az ország belsejében is szedte. Egy nemes, HAMPDEN, fizetését megtagadta; a törvénszék ezért elítélte, de az egész Anglia a pártjára állt. Az adóbehajtás összeütközéssel, zavargással járt. Még veszedelmesebb volt LAUD canterbury érsek egyházpolitikája, aki új püspökségek föllállításával és szigorú ellenőrzéssel Skótságban is az anglikán egyházat akarta diadalra segíteni. A skótok föllázadtak (1639), s a király a kellő fegyveres erő és pénz hiányában összehívta a parlamentet. Ez a parlament azonban csak három hétig ülésezett, mert az adót a sérelmek orvoslása nélkül megszavazni nem volt hajlandó, s ezért Károly fölосzlatta (1640, *rövid parlament*).

Csakhogy a király a skótokkal nem tudott megegyezni és ugyanabban az esztendőben még egyszer összehívta a parlamentet (*hosszú parlament*). Az ellenzék vezérei az országgyűlésen a király

tanácsosai ellen fordultak. Straffordot törvény elé állították és vérpadra küldték, Laud börtönbe került. A király kénytelen volt kiszolgáltatni hű tanácsosait, a parlament pedig megszüntette az önkényuralom intézkedéseit és a hatalmat egészen a kezébe ragadta. A presbyterianusok a király hatalmát megszorították, hadseregét fölöslatták, kimondták a miniszteri felelősség elvét és elhatározták, hogy a parlament minden harmadik esztendőben a király hívása nélkül is összeül és a saját hozzájárulása nélkül föl nem oszlatható. A skótokkal pedig békét kötöttek és kárpótlást fizettek nekik.

A királynak még mindig nagy pártja volt, de nagyot hibázott, amikor segítségért az angolok ellenségeihez fordult. Az irek, akiket még Strafford szemelt ki erre a szerepre, hajlandók voltak a királyt megsegíteni. A király azonban az ő rokonszenvűket sem tudta a maga javára fordítani, habozott, amire az irek fölkeltek és lemészárolták az írországi angolokat (1641). A fölkelés a királyon nem segített, a parlamentet pedig újabb lépésekre sarkalta. Az irek föllázításával vádolták a királyt; a *great remonstranceban* pedig összefoglalták minden követeléseiket. Az ellenzék ebben a kérdésben csak tizenegy szóval győzött, ami Károlyt annyira fölbátorította, hogy katonasággal vonult a parlamentbe és az ellenzék őt legkiválóbb tagját el akarta fogni. Föllépése azonban balul sikerült: a keresettek nem voltak ott s az erőszakra London népe fegyvert fogott a parlament védelmére.

Károlynak távoznia kellett a fővárosból és az ország északi részeiben fegyverkezni kezdett. Táborában különösen a nemesség (a *gavallérok*) gyülekezett, amelynek kiváltságait a prezbitériánusok szintén megtámadták. A parlament is gyűjtött sereget, amelynek zömét a polgárosztály, főképp a puritánok (nyírott fejükről: a *kerekfejűek*) szolgáltatták. CROMWELL OLIVÉR *independens* dandára a parlament javára döntötte el a küzdelmet. Cromwellnek puritán jelleme már korán nagy népszerűséget szerzett, nagy erélye pedig egyenesen vezérszerepre jelölte ki. A király serege megsemmisült, ő maga Skótországba menekült (1645).

A diadalt az independensek aratták, a nemzet nagy része azonban nem osztotta elveiket. Az independensek akkor a legtulzóbbak voltak, akik a királyság, a rendek és az egyház hatalmát meg akarták törni és az államot a népfelség elve alapján óhajtották újjászervezni. A parlament prezbitériánus többsége hű volt a királysághoz és csak a parlament jogainak védelmére és a püspöki szervezet ellen fogott fegyvert. Az independensek köztársasági törekvéseit ellenezték. Ez az ellentét Károlynak kedvezett, de a király tovább is ragaszkodott előbbi politikájához, a skót konventet nem hívta össze, a püspöki szervezetet is fönntartotta, amire az elkeseredett skótok kiszolgáltatták a parlamentnek. Még mindig megmenekülhetett volna, mert mindkét párt tárgyalt vele, de közben kitűnt, hogy ezeket a tárgyalásokat nem veszi komolyan. Ámbár London népe az independensek ellen fölkelte, az uralom mégis az ő kezükbe jutott. A hadsereg el volt keseredve, mert a parlament nem

fizette meg a zsoldot. Cromwell tehát elfoglalta a fővárost és kitaszította a parlamentből a prezbiteriánusokat (*csonka parlament*). Amikor az irek és a skótok a király megmentésére fegyvert fogtak, Cromwell leverte őket, a parlamentből a király utolsó párthíveit is kizárta és Károlyt vád alá helyezte. A felsőház, amelynek üléseire alig tízegynéhány tag járt el, ehhez nem járult hozzá; Cromwell tehát föloszlatta. A bíróság így Károly ellenfeleiből alakult, akik halálra ítélték és 1649 jan. 30-án lefejeztették.

Ezzel a szigetország belső egyensúlya teljesen fölbillent. A csonka parlament a végrehajtó hatalmat az újonnan alakult államtanácsra bízta, a kisebbség azonban a köztársasági rendet csak erőszakkal tudta fönntartani. Az irek és a skótok a király fiáért fogtak fegyvert és Cromwell csak véres küzdelemmel fojthatta el fölkelésüket. Cromwell diktatori egyénisége és a hadsereg is újra ellentétbe jutott a parlamenttel. A csonka parlamentet szétkergette (1653); de az új parlament tagjai vallásos rajongók voltak, akik nem voltak alkalmasak a kormányzásra. Végre Cromwell államsínnyel magára ruháztatta a hatalmat. Mint lord-protektor gyakorolta mindazokat a jogokat, amelyeket Károlytól megtagadtak. A parlamenttel, ámbár a kiráypártiakat és a prezbiteriánusokat törvénnyel zárták ki belőle, megegyezni ő sem tudott és önkényesen kormányzott. Politikája azonban az angol népnek új dicsőséget és nyereségeket hozott. Vallásos kérdésekben teljes szabadságot adott, a forradalom idejében fölbomlott rendet pedig erélyes kézzel állította helyre. Külső politikája Erzsébet királyné nyomain haladt. Spanyolországtól elragadta Jamaikát és Dünkirchent. Anglia tengeri hatalmát pedig olyan magasra emelte, hogy Hollandiát is leszorította az első helyről. Hajózási törvénye (*act of navigation*, 1651) súlyos csapást mért a hollandusok közvetítő kereskedelmére, mert eltiltotta őket az angol árúk és gyarmatárúk közvetítésétől. Hollandia ezért háromszor is megindította a háborút, de végre is el kellett ismernie Cromwell rendeletét és amerikai gyarmatait is kénytelen volt Angliának átengedni. Anglia akkor lett a tengerek ura.

A diktátor azonban már öt év múlva meghalt (1658), fia, RICHARD pedig, aki követte, meghasonlott a sereggel és lemondott. A nép békét óhajtott, MONK tábornok tehát bevonult Londonba, hogy a Stuartokat restaurálja. II. KÁROLY (1660—1685) ezt megkönnyítette, amikor *Bredából* kiáltványt intézett a nemzethez, amelyben elismerte a parlament hatalmát. A nép örömmel fogadta vissza, föltételeket sem kötött ki, sőt atyja bírait is kiszolgáltatták a királynak. Közülök tizenketten vérpadra kerültek s a túlbuzgó tanácsosok még Cromwell holttestét is fölakasztatták és megégették. A király népszerűsége ezért nem tartott sokáig. Vallásos kérdésekben eleinte az anglikán egyház uralmáért küzdött. 1673-ban törvényt hoztak, amely a katolikusokat úgy zárta ki a hivatalokból, hogy a transsubstantiatio tanával ellenkező hivatalos esküt állapított meg. A katolikusok mellett a többi protestáns fele-

kezetek tagjait is üldözték. Ezért egy másik nevezetes törvény, a *habeas corpus act* kiadására is kényszerítették, amely eltiltotta, hogy bírói végzés nélkül valakit elfogjanak, és elrendelte, hogy a letartóztatottat 24 óra alatt törvényes bírója elé kell állítani (1679). Az elkeseredést leginkább szegyenletes külpolitikája fokozta: *Dünkirchent* pénzért eladta a franciáknak, a hollandusok még Londont is megtámadták és a Themсэн gyújtották föl az angol hajókat (1666), majd évdíjat fogadott el XIV. Lajostól és megígérte, hogy hódító politikáját nem fogja akadályozni. Uralkodása végén még összeesküvés is támadt ellene (*rozsházi összeesküvés*, 1681).

II. JAKAB (1685—1688) csupa katolikussal vette magát körül, ami csak táplálta az ellenzéket. Amikor fia született, az elégtelennek protestáns vejét, ORÁNIAI VILMOST hívták meg a trónra. A nemzet többsége elpártolt Jakabtól, még legközelebbi környezete is: Vilmos kardesapás nélkül foglalta el a trónt (*dicsőséges forradalom*, 1688). Csak az írek fogtak fegyvert a Stuartok érdekében, de őket is leverték, és a Stuartok francia kegyelemkenyérre szorultak. III. VILMOS (1688—1702) a *declaration of rights*-ben biztosította a parlament jogait. A parlamentáris kormányrendszer az ő uralkodása alatt erősödött meg. Uralma alatt Anglia és Hollandia personális unióban egyesültek, a „tengeri hatalmak” az európai politika legjelentékenyebb tényezői voltak és XIV. Lajos hódító politikája ellen fordultak.

2. A KORLÁTLAN KIRÁLYI HATALOM MEGERŐSÖDÉSE FRANCIAORSZÁGBAN.

Angolországgal ellentétben a királyi hatalom Franciaországban fejlődött legkorlátlanabbul. A 17. század második felében XIV. Lajos volt a legönkényesebb király, s a többi uralkodónak is korlátlan hatalmuk megerősítésére a francia intézmények szolgáltak mintául. Ez az abszolutizmus azonban nem fejlődött közvetlenül IV. Henrik hatalmából. Amikor IV. Henrik meghalt, fia, XIII. LAJOS (1610—1643) csak kilenc éves volt. A kormányt helyette anyja, MEDICI MÁRIA vezette. Uralkodása szerencsétlen volt. A hagyományos Habsburg-ellenes politikával szakított és gyermekeit III. FÜLÖP spanyol király gyermekeivel házassította össze. Kegyeenceivel igazgatta az országot, de erőszakoskodásaik miatt hatalmas ellenzék támadt, amelynek élén a délvidék hugenottái álltak. A király hadat vezetett ellenük, de váraik alatt kudarcot vallott. Ezek között a körülmények között hívta meg miniszteréül RICHELIEU bíborost (1624).

Richelieu a központosítás határozott híve volt; következetes, erőyes, sőt erőszakos államférfi, aki az országban rendet akart teremteni, a külföldön pedig vissza akarta állítani Franciaország megingott tekintélyét. A király hatalmát két tényező veszélyeztette: a protestánsok nagy fegyveres hatalma és a nemesség. Először a protestánsok ellen fordult, mert harcban álltak a királlyal. Richelieu

igen erélyesen lépett föl. A hugenották várai könnyű szerrel jutottak a király birtokába, a legtöbb önként megadta magát. Még az erős *La Rochelle*t is elfoglalta, pedig azt az angolok is segítették.

Richelieu a legyőzöttekkel kegyesen bánt: amnesztiát kaptak, a nantesi rendeletet pedig megújították (1629). A bíboros csak nagy hatalmukat törte meg, amely az államra veszedelmes volt; vallásuk szabad gyakorlatát nem háborította.

Néhezebb volt a másik föladat megoldása, a nemesség megtörése. Richelieu azonban az ország védelmére alkalmatlan erősítéseket leromboltatta, fölrobbantotta, a párbajozókat, az utcai harcok hőseit fölakasztatta. Ezért a nemesség Richelieut gyűlölte és a királyi család tagjaival ármányokat szőtt a bíboros megbuktatására. De XIII. Lajos minden ármánnyal szemben megvédte hű tanácsosát, aki őt a kormányzás gondjai alól fölmentette. Medici Máriának el kellett hagynia az országot, az orleansi herceg híveit, akik lázadást és összeesküvést szítottak a bíboros ellen, kivégezték. Richelieu ugyan mindig veszedelemben forgott, de kérelhetetlen szigorával és kémeivel mégis megvédte magát, terveit pedig megvalósította. A megbízhatatlan főúri kormányzók helyett a tartományok kormányzását is többnyire polgári származású, felelős intendánsokra bízta.

Halála után egyik buzgó híve, az olasz származású MAZARIN került az ügyek élére. Minthogy XIII. Lajos röviddel Richelieu után szintén meghalt, fia, XIV. LAJOS (1643—1715) pedig csak öt éves volt, az anyakirályné egészen Mazarinre bízta a kormányt, aki Richelieu nyomain haladt. Richelieu pénzügyes politikája azonban új nehézségeket támasztott. A bíboros az egyenes adókat előre bérbeadta és tömegesen szervezte az új állásokat a pénzügyek kezelésére, hogy eladásukkal is pénzt szerezzen. A jövedelmek bérléséből és a hivatalok elárusításából a bankároknak (*partisan, traitants*) nagy jövedelmük volt. Az új pénzarisztokrácia rohamosan gazdagodott és a parvenü polgárok pazarló fényűzése és gőgje új ellenzékét keltett, amely a kormánynak azt vetette szemére, hogy a népet kiszolgáltatja az „éhes varjaknak“, a bankároknak pedig, hogy vétkes módon szerzik nagy jövedelmüket, amikor az ország népe nyomorog.

Az elégtelenség akkor tört ki, amikor Mazarin a párisiakra telekadót vetett (1644). A párisi parlament ez ellen a rendelet ellen tiltakozott. A parlament ugyan bírói testület volt, legfelsőbb törvényszék, amely azonban, minthogy a rendek gyűlését 1614 óta már nem hívták egybe, azt a jogot követelte magának, hogy a kormány rendeleteit, amelyeket hozzá beiktatásra leküldöttek, fölülbírálhassa. A parlament három tanácsa együttes ülésben visszavetette Mazarin rendeletét és élesen bírálta pénzügyi politikáját. Öt évi küzdelem után Páris föllázadt. A mozgalom (*fronde*) az egész országra áttért és a királyi család tagjai és az ország hercegei is Mazarin ellen fordultak. Az udvarnak tél idején *Saint Germainbe* kellett menekülnie és Páris lakossága még azt sem engedte meg,

hogy a bútorokat utánuk vigyék. Csak CONDÉ hercege maradt hű Mazarinhez; az ő sikerei folytán a két párt fegyverszünetre is lépett (1649). Condé azonban most úgy viselkedett, mintha minden tőle függene, amiért az udvar szabadulni akart tőle és bezáratta. Erre a hercegek is Mazarin ellen fordultak, akinek el kellett hagynia az országot (1651). A polgárság és a főnemesség érdekei azonban ellentétben voltak Condé, akit szabadon bocsátottak, spanyol segítséggel folytatta a háborút. Mazarin végre TURENNET nyerte meg magának, majd a párisiak is Condé ellen fordultak. Ez az ellentét megkönnyítette Mazarinnak a diadalt (1652). A fronde leverésével pedig megtört a nemesség, a polgárság és a parlament utolsó ellenállása is. Az abszolút királyi hatalmat semmi sem korlátozta.

Mazarin halála után (1661) XIV. Lajos maga vette át az ország kormányzását. Csak szakminisztereket alkalmazott, akik az ő parancsai szerint vezették az ügyeket. Az abszolút hatalom tetőpontját érte el. Tőle indult ki minden és tőle, a hatalmas és fényes *roi soleiltől* várta mindenki boldogulását. A király szájába ezt a híres mondást adták: „l'état, c'est moi”; rendeleteinek egyetlen megokolása az volt: „car tel est notre plaisir“. Az angol király hatalmáról gúnyosan nyilatkozott. Nem tűrt meg semmi bírálatot vagy ellenvéleményt. Alkotmányos testület nem korlátozta, a parlament is meg volt törve és rendeleteit kénytelen volt szó nélkül beiktatni. Minisztereit a polgárok sorából válogatta, hogy engedelmes eszközei legyenek. Megválogatásukban igen szerencsés volt. Közülök különösen kettő vált ki: COLBERT és LOUVOIS, akik észrevétlenül nagy hatással voltak rá és hatalmukat nevezetes újítások életbeléptetésére használták föl.

Colbert a belső ügyeket vezette: a gazdasági életet, a pénz-ügyeket, az építkezéseket, közmunkákat, a művészetet és ezzel kapcsolatosan a gyarmatokat és a tengerészetet. Franciaország különösen gazdasági tekintetben köszönhetett sokat neki. Ő volt a merkantil rendszer legtokéletesebb kifejtője, úgyhogy kora és utódai vele azonosították és róla *colbertizmusnak* is nevezték. A merkantilizmus azt tanította, hogy az államnak aktív külkereskedelmi mérlegre kell törekednie, arra, hogy több nemesércet hozzon be, mint amennyi kimegy. Ennek érdekében ipart fejlesztettek, amelyet védővámokkal védelmeztek a verseny ellen és olcsó nyersanyagot biztosítottak neki; a kivitt kedvezményekkel mozdították elő, a gyarmatpolitika főcélja pedig az lett, hogy az iparnak új piacokat teremtsen. Colbert az ipar fejlesztésében fáradhatatlan volt. Ahol a külföldön valamely iparág virágzásnak és hírnévnek örvendett, onnan kiváló iparosokat édesgetett Franciaországba, hogy az illető iparág ügyességeit meghonosítsák. Ahol ezt nem tehetette, oda franciákat küldött tanulmányútra. Állami mintagyárakat alapított, amelyek közül többet később bérbeadott egyes vállalkozóknak. A tőkét és a vállalkozókat azzal buzdította ipari vállalatok alapítására, hogy előleget, adómentességet és kiviteli prémiumokat adott nekik, a külföldi verseny ellen pedig védővámokkal oltalmazta

őket. Az olyan cikkeket, amelyeket Franciaországban is készítettek, pótvámokkal védelmezte azokkal szemben, amelyek versenye veszedelmes lehetett volna. Buzgólkodásának meg is volt az a nagy eredménye, hogy néhány év alatt a francia ipar világhírű lett és különösen a fényűzési cikkeket egész Európa Franciaországtól vásárolta. Minthogy pedig a franciáknak akkor gyarmataik még nem voltak, Colbert azt is szerzett. Északamerikai gyarmatbirodalmukat XIV. Lajos tiszteletére *Luisiánának* nevezte el. Franciaország igen sokat köszön neki a haditengerészet terén is. A francia flottát ő alapította. Hasonló fontos újításokat léptetett életbe a szárazföldi seregnél Louvois.

Szerencsétlen volt azonban XIV. Lajos egyházpolitikája. 1685-ben visszavonta a nantesi rendeletet. A protestánsokhoz drágonyosokat szállásoltak el, hogy kényszerítsék őket az áttérésre (*dragonade*), amiért körülbelül 50.000 család elmenekült és magával vitte a híres francia ipar titkait a Németalföldre, Angliába és Poroszországba. A Cevennek lakossága is éveken át véres harcokban védelmezte hitét (1702–1704, *camisard-háború*). Sőt a király még a katolikus egyház belső ellentéteit is kiélesítette. Először BOSSUET tanácsára a francia egyházat függetleníteni akarta Rómától (*gallicanismus*, 1682), de ez a törekvése nem sikerült; később pedig a *jansenistákat* vette üldözőbe, az akkori Franciaország legkiválóbb elméit, akik JANSEN († 1638) tanait követték.

Külső politikájában a hagyományos Habsburgellenes úton járt. Nagyszabású hódító tervei voltak, amelyek a hanyatló Spanyolországgal és a bomló német-római birodalommal állították szembe. Messze ki akarta tolni Franciaország határait olyan területekre is, amelyeken nem laktak franciák: el akarta érni a Rajna vonalát. Terveinek előmozdítására azt az elvet hangoztatta, hogy az országnak joga van természetes határokat szerezni.

3. RICHELIEU.

[Olvasmány RANKE francia története nyomán.]

RANKE LEOPOLD (1795–1886) a modern német történetírás mestere, aki egész sor munkában az újkor politikai történetének nagy részét művészi formában dolgozta fel.

Richelieu lényegében volt valami különös szeretetreméltóság, ellenállhatatlan hírében állott, ha az akart lenni, de művelt és finom szelleme másrésről mégis keserű és egyoldalú volt, kíméletlen szigorúsággal, amely hivatásos főinkvizitorhoz illett volna. Soha miniszter nem volt titkos ügyekben tájékozottabb, mint ő. A pápai nuncius egyszer bizalmasan közölte vele, hogy milyen ajánlatot tett az orléánsi herceg az avignoni vicelegatusnak: Richelieu erre megmondta a választ, amit a vicelegátus a hercegnek adott. Amikor a birodalom egyik vezérfia felkereste, hogy följelentést tegyen neki bizonyos államellenes tervekről, amelyeket vele közöltek, a bíboros egy iratot vett elő, amelyben pontokba voltak foglalva e tervek részletei. Azt beszélték róla, hogy a gyóntatók álltak szolgálatában

— de ez a feltevés csak azt bizonyítja, milyen általános bámulatot keltett politikai mindentudásával; a titkos hírszolgáltatás azonban, amely fölött rendelkezett, minden ellene irányuló eselszövés ellen biztosította. Mint a vadász, ha vadat űz, örömmel nézte ellenfeleit, ha ellenük tört, hogyan esnek bele a nekik szánt csapdádba. Gondosan titkolt nyilatkozataikról könyvet vezetett — könyörtelen szigorral összegezte ballépéseiket. A francia történelemben mindig lényeges szerepet játszottak a kétes jogalapon álló politikai perek, de számuk sohasem volt nagyobb, sohse indultak meg oly meglepetésszerűen és sohasem volt kimenetelük annyira bizonyos, mint éppen Richelieu alatt, aki társadalmi állása súlyát vetette latba keresztülvitelük érdekében. Egy ízben Cramail gróf jelent meg a bíborosnál audiencián, s amikor visszatérőben volt onnan, fogatát egy előtte ismeretlen kocsis hajtotta, aki a grófot egyenesen a Bastilleba vitte. Cramail a legkegyeltebb udvaroncok egyike volt, de kifogásolták, hogy a legutóbbi hadjárat idején fölösleges aggályokat keltett a királyban a hadi helyzetet illetően.

A bíboros egyik főelve volt, hogy abban a kérdésben, vajjon a jutalom fontosabb-e az államra, vagy a büntetés, a büntetést illeti meg az elsőbbség és hogy a közjó ellen vétkezik az, aki elnéző azokkal szemben, akik a közérdek ellen cselekszenek; a lelkiismeretes embernek legyen bátorsága, mert a félénk lelkiület a rossznak kedvez. Az elriasztás elvének hódolt azzal, hogy államellenes bűnök esetén az eljárás az ítélet végrehajtásával kezdődhet, ami az esetben, ha az ítélet csak fogság vagy száműzés, nem is veszélyes. Alakiságokról, amelyek az egyént megóvnák az igazságtalanságtól, szó sem esett nála, az állam megközelíthetetlen hatalma kivont kardként függött minden ellenfele fölött.

De félremagyarázzák a dolgokat, akik úgy hiszik, hogy Richelieu mindent egyenlő fokra akart lealacsonyítani az országban. Bármennyit kellett is küzdenie a nagy kormányzók hatalma ellen a királynak azért az előjogaért, hogy, ha úgy tartja jónak, változtathasson a tartományi igazgatáson, mégsem engedett teret annak a népszerű közhiedelemnek, hogy ezt a változtatást szabályos időhöz lehetne kötni, sőt ellenkezőleg, arra törekedett, hogy a vidék legkiválóbb férfait állítsa a tartományok élére, elsősorban olyanokat, akik azzal birtokaik révén személyes kapcsolatban is voltak. A hadsereg vezetését is legszívesebben előkelő származású férfiakra bízta. Szinte úgy látszik, mintha mégsem tartotta volna a király tekintélyét elég erősnek arra, hogy saját erejéből, egyedül csak a szolgálati rend fogalma alapján, feltétlen érvényesülésre juthasson. Hogy megszűnt a hadviselésben az az önkény, amelyet még IV. Henrik is annyira elítélt, az alsóbb nemesség, sok más feudális előjogától megfosztva, tömegesen állt a korszak által megkövetelt rendes szolgálathoz, ami által egyúttal új életpálya és új érvényesülési lehetőség nyílt számára. De kétségtelen az is, hogy ezzel, különösen eleinte, az állami szolgálat fénye emelkedett. Richelieu erőlyesen meghiusította a parlament politikai törekvéseit, s a klérussal való viszályaiban is inkább ellene foglalt állást, — de távolról sem volt szándéka csökkenteni hagyományos tekintélyét, sőt ellenkezőleg emelte azt. Egy ideig tartó habozás után rendeleteivel megújította az állások örökletes voltát s így a hivatali nemesség (*noblesse de robe*) még határozottabban kialakulhatott.

Richelieu arra törekedett, hogy főképp barátaival, rokonaival és mindazokkal, akik csatlakoztak hozzá, akiket együtt az ő szövettségének szokott nevezni, uralkodjék. Legnagyobb kegyének jele volt mindenki számára, ha az illetőt rokoni kötelekekkel belevonta ebbe a szövetségbe. És milyen sokan csatlakoztak ehhez mások is, akik a körülmények változása folytán akár magas, akár alacsony hivatalokba kerültek.

A minisztériumban néha voltak mozgolódások, de a bíboros nem törődött vele. A miniszterek — mondja a velencei követ megemlékezései során — csak mint a bíboros alárendeltjei vezetik az ügyeket, az közli hajlandóságait és terveit, ők pedig csak eszközök az ő kezében.

Aki tudni akarja, hogyan bánt velük, az nézze meg azt az utasítást, amit Bullien kapott, amikor átvette a pénzügyek vezetését. A bíboros figyelmeztette, hogy az állam vagyonára fordítsa azt a gondot, amellyel eddig a sajátját gyarapította, s ezentúl érje be azzal a jövedelemmel, amit a király utal ki neki; minden gondolatát a pénzügyek megreformálására és a nép terheinek megkönnyítésére irányítsa; tegyen le minden ellenséges érzelméről, amit eddig egyesek iránt táplált és az ügyeket egyedül csak józan indokok szerint vezesse.

Richelieu méltányosnak találta azt, hogy aki az állam ügyeit szolgálja, a sajátját se hanyagolja el; a király is figyelmeztette — egy régi császár szavaival —, hogy el ne hanyagolja azoknak az embeereknek az érdekeit, akik az övéit szolgálják. De — folytatta —, ha valaki hivatalos ügyek leple alatt saját személyes céljait mozditaná elő, az valósággal pestis volna az államra. Olyan hibákat, amelyek az ügynek váltak ártalmára, még legszűkebb környezetének sem nézett el.

Richelieu mintegy második királya volt az országnak. Már 1629-ben úgy jellemzik őt, hogy a kérelmezők szolgáltrakész tömege megtölti házát, termeinek ajtait; ha gyaloghintójában körülhordozzák, mindenki félő tisztelettel köszönti, az egyik letérdel, a másik kérvényt nyújt át neki, a harmadik ruháját igyekszik megcsókolni, és mindenik boldog, akit csak egyetlen kegyes pillantásra méltat. Hiszen akkor már az összes ügyek az ő kezei közt voltak, már akkor magára ruháztatta mindazokat a legfőbb méltóságokat, amelyeket alattvaló csak viselhet és rangját még emelte a kardinális méltóság bíbora. Még a legelőkelőbb vérbeli herceg, Condé is, rangban maga fölött állónak tekintette.

Azóta csak még sokkal hatalmasabb, és főleg, félelmetesebb lett. Mélységes visszavonultságban élt Ruelben, egy az északi szél-től némileg védett parkban. Megközelíthetetlenségében is — igazán fontos jelentést kellett hoznia annak az idegen követnek, akit színe elé bocsátottak — ő volt az államügyek középpontja; maga a király is gyakran ájtott hozzá Saint Germainból államtanácsot tartani. Ha ő ment oda, testőrség vette körül, amely neki tett esküt és tőle húzta zsoldját, — így még a király házában is védve volt ellenfeleitől. Személyes szolgálatát a hozzácsatlakozott legelőkelőbb házak nemes ifjainak egész serege látta el: ezek számára iskolát is tartott fenn. Nagyszerűbb istállója, fényesebb szolgaszemélyzete, pompásabb asztala volt, mint magának a királynak — lakása is jobb. Párizsban övé volt a kis Luxembourg-palota és neki épült a Palais

Royal, amin akkor nagy betűkkel pompázott a „Palais Cardinal“ fölírás, valamint a Hotel Richelieu. Itt volt az az aranykápolna, amelynek minden egyházi szere a legnemesebb fémekből és drágakövekből készült, továbbá válogatott műremekeinek nagyszerű gyűjteménye, könyvtára és saját színháza.

Az ő ösztönzésére kísérelték meg azokat a többféle — hivatalos iratok alapján készült — összeállításokat, amelyek közül az egyik, magának Richelieunek egy munkájához kapcsolódva, e korszak történelmének látszik és kialakulatlanságában is magán viseli átható értelme jegyét.

Fennmaradt tőle számos véleménynyilvánítás is, amelyeket fontos ügyekben terjesztett a király elé. Ha éleseszsűségben Macchiavelli munkáihoz, körültekintés és az indokolás kimerítő volta szempontjából a spanyol államtanács véleményes javaslataihoz foghatók is ezek; merészségük, szempontjaik nagyszerűsége, céljuk fejtegetésének nyíltsága és világtörténelmi eredményeik tekintetében páratlanok. Richelieu önérzete azt kívánta, hogy a király saját belátása alapján és ne tekintélye előtt meghajolva kövesse tanácsait. Ezért a kifejtés alaposságával és a következtetések szigorú logikusságával igyekezett őt megnyerni álláspontjának. Mindezeket a javaslatokat egyetlen egy gondolat hatotta át, mely egyre szélesebb látókörben és egyre hatalmasabb célokra törve, a monarchiát minden más akarat fölé kívánta emelni — és Franciaország hatalmát egész Európára kívánta kiterjeszteni. Soha politikát fényesebb siker nem koronázott.

Richelieu úrrá lett minden ellenfelén.

4. I. LIPÓT ÉS XIV. LAJOS VERSENGÉSE.

Ugyanakkor, amikor Európa fejedelmei mindeütt hatalmuk erősítésére törekedtek és XIV. Lajos hódító tervekkel foglalkozott, a német-római szent birodalom bomladozott. A westfáliai béke után már csak államszövetség volt. A császár jogai úgyszólván teljesen megszűntek. A fejedelmek szuverén jogokat kaptak, maguk közt és külföldi hatalmakkal szövetséget is köthettek: azt a pontot, hogy a birodalom és a császár ellen nem szövetkezhetnek, nem vették komolyan. Egységes kormányzásról már szó sem lehetett. A birodalmi tanács tehetetlen volt; első kúriájában a választófejedelmek követei tanácskoztak, a másodikban 69 egyházi és 96 világi fejedelem, a harmadikban pedig a 65 birodalmi város követei; a császár és a három kúria egyetértését azonban csak a legritkább esetekben sikerült megteremteni.

A westfáliai békekötés után tehát III. Ferdinánd, majd még határozottabban az ő fia, I. Lipót (1657—1705), közvetlen birtokaiakon akarták hatalmukat újjászervezni, hogy császári tekintélyüket is régi fényében állíthassák vissza. Magyarországot és a megtört Csehországot örökös tartományaikkal szorosabban akarták összekapcsolni, egységes birodalomná összeolvasztani. I. Lipót nem maga kormányzott. Nem is nevelték az uralkodásra, hanem papi pályára szánták. Államügyekkel sohasem szeretett foglalkozni,

csak a vallásiügy érdekelte. Tanácsosaiban vakon megbízott, megválogatásukban azonban nem volt szerencsés.

Az osztrák tartományokban nem volt az összpontosításnak semmi akadálya. Ott az ellenreformációval a rendek hatalmát is megtörték. Csehország a fehérhegyi csata után örökös tartomány lett; a törvényhozás egyedül a király joga volt. Az új nemesség nemesített hivatalnokokból és idegenekből alakult, akiknek nem volt olyan ellenálló erejük, mint a régi nemességnek. Amióta a tiroli ág kihalt (1665), Lipót megint az osztrák Habsburgok összes országait egyesítette. Az összpontosítás tehát csak Magyarországon ütközött akadályokba.

Magyarország ragaszkodott alkotmányos jogaihoz. Ha a magyarországi katolikusok mindenáron a királlyal való megértés hívei voltak is, őket is egy nagy ellentét választotta el az udvar politikájától. A külpolitika legfontosabb teendőjének ők a török kiűzését tartották. A Habsburg-ház világpolitikai hagyományai azonban Lipót figyelmét a Nyugatra vonták el, ahol Franciaországgal ismét döntő harcra került a sor. Ebben a harcban pedig a magyarországi elégtelenség Lipót ellen fordultak.

Az ellentét I. Lipót és XIV. Lajos között a spanyol örökösödés kérdésében fejlődött. A Habsburgok spanyol ágát kezdettől fogva a magszakadás veszedelme fenyegette. Ez a rokonsági kötelékeket a császári ág és a spanyol ág közt szorosabbra fűzte. Majdnem minden fokón újabb házasságokkal erősítették összeköttetéseiket. A Habsburgok mellett azonban a francia udvar is arra törekedett, hogy rokon kötélekkel összefűzze ügyét a spanyol dinasztiával. III. FÜLÖP (1598—1621) a pénzügyi bajok következtében békés politikára törekedett; idősebbik leányát XIII. Lajossal, a fiatalabbiakat III. FREDINÁND-dal házásította össze. IV. FÜLÖP (1621—1665) azonban megint beleavatkozott Európa nagy küzdelmeibe, amit Franciaország arra használt föl, hogy németalföldi birtokait megtámadja és egy részüket a *pyrenei* békében elragadja. Fülöp akkor kénytelen volt idősebbik leányát: MÁRIA TERÉZIÁT XIV. Lajosnak nőül adni. Mária Terézia lemondott örökösödési jogáról, de XIV. Lajos kijelentette, hogy a lemondást érvénytelennek tekinti. Fülöp tehát törvénnyel zárta ki Mária Teréziát az örökösödésből, ifjabbik leányát pedig I. Lipóttal házásította össze. IV. Fülöpnek csak egy fia volt: a beteges Károly, a feszültség tehát növekedett, mert azt hitték, hogy II. KÁROLY (1665—1700), akinek gyermekei sem voltak, nem sokáig éli túl atyját. Ez a feszültség évtizedeken át tartott, mindig azzal fenyegetve, hogy I. Lipót és XIV. Lajos közt döntő küzdelemre kerül a sor.

Lajos már IV. Fülöp halálát föl akarta használni, hogy legalább az örökség egy részét magához ragadja. Károly ugyanis Fülöp második házasságából született, Mária Terézia az elsőből; a brabanti örökösödési jog értelmében pedig az első házasságból született leánygyermeknek az örökösödésben elsőbbsége van a második házasságból született fiú fölött. XIV. Lajos erre a jogra

hivatkozva, CONDÉ és TURENNE vezérlete alatt elküldte seregeit *Flandriába* és a *Franche-Comtéban* (*devolutiós háború*). Hódításai-ban Hollandia állította meg, amelyet Lajos terjeszkedése annyira nyugtalanított, hogy ellene Angol- és Svédországgal hármasszövetséget kötött. A szövetség kierőszakolta a békét, amelynek értelmében Spanyolország 12 nevezetes határszéli belga várat engedett át (*Aachen*, 1668).

Lajost azonban nagyon bosszantotta, hogy a kis Hollandia diadalmenetében megállította. Colbert is szerette volna megtörni Hollandia tengeri hatalmát és virágzó kereskedelmét, XIV. Lajos tehát elvonta Hollandiától szövetségeseit, majd 1672-ben 100.000 emberrel tört a Németalföldre. Még a rajnaentínémet érsekségek is szövetségesei voltak. Hollandia magára maradt és nagyrészt a franciák kezébe került.

Ez a szerencsétlenség forradalomba kergette a németalföldieket. Függetlenítésük után is tartományonként választották helytartójukat, mindig a Nassaui-családból. A helytartók azonban a rendek általános gyűlésének voltak alárendelve, ahol a gazdaságilag legfejlettebb tartomány, Hollandia, ragadta kezébe a vezetést és a kapitalista nagykereskedők érdekében békés köztársasági politikát folytatott, amelynek célja az volt, hogy a belső ügyeket maguk intézzék, a külsőkben pedig kereskedelmi érdekeiket védelmezzék. II. ORÁNAI VILMOS halála után, amikor a Nassaui-háznak már csak egy, még gyermek tagja, III. VILMOS élt, a helytartó hatalmát egészen megszüntették. Az államügyeket úgyszólván korlátlanul Hollandia nagypensionáriusa, JEAN DE WITT vezette, aki a devolutiós háborúban meg is állotta a helyét, de az új támadás ellen nem tudott védekezni. Amikor a kereskedők a nagy veszedelemben is csak pillanatnyi érdekeiket nézték és lealázó föltételekkel is békét akartak kötni, kitört az elégtelenség. Az alsó néposztályok fegyvert fogtak és de Wittet meggyilkolták, a kormányt pedig II. Vilmos kezeire bízták.

III. ORÁNAI VILMOS megnyitotta a zsilipeket, a harc komolyra fordult. Közben Lajos ellen nagy koalíció alakult. 1673-ban a császár és a spanyolok Hollandia megmentésére siettek és hozzájuk csatlakozott a brandenburgi fejedelem is. Amikor Anglia is belépett a franciaellenes szövetségbe, XIV. Lajos *Nymwegenben* 1678-ban megkötötte a békét. Árát megint Spanyolország fizette meg, amely lemondott a *Franche-Comté*ről és több belga határvárosról.

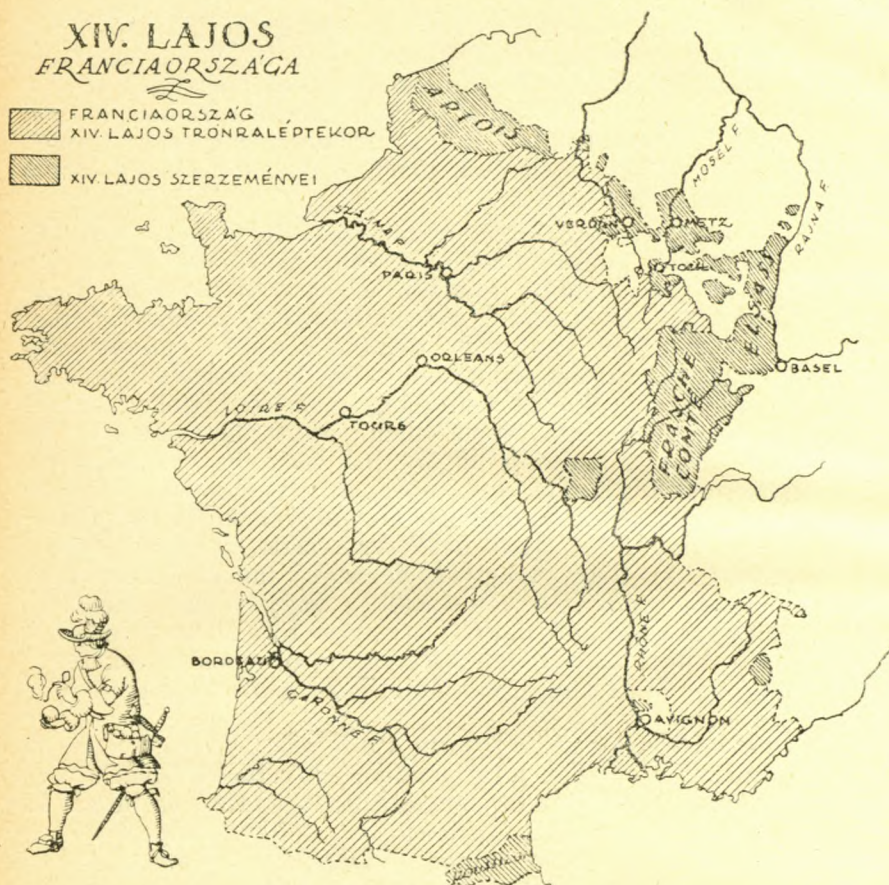
Az új béke azonban nem akadályozta XIV. Lajost abban, hogy a német birodalom rovására terjeszkedjék. Hadjáratait éppen azért, mert hadüzenet nélkül indította meg őket, és mert Louvois mindig kegyetlen pusztítással akart a lakosságra ráijeszteni, rablóhadjáratoknak hívták. Két évvel a nymwegeni békekötés után (1680) *Metz*, *Breisach*, *Besançon* és *Tournay* városokban visszacsatoló kamarákat (*chambres de réunion*) állított föl, amelyeknek az volt a föladatuk, hogy kikutassák, hogy az utóbbi időkben Franciaország-

hoz került területekhez régebben még milyen más községek tartoztak. Az ilyen helységekbe a kamarák határozata alapján a béke idején hadsereget küldött és Franciaországhoz csatolta őket. A legnevezetesebb volt 1681-ben *Strassburg* megszállása, amelyet akkor már minden oldalról francia birtok övezett. Hogy Lipót császár ne léphessen föl ellene, XIV. Lajos THÖKÖLYT segítette és a branden-

XIV. LAJOS FRANCIAORSZÁGA

FRANCIAORSZÁG
XIV. LAJOS TRÓNRALEPTÉKOR

XIV. LAJOS SZERZEMÉNYEI

burgi választófejedelemet is a maga pártjára vonta. Lipótot megbénította a német fejedelmek önálló politikája, majd Bécs ostroma és a főlsszabadító hadjárat vonta el a Rajna vidékéről. 1684-ben tehát fegyverszünetet kötött, amely egyelőre XIV. Lajos kezén hagyta a megszállott helyeket.

XIV. Lajos ezt a fegyverszünetet sem vette komolyan. A következő évben, amikor a pfalzi választófejedelemek férfiága kihalt, a Pfalzot is magának követelte, mert az elhunyt választófejedelem nővére XIV. Lajos öccsének, az orleansi hercegnek volt a felesége.

Követelései ellen a császár a spanyolokkal, svédekkel és a birodalom jelentékenyebb fejedelmeivel szövetekezett (1686). Amikor Lajos 1688-ban mégis betört, a szövetséghez Anglia, Hollandia és Savoya is csatlakozott. Időközben ugyanis Angliában lezajlott a dicsőséges forradalom és III. Vilmos minden módon meg akarta akadályozni XIV. Lajos elhatalmasodását. A nagy szövetség azonban így sem állhatta XIV. Lajos útját. A császár t. i. a törökkel volt elfoglalva, III. Vilmos fékentartására pedig Lajos Írlandban az előzőtt Stuartok érdekében támasztott mozgalmat. A francia hadak közül tehát LUXEMBOURGÉ Németalföldön aratott fényes diadalokat, a másik Pfalzot és a Rajna mentét pusztította el, a harmadik pedig Savoyában diadalmaskodott. Csak a tengeren győzte le az egyesült angol—hollandus hajóhad a franciákat. Minthogy azonban a francia államkincstár kiürült és XIV. Lajos nem remélhette, hogy a hatalmak nagy foglalásokba egyezzenek bele, 1797-ben *Ryswijkben* békét kötött. Megkapta a reuniók következtében megszállott helyeket, Strassburgot is, különben azonban a felek kölcsönösen visszaadták egymásnak foglalásaikat.

5. A SPANYOL ÖRÖKÖSÖDÉSI HÁBORÚ.

A spanyol örökösödés kérdése időközben mindinkább előtérbe toltult. A pfalzi háború után meg is indult a tárgyalás az európai hatalmak közt, hogy a kérdést miként lehetne megoldani. A figyelem akkor a bajor választófejedelem fiára, JÓZSEF FERDINÁNDRA irányult, akinek anyja Lipót és Margit Terézia leánya volt. Ez annál jobb választás volt, mert Lipót fiai nem a Margit Teréziával való házasságból származtak. III. Vilmos közvetítésével létre is jött az egyezés. Azt tervezték, hogy Spanyolországot a gyarmatokkal József Ferdinánd kapja, a melléktartományokkal pedig a Habsburgokat és Franciaországot kárpótolták volna. Spanyolországban azonban a fölosztásról tudni sem akartak és II. Károly a bajor herceget általános örökösévé tette, csakhogy József Ferdinánd már egy év múlva meghalt. A megegyezéseket ez romba döntötte, az ellentéteket nem lehetett elsimítani. II. Károly birtokainak osztatlan örökségét Lipótnak ajánlotta föl második fia, Károly számára. A tengeri hatalmak, illetve III. Vilmos ezt az európai egyensúlyra veszedelmesnek tartották és a fölosztás hívei voltak. Lipót pedig nem rendelkezett az eszközökkel, hogy XIV. Lajost a spanyol határtól távol tartsa. Ez azután a spanyolokat arra ösztönözte, hogy Károlyt halálos ágyán rábíráják, hogy örökségét XIV. Lajos unokájára, Fülöp anjou hercegre hagyja.

1700-ban meghalt II. Károly és Fülöp a francia seregekkel bevonult az országba. A Bourbonok veszedelmes nagy hatalma miatt azonban Orániai Vilmos a császár pártjára állt és segítséget ígért Lipótnak a melléktartományok megszerzésére. A német fejedelmeket, közöttük Poroszországot, amely katonailag a legértékesebb volt, a császár már előbb megnyerte magának. XIV. Lajost csak a bajor

és a kölni választófejedelmek és Mantova segítették. A háború Észak-Itáliában, a Duna és a Rajna mentén és a Németalföldön folyt, 1703-tól pedig Magyarországon is. Itt XIV. Lajos II. Rákóczi FERENCET segítette Lipóttal szemben.

1704-ben már az a veszedelem fenyegetett, hogy a francia—bajor hadak és a magyar fölkelők Bécs alatt egyesülnek és ostrom alá veszik a várost. Az első három évben ugyanis a nagy háború nagyobb eredmények nélkül folyt. A bajor—francia hadak előnyomulása miatt azonban a császári hadvezér, SAVOYAI JENŐ a Duna vonalához ment. Serege jóval kisebb volt, mint ellenfeléé, fölkereste tehát MARLBOROUGH, az angol hadak parancsnokát és arra kérte, hogy lépjenek fel együtt a Duna mellett. Marlborough a Mosel felé indult, azután gyors menetekben Savoyai Jenő *höchstädti* táborához közeledett. Ott zajlott le a szó modern értelmében vett első nagy csata. Savoyai Jenő időközben a császári sereget is újjászervezte. A török háború miatt több mint egy évtizedig nagy csapatokat tartottak fegyverben. Harckészségük, fegyelmük ezalatt nagyot haladt, ámbar Savoyai Jenő még nagyon panaszkodott, különösen, mert a fejlesztéshez szükséges anyagi eszközök hiányoztak. Höchstädtnél a bajor választó földönfutó lett, a győzők elfoglalták Bajorországot és átkeltek a Rajnán. A szövetséghez Portugália és Savoya is csatlakozott. Az angolok I. Lipót fiát, Károlyt Spanyolországba vitték, maguk pedig elfoglalták *Gibraltárt*.

1705-ben meghalt Lipót és fia I. József (1705—1711) erélyesebben folytatta a háborút. 1706-ban Marlborough a *Ramillesnél* aratott győzelemmel egész Belgiumot megszerezte. Itáliában ugyanakkor Savoyai Jenő elfoglalta *Milanót*, majd a következő évben (1707) a nápolyi királyságot is. A Pyrenei-félszigeten pedig Aragonia III. Károly kezeibe került, aki az angolok segítségével *Madridba* is bevonult.

Ebben a kétségbeesett helyzetben XIV. Lajos úgy segített magán, hogy a magyar fölkelőket a dinasztia detronizálására szólította fel. El is érte vele, hogy a császári sereg egy része Magyarországra vonult, de XIV. Lajoson ez nem lendített. Amikor 1708-ban vissza akarta foglalni Belgiumot, Marlborough és Savoyai Jenő *Oudenardenál* újra megverték. Hasonlóképen járt el a következő évben *Malplatquetnél*. Lajos akkor már hajlandó volt Németországnak mindent visszaadni, amit a westfáliai béke óta tőle elvett és Károlyt is elismerte volna spanyol királynak, mert a szövetségesek már a határváratokat ostromolták és a kincstár egészen kiürült, de a szövetségesek azt követelték, hogy unokáját maga üzze ki Spanyolországból, amire mégis inkább a háborút választotta. A király már kincseit pénzzé verette, a katonák éheztek, amikor a véletlen jött segítségére. Anglia a béke érdekében visszahívatta Marlborought. Igaz, hogy ez nem sokat változtatott a helyzeten, mert a magyar fölkelőkkel is létrejött a béke (1711), és így a császári seregek mind a harctérre vonulhattak volna, de ugyanakkor meghalt József császár és a trónon Károly követte, a Habsburg-ház utolsó férfitagja.

Az európai hatalmak csak úgy akarták elismerni a Habsburgokat a spanyol trónon, ha a dinasztíát ismét két ágra szakítják. Ez most már nem volt lehetséges. A szövetségesek tehát hosszabb tanácskozás után *Utrechtben* megkötötték a békét.

A kongresszus, amely a háborút befejezte, egész Európára fontos határozatokat hozott. V. FÜLÖP (1700—1746) eszerint megtartotta Spanyolországot és gyarmatait, azt azonban kikötötték, hogy Franciaország és Spanyolország egy fő alatt nem egyesülhetnek. Az európai egyensúlyt tehát fönntartották, de Spanyolország elvesztette korábbi nagy hatalmát. A császárnak *Belgiumot*, *Milanót*, *Nápolyt* és *Szardíniát* adták, de VI. Károly (1711—1740) jó ideig nem akarta elfogadni a föltételeket és csak 1714-ben *Rastattban* lépett békére. Poroszországot, amelyet Lipót azzal nyert meg magának, hogy királysággá tette, egész Európa elismerte királyságnak. Savoya is királyság lett és megkapta *Sziciliát*. A bajor és a kölni választókat, akik a háború folyamán birtokaikat elvesztették, később visszahelyezték.

6. VI. KÁROLY ÉS POROSZORSZÁG HATALMÁNAK NÖVEKEDÉSE.

XIV. Lajos háborúi idejében a német birodalom fölbomlása rohamosan haladt. A fejedelmek a császár és a birodalom érdekei ellenére is szívesen szövetkeztek XIV. Lajossal. A háborús időkben egyesek szerencsésen munkálkodtak hatalmuk gyarapításán. A WELFEK, mint hannoveri fejedelmek, megszerezték maguknak a kilencedik választófejedelemséget (1692), majd az angol királyi trónt (1714), a szász választó pedig Lengyelország trónjára került (1697). Amikor hatalmuk új királyságaikkal nemcsak növekedett, de független is lett, a császárral szemben is önállóan léptek föl. Hannover és Szászország hatalmánál azonban a birodalom belső békéjére veszedelmesebb volt Brandenburg, illetve Poroszország emelkedése, mert ez az ország a császári sereghez hasonló erős hadsereget tartott. Ebből bizonyos versengés származott, amely a Habsburgokat és a Hohenzollerneket egymással szembeállította.

VI. KÁROLY császárra (1711—1740) saját országaiban sokkal kedvezőbben alakultak a viszonyok, mint apja idején. A rastatti béke Spanyolország melléktartományaival növelte a családi hatalmat. Magyarországon is elsimultak az ellentétek.

Károlynak tehát megvoltak az eszközei, hogy hatalmát kifelé is érvényesítse. Savoyai Jenő a törökök fölött kivívott diadalaival új babérokat is aratott magának. 1715-ben ugyanis a törökök Vencétől újra elragadták *Moreát*. Károly atyja egykori szövetségesének segítségére sietett. Savoyai Jenő fényes diadalt aratott *Péterváradnál*, majd megvette *Temesvárt* és *Belgrádot*, és 1718-ban a *poszta- reváci* békében visszaszerezte a Maros-Tisza-Duna közét és a régi melléktartományok egy részét is.

De megbénította Károly politikáját, hogy a trónt, jőlehet Lipót rendelkezése értelmében József leányágát illetve volna meg, saját leányágának akarta biztosítani. Az új örökösödési rend (*pragmatica sanctio*) érdekében gyakran fontos eredményekről mondott le. A spanyolok nem tudtak belenyugodni melléktartományaik elvesztébe és már 1718-ban el akarták ragadni Károlytól Szardíniát, Savoyától Sziciliát, de a császár szövetekezett Franciaországgal, Angliával és Hollandiával és rövid küzdelem után visszaverte a támadást. Akkor *Sziciliát* elcserélte *Szardíniával* (1720); a savoyai dinasztia azóta Szardíniáról nevezte el királyságát. Azonban ez az eredmény is csakhamar elveszett. Károly, hogy a *pragmatica sancti*ót Oroszországgal elismertesse, segített neki Lengyelországban a francia befolyást megtörni. II. ÁGOST halála után LESZCZYNSZKI SZANISZLÓ ellen III. ÁGOST-ot, a szász választót ültették a trónra (1733). Oroszország és Szászország erre elismerte az új örökösödési rendet, de a háború Itáliában is újra kitört. XV. Lajos ipjának, Leszczyńskynak segítséget vitt és a spanyolok és a szardíniaiak is a francia érdekek mellett szálltak síkra (1733—1735). Károly seregei vereséget szenvedtek és a császár, hogy Franciaországot és Spanyolországot kibékítse, a *bécsi békében* (1738) *Lotharingiát* átengedte Leszczyńskynak s abba is beleegyezett, hogy halála után a hercegséget Franciaországhoz csatolják: a spanyol Bourbonoknak pedig a *pragmatica sanctio* elismeréséért átadta *Nápolyt* és *Sziciliát*. A lotharingiai herceg kárpótlásul *Toscanát*, a császár *Piacenzát* és *Pármát* kapta. Sőt 1739-ben a töröktől is vereséget szenvedett és a *belgrádi békében* megint lemondott a balkáni tartományokról.

E sok lemondásnál azonban veszedelmesebb volt a Habsburgokra, hogy Károly Poroszországot magára haragította.

A Hohenzollernek Zsigmond császártól kapták a brandenburgi örgrófságot. Mint választófejedelmek is erélyesen dolgoztak családi hatalmuk terjesztésén. 1525-ben Brandenburgi Albert a német lovagrend nagymestere szekularizálta a lovagrend birtokait, amelyeket mint porosz hercegséget a lengyel király hűbérének ismert el. 1618-ban a porosz hercegség a brandenburgi választófejedelmekre szállt, akik ugyanakkor a Rajna vidékén is szereztek birtokokat. Ettől az időtől kezdve a Hohenzollernek törekvése az volt, hogy három tagban fekvő birtokaikat egyesítsék. Különösen FRIGYES VILMOS, a nagy választófejedelem (1640—1688) karolta föl ezt a politikát. A westfáliai béke megszerezte neki *Hátsó-Pomerániát*, a *kammini*, a *halberstadti*, a *mindeni* püspökségeket és a *magdeburgi* érsekséget; országainak belső berendezésével pedig olyan hatalomra tett szert, amilyennel egy német fejedelem sem dicsekedhetett. Országáa kicsiny volt, de észszerű kormányzással sokkal nagyobb erőtt fejtett ki, mint egynémely nagyobb állam. A kormányzást ő is abszolút módon folytatta, de azért a rendeknek is maradt hatalmuk. A gazdaság fölvirágoztatása érdekében a nagy

Poroszország fejlődése

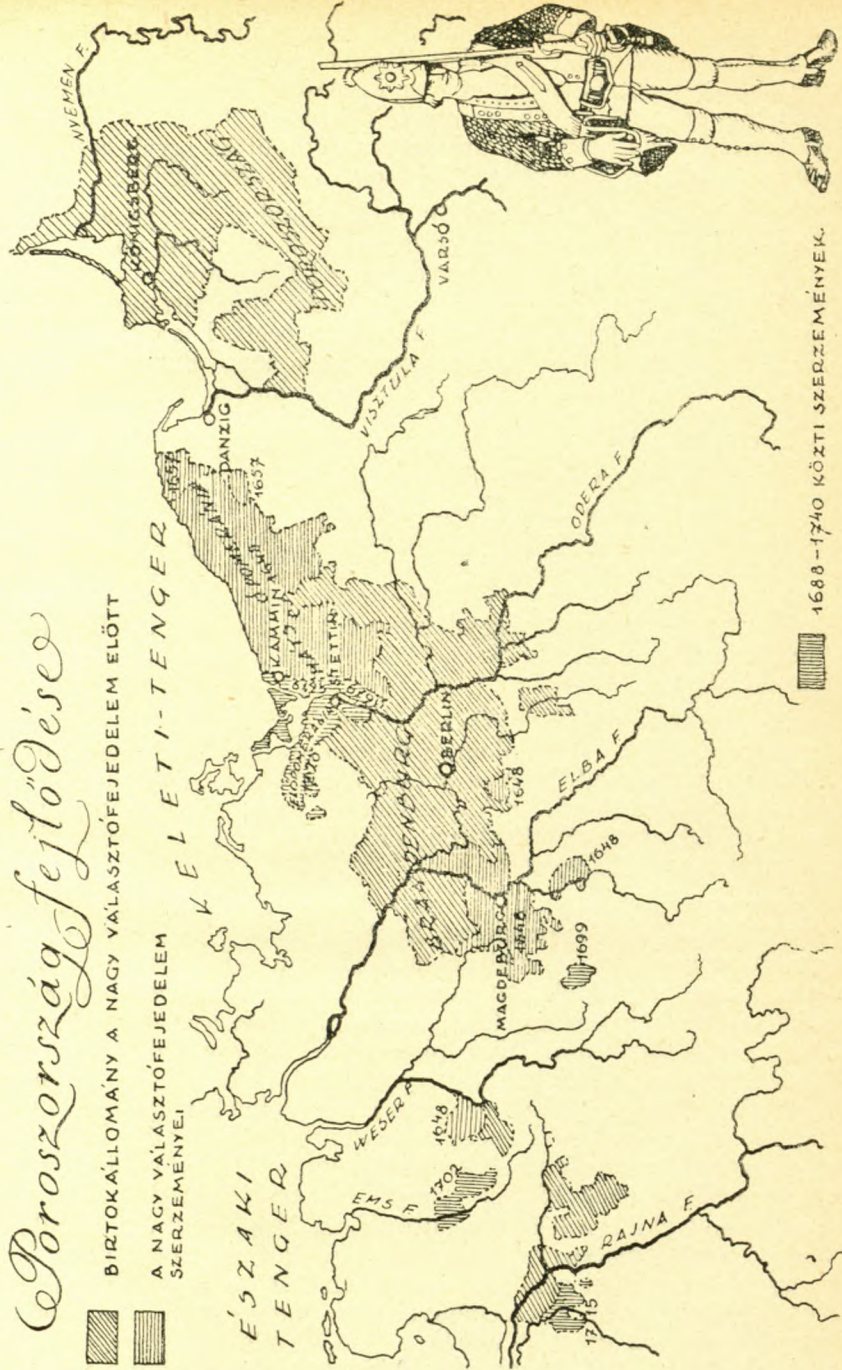

BIRTOKÁLLOMÁNY A NAGY VÁLÁSZTÓFEJEDELEM ELŐTT

A NAGY VÁLÁSZTÓFEJEDELEM SZERZEMÉNYEI

ÉS ÉL E L E T I - T E N G E R

ÉSZAKI
TENGER

1688-1740 KÖZTI SZERZEMÉNYEK

választófejedelem többet tett, mint korának többi német fejedelmei. Francia és hollandus iparosokat telepített, utakat és csatornákat épített. A pénzügyet is olyan szerencsésen szervezte, hogy nagy összegeket fordíthatott a hadsereg fejlesztésére. 30.000 főnyi katonasága fegyelemben még a franciát is fölülmúlta. Igazi katonafejedelem volt, akinek a nevéhez több fontos reform fűződik.

A porosz katonai erőt a többi hatalmak is iparkodtak hasznukra fordítani, ami Frigyes Vilmosnak jó alkalom volt politikai terveinek megvalósítására. A svéd-lengyel háborúban lerázta a lengyel fönnhatóságot. Helyzete a Keleti-tenger mellett ugyan a svédekkel állította szembe, de hozzájuk csatlakozott, hogy Poroszország önállóságát elismertesse; amikor azonban a lengyelek is hajlandók voltak az önállóságot elismertetni, a svédeket cserben hagyta. A hollandiai háborúban XIV. Lajos ellen küzdött, aki, hogy eltávolítsa a Rajna vidékéről, a svédeket küldte országára. A *fehrbellini diadal* (1675) után még Elő-Pomerániát is elfoglalta (1677—1678), de erről a hódításáról XIV. Lajos kívánságára le kellett mondania; csak a *Hátsó Pomeránia* és az Odera közt fekvő keskeny partszegélyt tarthatta meg (*saint-germain-en-laye-i béke*, 1679). Ez a béke a nagy választófejedelem elidegenítette Lipót császártól, akinek szemére vetette, hogy a tárgyalásoknál cserben hagyta. Ezért szövetkezett azután XIV. Lajossal, ami viszont Lipótot bénította meg a reuniók idején.

Fia III. FRIGYES (1688—1713) eleinte atyja nyomdokain haladt, őt azonban inkább az irodalom, a tudomány és a művészet érdekelték. Fő vágya az volt, hogy a szász választó után ő is megkapja a királyi címet. Ez sikerült neki, amikor a spanyol örökösödési háborúban Lipótot megsegítette. Lipót 1701-ben elismerte porosz királynak, (mint ilyen I. Frigyes).

Poroszországra sokkal jelentősebb volt I. FRIGYES VILMOS király (1713—1740) uralkodása. Apjának éppen az ellentéte: igen egyszerű, szigorú, valósággal polgári erkölcsű fejedelem volt. A magasabb műveltség érdekében keveset tett, annál buzgóbban ápolta azonban a népnevelés ügyét. Szabad óráit legszívesebben családi körben vagy tanácsosai közt pipázva és sörözve töltötte el. Politikája mindenben a nagyatyja nyomdokain haladt. Az apja idejében elzüllött pénzügyet rendbehozta, a jövedelmeket gyarapította, a nemesek hadkötelezettségét pénzen megváltatta. Vasszigorral kitűnő hivatalnokosztályt nevelt, akiktől odaadó, hű szolgálatot követelt. Az állami jövedelmek hűtlen kezelőit fölakasztatta. A porosz közigazgatás volt akkor a legjobb Európában. Maga a király leginkább a hadsereggel foglalkozott. Maga is kijárt a gyakorlatokra, de a legnagyobb szeretettel gárdáját ápolta, amelybe csak a legszebb szál legényeket fogadta be. Szerzeményei közül *Geldernt*, a Maas mellett, trónralépésekor az *utrecht-i békében* (1713), *Elő-Pomerániát* a nagy északi háborúban (1721) nagyobb erőfeszítés nélkül kapta meg.

7. SVÉDORSZÁG ÉS OROSZORSZÁG FEJLŐDÉSE.

Északon Svédország volt Európa vezető nagyhatalma, amióta a kalmári uniótól elszakadt és a WASÁKAT ültette trónjára. Azokban a küzdelmekben, amelyeket a Keleti-tenger partvidékeinek megszerzésére folytatott, fontos területekkel gyarapodott és kitűnő hadsereget szervezett. Állami intézményei mintaszerűek voltak. A lakosság hadi kötelezettsége, fegyelmezett nemzeti serege biztosították politikai fölényét. A pénzügyet is kitűnően szervezték: a stockholmi volt az első jegybank (1657). Nagy terjeszkedésükkel azonban a belső erők nem álltak arányban. Csakhogy Gusztáv Adolf halála után fölbomlott a szigorú fegyelem. A svéd nemesek kapzsisága az ország erejét is megbénította, mert elszedték a koronajóságokat és ezzel az országot jelentékeny jövedelmi forrásoktól fosztották meg. Uralmukat az alsó néposztályok is meggyűlölték. A XVI. Lajos hadügyi reformjai után pedig már a svéd sereg sem volt az első, mert a harmincéves háború óta alig fejlődött tovább. A Keleti-tenger birtokáért szakadatlan háborúkat kellett vívnia, mert a svédek sem jó tengerészek, sem kereskedők nem voltak és fönnhatóságukat nem tudták megszilárdítani.

Hatalmuk azonban a 17-ik század végéig csorbitatlanul fennmaradt, mert ellenfelek: Dánia, Lengyel- és Oroszország szervezete még gyengébb volt. Gusztáv Adolf leányát, KRISZTINÁT a belső pártok elvakult tusakodásai és a nemesség elhatalmasodása keserítették el, lemondott tehát apja mostohanővére fiának, X. KÁROLY GUSZTÁVNAK (1654—1660) javára. Őt azonban a Wasa-család katolikus lengyel ága nem ismerte el, és ez alkalmat adott arra, hogy Lengyelországgal és Dániával újra kitörjön a küzdelem. Lengyelország akkor már nagyon elgyöngült, úgyhogy szomszédai fölosztására gondoltak. X. Károly a nagy választófejedelem segítségével *Varsónál* háromnapos küzdelemben le is győzte a lengyeleket (1656), akiknek nagy része szintén őt támogatta, de azután egyik csapás a másik után érte. A nagy választófejedelem megbékölt a lengyel királlyal, amikor ez elismerte Poroszország függetlenségét. A lengyelekben is fölébredt a nemzeti öntudat és királyuk pártjára álltak. Dánia pedig elérkezettnek látta az időt, hogy azokat a területeket, amelyeket még a harmincéves háború idején kellett átengednie, visszaszerezze. Az ő támadása miatt X. Károlynak Dánia ellen kellett fordulnia. Ezt a háborút X. Károly fényesen fejezte be. III. Frigyes (1648—1670) lemondott *Schonenről*, *Hallandról*, *Blekingeről*, *Bornholmról* és némely norvég határszéli területekről (1658). De Károly még ugyanabban az évben megtámadta *Kopenhágát* is. Ebben a háborúban szenvedte Svédország az első kudarcot. A támadás nem sikerült, az európai hatalmasságok a nagy választófejedelem vezetésével kiűzték a svédeket *Jütlandból* és békére kényszerítették X. Károlyt. Dánia még vissza is kapta Bornholmot és a norvég határszéli területek egy részét. A békébe

dus háború alkalmával foglaltak állást. Szövetségük XIV. Lajossal kényszerítette őket, hogy a nagy választófejedelemmel szembeszálljanak. Akkor Fehrbellinnél vereséget szenvedtek, amely hírukön komoly csorbát ejtett. Svédországban csak akkor kezdtek komolyan foglalkozni a bajok orvoslásával. XI. Károly is az abszolút kormányrendszerrel tett kísérletet, hogy az ország erejét kifejthesse. Az alsóbb osztályok segítségével megtörte a nemesség hatalmát és visszaszedte tőle, különösen hűtelen gyámjaitól, az állami javakat (1680—1682).

Svédország szerencsétlenségére azonban XI. Károly korán halt meg. Utóda: fia XII. KÁROLY (1697—1718) pedig még csak 15 éves volt, amikor a trónra került. A sok ellenség elérkezettnek látta az időt, hogy leszámoljanak a svédekkel. Különösen Lengyelország, amelynek trónjára a szász választófejedelemet, II. ÁGOSTOT (1697—1733) választották meg, izgatott a háborúra. Szövetkezett is Dániával és a nagyratörő orosz cárral, NAGY PÉTERREL. Lengyelország Livlandot, Oroszország a Finnöböl partjait akarta megszerezni, Dánia pedig Holsteinért viszálykodott Svédországgal. A szövetségesek azonban nagyon csalódtak, amikor azt hitték, hogy Károly tehetetlen lesz ellenük. Még el sem készültek, amikor 1700-ban ő támadta meg Kopenhágát s a meglepett IV. FRIGYEST (1699—1730) *Travendalban* békére kényszerített. A megalázott dán királynak meg kellett ígérnie, hogy Svédország ellen nem fog fegyvert. Időközben Péter cár a tengerpartot akarta meghódítani és nagy sereggel *Narvát* ostromolta. XII. Károly tehát ellene fordult és jóval kisebb, de fegyelmezett seregével Péter rendszeres harchoz nem szokott hadát szétverte (1700). Narvai diadala után azonban végzetes hibát követett el. Svédország legveszedelmesebb ellensége Oroszország volt; Károly azonban Lengyelország ellen fordult. Bevonult *Varsóba* (1702), a lengyeleket II. Ágost ellen föllázította, majd két fényes diadal után megfosztotta Ágostot a tróntól és LESZCZYNSZKI SZANISZLÓT (1704—1709) választotta helyébe. Sőt még ezzel az eredménnyel sem elégedett meg; elfoglalta Svédországot is s az *altranstädti* békében kényszerítette Ágostot, hogy Péter cárral kötött szövetségét bontsa föl, a lengyel trónról pedig mondjon le (1706).

A lengyelországi hatéves hadjárat Nagy Péternek alkalmat adott, hogy haderejét újjászervezze és a tengerparton terveit megvalósítsa. A parton új fővárost alapított: *Szentpétervárt* (1703), majd *Narvát* is elfoglalta (1704). Amikor XII. Károly Péter ellen fordult, az orosz hadsereg már harcedzett volt. A svéd seregek a néptelen országban, amelyet előttük még el is pusztítottak, sokat szenvedtek. Károly pedig arra a veszedelmes vállalatra szánta el magát, hogy az ország déli részeibe vonul. Oroszország és Lengyelország közt ugyanis a kozákok szereztek maguknak hatalmat; egyik hetmanjuk, MAZEPPA a kozákok csatlakozásával biztatta Károlyt, ha seregeivel délre vonul. Csakhogy Mazeppa ígéretét nem tudta beváltani, a svéd sereg éhezett, megfogyott és el volt vágva hadi alapjától. Károly mégis ostrom alá fogta *Pultavát*, Nagy Péter túl-

nyomó hadai azonban a svéd sereg javarészét elfogták (1709). Károlynak csak néhány száz emberrel sikerült török területre (*Bender*) menekülnie. A portát tüzelte Oroszország ellen. A törökök a *Prút* mellett be is kerítették a cárt, de Péter megvesztegette a nagyvezért, s a törökök, *Azovot* visszanyerve, békét kötöttek (1711). Károly nem akarta Törökországot elhagyni, amíg a csorbát ki nem köszöri, de a törökök benderi táborát megostromolták és visszatérésre kényszerítették (1713).

Hazájának nagy szüksége is volt már rá. Pultava után ellenségei fölhasználták a kedvező fordulatot: II. Ágost elűzte Leszczyńszkit, Péter cár elfoglalta Finnországot és a partvidéket Livlandig, a dánok Bréma és Verden területét, sőt a szövetséghez I. Frigyes Vilmos, a porosz király is csatlakozott. A sok ellenség ellen Károly sem tudott védekezni, a norvég határon folyó küzdelmekben, *Fridrikshall* ostrománál maga is elesett (1718). Hősiesége országának nem vált javára. Szenvedélyes és makacs politikája következtében Svédország elvesztette nagyhatalmi állását. A *nystadti* békében, amely a nagy északi háborúnak véget vetett, *Brémát* és *Verdent* Hannover, *Stettint*, *Elő-Pomerániát* és a szembenfekvő szigeteket Poroszország, *Livlandot*, *Esthlandot*, *Ingermanlandot* és *Karéliát* Oroszország vette el tőle (1721). Svédország csak Finnországot és a dánok hódításait kapta vissza. A Keleti-tenger uralma Svédország kezéből kisiklott; Észak nagyhatalmassága Oroszország lett.

Oroszország hatalmának alapjait IV. RETTENETES IVÁN cár (1533—1584) vetette meg, aki borzalmas kegyetlenséggel megtörte a nemesség hatalmát. Állandó hadseregével, a *strejlícekkel* a kazáni és asztrakáni tatárok területeit Oroszországhoz csatolta. Kelet felé is terjeszkedett, ahol meghódította a *Tobol* és *Irtis* körül fekvő *Szibíriát*.

Amíg azonban Oroszország a művelt Nyugattal összeköttetést teremteni nem tudott, addig nem volt semmi jelentősége. A ritkán lakott Észak-Ázsiát ugyan rövid idő alatt egészen uralma alá hajtotta, de az új terület politikai hatalmát nem növelte, gazdaságát föl nem lendítette, s a műveltségre sem hatott. A nyugati összeköttetésnek pedig két nagy akadály volt: hogy Oroszországnak nem volt tengerpartja és hogy a lakosság ridegen elzárkózott a nyugati műveltség elől.

IV. Iván halála után komoly belső zavarok támadtak. Fiával kihalt a Rurik-család; a hatalmat a nyugati műveltség lelkes híve, GODUNOV (1598—1606) ragadta kezébe; az ó-oroszok azonban ellene fordultak és hosszas küzdelmek után a ROMANOVOK szerezték meg a trónt. A belső viszonyok tehát nem kedveztek a hódító politikának, de Oroszországnak az volt a nagy szerencséje, hogy amikor nyugat felé törekedett, az a három ország, amely a tengertől elzárta: Svédország, Lengyelország és Törökország már hanyatlásnak indult és az orosz támadásokkal nem tudott szembeszállni.

jegestenger partjairól (*Arhangelszk*) fönntartani nem lehetett; Nagy Péter politikájának alapgondolata tehát az volt, hogy Oroszországnak tengert szerezzen. Ezért Hollandiában a hajóépítést tanulmányozta, maga is beállott hajóácsnak, hazatérve pedig hajóhadat szervezett. Tervéhez először délen foghatott hozzá, ahol elfoglalta *Azovot* (1695). Oroszországra azonban a Keleti-tenger partvidéke fontosabb volt, mint a Fekete-tengeré. Ott a nagy északi háború adott alkalmat Péternek, hogy megteremtse az állandó érintkezést a nyugati országokkal.

A hódítással egyidőben folyt a belső szervezés is. Oroszország Péter alatt európai állam, a nagy európai bonyodalmakban pedig számottevő tényező lett. Különösen az új főváros virágzott föl hamarosan.

Az udvarban meghonosodott európai divat és szokás, a cár utazásai, a külföldi iparosok beédesgetése és az oroszok európai tanulmányutai azonban az ó-orosz körökben elégtelenséget keltettek. A papság izgatott a cár ellen, nékje: Zsófia, neje és fia is ármányokat szőttek ellene. Ezeket a mozgalmakat azonban a cár vad kegyetlenséggel fojtotta el; fia is a börtönben halt meg. Az ellenszegülő és önállóságra törekvő elemeket megtörte. Minthogy az ó-orosz pártot a papság támogatta, az egyház hatalmát is megszorította.

8. A HABSBURGOK ÉS POROSZORSZÁG VERSENGÉSE.

A spanyol örökösödési és a nagy északi háború után Európában a nagyhatalmak egész sora alakult ki. A következő háborúk nem igen változtattak a hatalmi viszonyokon. Csak a Habsburgok tekintélye és hatalma csökkent némileg VI. Károly alatt s a porosz erősödött meg. Poroszország a berryi hercegséget is meg akarta szerezni a Rajna vidékén, de ezt VI. Károly megghiúsította. Így e között a két hatalom közt mély szakadás következett be s amikor Károly után Mária Teréziának kellett volna a Habsburg országot örökölnie, Poroszország megindította ellene a harcot. De Poroszországon kívül Mária Terézia ellen fordultak azok az országok is, amelyek területi engedmények fejében a *pragmatica sanctio*-t elismerték.

A háborúra a bajor választófejedelem, Károly Albert adott okot, aki I. József császár leányát bírta nőül s a *pragmatica sanctio* örökösödési rendjét elismerni nem akarta. Mária Teréziával (1740—1780) szemben magának akarta megszerezni a császári koronát, valamint az osztrák örökös tartományokat is. Tárgyalások folytak, hogy Mária Terézia ellen nagy szövetséget alakítsanak. Ezt az időpontot használta föl II. Frigyes, hogy a porosz törekvéseket megvalósítsa. A Hohenzollernnek már korábban igényt emeltek Szilézia egyes részeire, Frigyes tehát azzal a követeléssel lépett föl, hogy Mária Terézia adja át neki Sziléziát, s erre az esetre föl-

ajánlotta fegyveres támogatását a királynő ellenségei ellen. Mária Terézia és férje, LOTHARINGIAI FERENC azonban ilyen lealázó egyezségekre nem voltak hajlandók. Az elutasító válasz után II. Frigyes, még mielőtt az európai szövetség megalakult volna, betört Sziléziába. A porosz seregnek könnyű dolga volt, mert Mária Terézia nem volt elkészülve a háborúra, úgyhogy *Glogau* elfoglalása után a porosz király egész Sziléziát megszállotta. Az osztrák sereg csak hónapok múlva indulhatott el Sziléziába, ahol azonban *Mollwitz*nál vereséget szenvedett.

Időközben létrejött az európai szövetség Mária Terézia ellen. A hatalmasságok nyíltan megszegték azokat az egyezségeket, amelyeket VI. Károly császárral kötöttek. *Franciaország*, *Spanyolország*, *Nápoly* és *Szászország* szövetkeztek a bajorokkal és a poroszokkal. Mária Teréziát csak *Angolország* támogatta, amelynek új uralkodó családja (HANNOVER) a franciákkal szállt szembe, hogy elismerjék őket Anglia királyainak. A bajorok és franciák Károly Albert igényeinek érvényesítésére a Duna mentén betörték Ausztriába. Ebben a veszedelmes helyzetben Mária Terézia a magyar koronázó országgyűléstől kért segítséget (1741 szept. 11), amely a legnagyobb lelkesedéssel karolta föl a királyné ügyét, akit ellenségei csak magyar királynőnek ismertek el. A bajor választófejedelem a franciák segítségével *Linzbe* vonult, ahol a felső-ausztriai rendek hódolatát fogadta, majd *Prágába* ment, ahol a cseh rendek is meghódoltak neki. A következő tavasszal *Frankfurtban* császárrá választották és VII. KÁROLY (1742—1745) néven megkoronázták. Akkor azonban már Mária Terézia hadai kiszorították Ausztriából a bajor csapatokat, a magyar huszárok pedig Károly koronázásának napján Károly székvárosát, *Münchent* szállották meg. Ezek után II. Frigyes is hajlandó volt békét kötni. Bevonult még Csehországba, ahol megverte Mária Terézia sógorának, LOTHARINGIAI KÁROLYNAK seregét, de ezt az alkalmat megragadta, hogy megkösse a békét. A *boroszlói békében* Mária Terézia átengedte neki Sziléziát az *Oppa* folyóig, valamint *Glatz* grófságot (1742).

II. Frigyes kivételével a küzdelem az összes ellenségek ellen dicsőségesen folyt. Az angolok *dettingeni* diadala után (1743) a szövetség bomladozni kezdett. VII. Károly, mint menekült, Franciaországban tartózkodott. Szardinia és Szászország pedig megkötötte a békét. Mária Terézia akkor megígérte a szászoknak, hogy azt a törekvésüket, hogy Szász- és Lengyelországot területileg összekapcsolják, támogatni fogja. Ez a megállapodás II. Frigyeset fenyegette új veszedelemmel, Poroszország tehát új háborút indított. 1744-ben Frigyes megvette Prágát, de csak rövid ideig bírhatta, mert Lotharingiai Károly ügyes manőverrel Sziléziába szorította. Ugyanakkor a magyar lovasok megint átkeltek a Rajnán és NÁDASDY elfoglalta *Lauterburgot*. A döntő fordulat VII. Károly halálával következett be; fia, hogy Bajorországot visszakapja, lemondott ausztriai igényeiről és ígéretet tett, hogy a császárválasztáson Mária Terézia férjére, Ferencre fogja szavazatát adni (*füs-*

seni béke, 1745). A háborút ezek után Frigyesnek egyedül kellett folytatnia, mert a franciákat az angolok kötötték le. 1745-ben tehát Lotharingiai Károly már Sziléziában támadta a poroszokat, de két ízben is csatát veszített. Veszteségei azonban nem voltak jelentékenyek, úgyhogy már Berlin ellen készült, de a poroszok két kisebb csatával ezt a vállalkozást is megakadályozták, amire a felek kibékültek. A *drezdai béke* (1745) értelmében *Szilézia* és *Glatz* Frigyesé maradt, de ő is elismerte császárnak az időközben megválasztott I. FERENCET (1745–1765).

Ezek után a küzdelem csak a nyugati harctéren folyt. A franciák a Stuartok pártolásával kényszerítették az angolokat, hogy csapataik javarészét vonják vissza és megszállották Belgiumot; Mária Terézia viszont Oroszországgal szövetséget kötött. Ennek következtében 1748-ban ott is létrejött a béke (*Aachenben*), amelynek értelmében az elfoglalt területeket kölcsönösen visszaadták; a hatalmak elismerték a *pragmatica sancti*ót és Angliában a Hannovereket, Mária Terézia pedig a spanyol Bourbonok mellékága javára lemondott *Parmáról* és *Piacenzáról*.

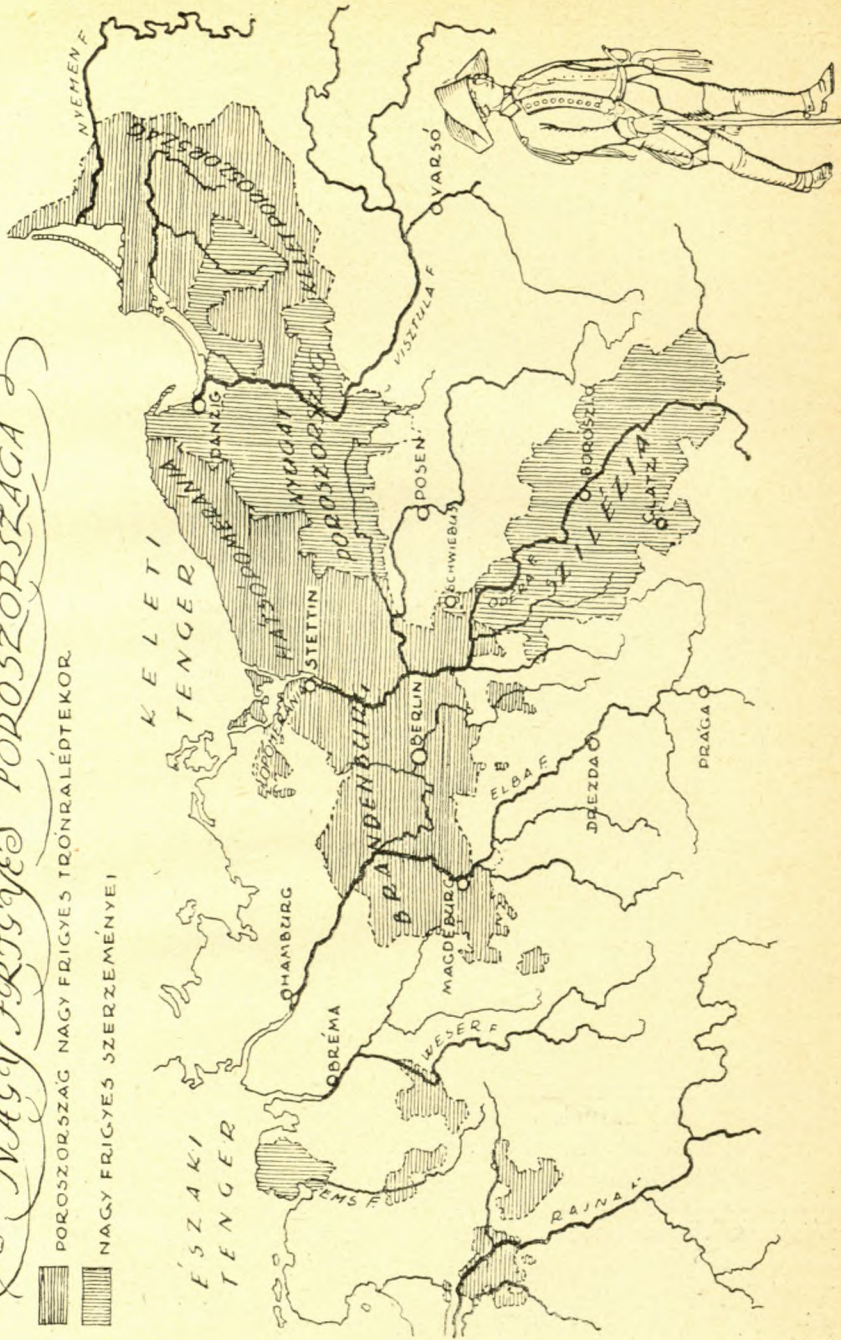
Mária Terézia azonban nem tudta megbocsátani II. Frigyesnek támadását és nem nyugodott bele Szilézia elvesztésébe. Seregét újjászervezte és egy évtized múlva ő indította meg a harcot, hogy Frigyeset megalázza. Minisztere, KAUNITZ nagy európai szövetség alakításán fáradozott. ERSZÉBET cárnő (1741–1762) Frigyes gúnyolódásai miatt haragudott, Szászország félt Poroszország hatalmától, Svédország Pomerániára vágyott; megnyerte tehát őket a háború eszméjének. Frigyes egyedül Franciaországra számíthatott, de utóbb Angolországhoz közeledett, amivel a franciákat is az ellenség táborába terelte. Frigyes pártján tehát csak Anglia állott; Kaunitz legnagyobb eredménye pedig az volt, hogy a Habsburg-ház legnagyobb ellenségét, Franciaországot is megnyerte a szövetségnek.

A veszedelem, amely Frigyeset ilyen körülmények között fenyegette, igen nagy volt. A király még 1756-ban értesült róla. A tervvel együtt azt is megtudta, hogy ellenségeinek a fölkészülésre még egy évre van szükségük. Ezt az alkalmat akarta megragadni, hogy gyors támadással a szövetséget megbénítsa. A döntést azonban nem merte megkockáztatni. A szászok *Pirnánál* elsáncolták magukat és a király heteket töltött kiéheztetésükkel. Ezzel időt adott a császári seregnek a készülődésére. A *lobositz*i csata a poroszokra igen kedvezőtlenül alakult, s ámbár győztek, veszteségük olyan nagy volt, hogy az üldözést meg sem kísérelték (nov. 1). A szászok ugyan kapituláltak, de Frigyes célját nem érte el; ahelyett, hogy a szövetséget megbénította volna, ellenségeit gyorsabb készülődésre serkentette.

Nem sikerült második évi (1757) hadjárata sem. Míg a poroszok ostromolták, megérkezett DAUN felmentő hada, amely *Kolinánál* megverte Frigyeset és ezzel Prágát is felszabadította. Ennek a diadalnak az emlékére alapította a királynő a *Mária Terézia-rendet*.

NAGY FRIGYES POROSZORSZÁGA

 POROSZORSZÁG NAGY FRIGYES TRÓNRALEPTÉKOR
 NAGY FRIGYES SZERZEMÉNYEI

Időközben az oroszok és a franciák is megindították hadaikat. Frigyesre tehát a helyzet válságosra fordult. Úgyét már csak diplomáciai tárgyalások menthették meg, a fegyver nem. Kolini veresége után egyelőre nem akarta elhagyni Csehországot. Az oroszoktól s a tétlen franciáktól nem kellett tartania. Csak amikor SOUBISE egy második francia sereggel Szászországba tört be, fordult Frigyes ellene. Onnan azonban vissza kellett térnie fővárosa védelmére, mert HADIK 3—4000 magyar huszárral megszállta *Berlint* és

200.000 tallér sarcot vett meg rajta. Csak azután fordulhatott újra Soubise ellen, akinek csapatait *Rosbachnál* menetközben oldalba támadta, s könnyű diadalt aratott fölöttük (nov. 5.). Onnan gyors menetekben Sziléziában termett, ahol a császáriak a porosz sereget időközben megverték és *Boroszlót* elfoglalták. *Leuthennél* lovaságának köszönhetette a diadalt, amelynek nagy munkájába került, hogy a császári gyalogosokat állásukból elűzze (dec. 5.). Ezeknek a diadaloknak azonban csak pillanatnyi hatásuk volt; a harmadik esztendőben (1758) Frigyesnek már föl kellett adni nyugati és keleti tartományait. Csehországból is kiszorították.

A háború akkor már egészen kimerítette Poroszországot, s az 1759. évben a poroszok nagy vereségeket szenvedtek. Először az oroszok verték meg a keleti porosz hadat. Amire Frigyes a harc-térre sietett, már nem tudta megakadályozni az osztrák és az orosz hadak egyesülését és maga is nagy vereséget szenvedett (aug. 12). Egyik tábornokát seregestül elfogták és *Drezdát* is elhódították. 1760-ban Boroszló közelében maga is három osztrák sereg közé került és csak úgy menekült meg a körülfárastól, hogy Laudont *Liegnitz-nél* visszaverte. LACY és az oroszok néhány napra *Berlint* is megszállották. Frigyes akkor nagyrészt csak hírének köszönhetette, hogy Sziléziát és Szászországot megtarthatta. 1761-ben már nem is bocsátkozott ütközetbe. Poroszországot akkor válságos helyzetéből csak Erzsébet cárnő halála mentette meg. III. Péter cár (1762) békét kötött és Svédország is abbahagyta a háborút; Pomeránia és a keleti porosz birtokok tehát visszakerültek Frigyes hatalmába. Ez új erőt öntött a királyba; nagy ütközetek nélkül visszavonulásra kényszerítette Daunt, a birodalmi és a francia hadakat és béketárgyalásokat kezdett. A *hubertsburgi* békében visszakapta minden birtokát (Sziléziát is) és viszont visszaadta Szászországot.

Minthogy Mária Terézia Poroszországot a hétéves háborúval sem tudta megtörni, hatalmát azzal akarta ellensúlyozni, hogy Bajorországot birtokaihoz csatolja. 1777-ben kihalt a bajor választófejedelmek családja és Bajorországot a pfalzi választó örökölte. II. JÓZSEF császár akkor kényszerítette a pfalzi választót, akinek egyenes örökösei nem voltak, hogy örökösödési igényeit ismerje el. Erre azonban Frigyes újra bevonult Csehországba, s a *tescheni egyezmény* értelmében József csak a *Duna*, a *Salzach* és az *Inn* közt fekvő területet kapta (1779). Később József azt a tervet vetette föl, hogy a pfalzi választóval Bajorországot elcseréli *Belgiumért* (*Luxemburg* kivételével), ez ellen a terv ellen azonban Frigyes szövetkezett Szászországgal és Hannoverrel és így ezt is megghiúsította (1785). A Habsburgok birodalma és Poroszország tehát továbbra is, mint egyenlő erejű versengő felek álltak egymással szemben.

Milyen volt I. Jakab abszolutizmusa?

Milyen pártok küzdöttek egymás ellen a 17. században Angliában?

Hogyan ütközött össze I. Károly a parlamenttel?

Mi az a hosszú parlament?

Milyen volt Cromwell uralma?

Mi az az act of navigation?

Hogyan folyt le a restauráció?

Mik voltak II. Károly és II. Jakab uralmának hibái?

Mi az a dicsőséges forradalom?

Melyek az angol alaptörvények?

Hogyan diadalmaskodott az abszolútizmus Franciaországban?

Milyen volt Richelieu kormányrendszere?

Hogyan folytatta Mazarin Richelieu politikáját?

Mi az a fronde mozgalma?

Milyen volt XIV. Lajos személyes uralma?

Miről nevezetes Colbert minisztersége?

Milyenek voltak a vallási viszonyok XIV. Lajos Franciaországában?

Mit szerzett XIV. Lajos Franciaországnak?

Mi a devolúciós háború?

Mi a hollandiai háború?

Mik a reuniók?

Mi volt a spanyol örökösödési kérdés?

Hogyan akarták az európai hatalmak a spanyol örökösödési kérdését megoldani?

Melyek a spanyol örökösödési háború nevezetes fordulatai?

Mi az utrechti és a rastatti béke?

Hogyan alakultak át a német fejedelemségek viszonyai a westfáliai béke után?

Hogyan rendezte VI. Károly a Habsburgok örökösödését?

Milyen szerződésekkel kívánta VI. Károly biztosítani a pragmatica sanctiót?

Milyen területekről mondott le VI. Károly?

Hogyan fejlődött Poroszország nagy hatalma?

Hogyan fejlődött Poroszország katonai hatalma a nagy választó és I. Frigyes Vilmos alatt?

Hogyan fejlődött Svédország nagy hatalma?

Mi volt X. és XI. Károly uralmának jelentősége?

Hogyan folyt le a nagy északi háború?

Hogyan vesztette el Svédország nagy hatalmát?

Hogyan fejlődött Oroszország hatalma?

Mik voltak Oroszország bajai Nagy Péter trónraléptekor?

Hogyan tette naggyá Nagy Péter Oroszországot?

Mi volt az osztrák örökösödési háború?

Milyen háborúkat vívott II. Frigyes Mária Teréziával?

Hogyan folyt le a hétéves háború?

Mit szerzett II. Frigyes Poroszországnak?

Milyen volt Mária Terézia uralma?

Hogyan alakult a Habsburg-birodalom területe a 18. század végére?

VI. MAGYARORSZÁG

I. LIPÓT URALMA ALATT ÉS A FELSZABADULÁS UTÁN.

1. I. LIPÓT URALMA ÉS ERDÉLY BUKÁSA.

A westfáliai béke után Magyarország helyzete is megváltozott. A Habsburgok régi hatalmuk visszaszerzésére szorosabban akarták összekapcsolni örökös tartományaikat és Magyarországot. Ezekből akartak új, erős birodalmat szervezni, hogy így császári hatalmuk régi fényét helyreállíthassák. Fölmerült megint a terv, hogy Magyarországot is a birodalomhoz csatolják, vagy választófejedelemséggé teszik, hogy a Habsburg szavazatok számát gyarapítsa. Hogy ezt a tervet megvalósíthassák, a magyar alkotmányt meg kellett semmisíteni. A munkát már III. FERDINÁND megkezdte. Hogy a trónváltás rázkódtatás nélkül történjék és a rendeknek ne jusson eszükbe, hogy az új királynak föltételeket szabjanak, III. Ferdinánd már életében megkoronáztatta fiát, IV. FERDINÁNDOT (1647), majd az ő halála után I. LIPÓTOT (1665).

I. Lipót (1657—1705) sokkal kedvezőbb viszonyok között is láthatott hozzá a beolvasztás tervének megvalósításához, mint elődei közül bárki. Erdélytől már nem kellett tartania. Ott I. RÁKÓCZI GYÖRGY halála után rohamos hanyatlás állott be.

II. RÁKÓCZI GYÖRGY (1648—1657) is jó uralkodó volt. Nagy vagyona nagy hatalmat adott kezeibe. Apja halála után ugyan visszaadta az északi magyar megyéket, de övé maradt *Szatmár*, *Szabolcs* és a *munkácsi uradalom*. A művészeteknek, a tudománynak és az iskoláknak bőkezű párfogója volt. Míg a béke művén fáradozott, uralma áldásos is volt. De 1657-ben lengyel vállalata nagy bajba döntötte.

Lengyelország gyöngesége már régebben kitűnt. A svédek, a poroszok, az oroszok és a kozákok mind lengyel területekre vágyakoztak. Rákóczi is részt akart venni az ország fölosztásában. Amikor X. KÁROLY svéd király 1654-ben megindította hadait II. JÁNOS KÁZMÉR lengyel király ellen, a fejedelem tette határozta el magát. Ajánlatot tett a svédeknek, hogy megsegíti őket. X. Károly ezt visszautasította, amikor azonban a dánok hátbatámadták, mégis elfogadta az erdélyi ajánlatot és Rákóczinak ígérte *Nagy- és Kis-Lengyelországot*, a *Búgtól* (a *Visztula* mellékfolyója) és a *Pripet-*

től délre fekvő vidéket, amelyhez *Galicia* és az elzálogosított szepesi városok is hozzátartoztak. A svédek azonban néhány hónap múlva már kénytelenek voltak Dánia ellen fordulni és Rákóczi magára maradt. Időközben a lengyelek, akiknek nagyrésze a svédekkel küzdött, szintén minden erejükkel az idegenek ellen fordultak. A bécsi udvar segítséget küldött nekik. Még a török is haragudott a fejedelemre. A portán sok tehetetlen kormány után KÖPRILI MOHAMMED lett a nagyvezér, aki erélyes támadó politikát hirdetett. Rákóczi nem vette észre ezt a változást és a török tilalmával nem törődött. Amikor belátta, hogy vissza kell vonulnia, már későn volt. A lengyelek körülfogták és Rákóczinak nagy hadisarcot (1,200.000 frt.) kellett fizetnie. Ekkor azonban a törökök rászabadították a tatárokat, akik egész seregét elfogták és rabságba hurcolták.

A szerencsétlen háborúból Rákóczi csak kevesedmagával tért vissza. Erdélyben nagy volt a szomorúság és az elkeseredés, mert a rendek, családja és magyarországi barátai is óva intették, hogy ne indítsa meg a háborút. Ezt az elkeseredést még fokozta, hogy Rákóczi nem akarta vagyonát a foglyok kiváltására fordítani. A török bosszúja is általános rémületet keltett. Rá akarták venni a fejedelmet, hogy adja át az uralmat fiának, FERENCNEK, akit már korábban megválasztották, de Rákóczi erről hallani sem akart, pedig a török és tatár hadak már közeledtek. Erre a rendek a török felszólítására RHÉDEY FERENCET (1657 nov.—1658 jan.) választották fejedelmökké. Amikor azonban a török veszedelem elvonult, Rákóczi trónját visszakövetelte és Rhédey le is mondott. Maga a nagyvezér vezette tehát Rákóczi ellen seregeit és megvette *Jenő*, *Lugos* és *Karánsebes* várát, a tatárok pedig borzasztóan földúlták Erdélyt. A rendek csak nagynehezen tudták megbékíteni a nagyvezért, aki azonban azt kívánta, hogy BARCSAY ÁKOST (1658 szept.—1660 dec.) ültessék trónra. Rákóczi tőle is visszakövetelte Erdélyt és ezzel újra rázúdította az országra a törököt, aki *Váradot* és a határszéli megyék nagy részét is elfoglalta. A *gyalui csatában* Rákóczi megsebesült és sebeibe belehalt. A török kivonulása után azonban a tatár rabságból visszatért KEMÉNY JÁNOS fogott fegyvert a tehetetlen Barcsay ellen. Barcsay lemondott az ő javára, de Kemény (1661—1662) kivégeztette a fejedelmet és testvéreit és Bécsbe keresett segítséget. Erre már 1661 őszén a törökök APAFI MIHÁLYT (1662—1690) léptették föl ellene, majd *Nagyszöllősnél* megverték és megölték Keményt. Apafi ezek után háborítatlanul ült a trónon, de országának területe már csak kis ronesa volt Bethlen hatalmas Erdélyének. A lakosság megfogyott és elszegényedett, az elpusztult helyekre oláhok vándoroltak be; a fejedelem is csak árnyékuralkodó volt, akit a törökök eszközül használtak föl.

Erdély szomorú romlása pedig a bécsi udvar malmára hajtotta a vizet. Ez, amikor a török Váradot vívta, küldött ugyan némi segítséget Rákóczinak, amely azonban csak az ő halála után látott munkához és visszavette Erdélytől Szatmárt és Szabolcsot. A király Kemény Jánost is csak lanyhán támogatta.

A magyarságra szomorú sors várt. I. Lipót uralkodása első szakaszának mindenható emberei: PORTIA herceg, AUERSPERG, LOBKOWITZ és SINZENDORF voltak; csupa középszerű udvaronc. Bennük vakon bízott a király, pedig nem érdemelték meg a bizalmat. Udvaronc természetük megragadott minden alkalmat, hogy hűeknek bizonyítsák magukat, s minthogy a magyar törekvéseket Bécsben nem szívesen látták, a magyarok befeketítését rendszeresen folytatták. Lipót tanácsában nem volt magyar ember, aki az alkotmány védelmére kelhetett volna. Az ország főméltóságai: WESSELÉNYI FERENC nádor, NÁDASDY FERENC országbíró és ZRÍNYI MIKLÓS horvát bán hatáskörét annyira megszorították, hogy tehetetlenek voltak. Ajánlataikat, tanácsaikat meg nem hallgatták. Az országgyűlésen a sérelmek tárgyalását meg sem akarták engedni.

A szomorú viszonyokat a vallásos ellentétek még inkább elmérgesítették. Akik hazájuknak a kormányzásban akartak szolgálni, akik a bécsi udvar bizalmát meg akarták nyerni, azoknak már politikai szempontból is el kellett hagyniok protestáns hitüket. Még az ILLÉSHÁZYAK is áttértek és BÁTHORY ZSÓFIA, II. Rákóczi György özvegye a Rákóczi-családot is visszavezette a katolikus egyházba. A főúri rend most már egészen katolikus volt és az udvar az ő segítségével nemcsak a jobbgáyságot, hanem a megye nemeseit is katholizálni akarta. A protestánsok sérelmeit a király nem akarta orvosolni s a bíróságokhoz utasította őket, ahol szintén többnyire elutasították őket. Az országgyűlés többsége is immár katolikus volt és az udvar terveit támogatta. Csak kevesen fogták pártjukat, így Wesselényi nádor és Zrínyi Miklós, de kevés eredménnyel.

Ez azután az alkotmányos életnek is kárára vált. Az udvar örült a vallásos viszálynak, mely gyöngítette a nemzetet és úgy vélte, hogy elérkezett a pillanat, amikor az alkotmányt észrevétlenül elkobozhatja.

2. A WESSELÉNYI-FÉLE MOZGALOM ÉS AZ ALKOTMÁNY ELKOBZÁSA.

A legnagyobb bajt I. Lipót török politikája okozta. A török hadszervezet akkor már egészen fölbomlott. A janicsárok minduntalan lázongtak, a szpahik elszoktak a háborúskodástól és a sereg fölszerelése is rossz volt. A magyar hadvezérek és államférfiak ezt régen észrevették, de a bécsi udvar félt a támadó háborútól. A magyarok akarata ellenére is megújította a békét és elnézte, hogy a török pusztítson, raboljon. KÖPRILI MOHAMMED nagyvezér harcias politikája következtében megint megkezdődtek a nagy martalóc támadások. Az udvar pedig ilyenkor azokat fenyegette meg, akik a martalócoknak ellentálltak, zsákmányukat elszedték. Így ugyanakkor, amikor a katholizálás a régi ellentéteket csökkentette, új ellentét fejlődött. A török ügyben a katolikus udvari párt állt legélesebben szemben a királlyal.

Az új ellenzék egyelőre nem szervezkedett, de a közvélemény elítélte az udvar török politikáját és támadó háborút követelt. Ennek a politikának leglelkesebb szószólója Zrínyi Miklós volt. Korának legkiválóbb férfiai közé tartozott: művelt, tudós ember, akinek nagy műveltségét, szép könyvtárát és gyűjteményeit az idegenek is bámulattal emlegették; amellet kitűnő hadvezér és jó államférfiú, de a bécsi udvar nem bízott benne, működését megbénította, terveit megghiúsította. Amikor a török kiűzése érdekében kezdett mozgalmat, minden segítséget megtagadtak tőle, sőt megdorgálták hősiessége miatt. Pedig Zrínyi családja hagyományai következtében is a török elkeseredett ellensége volt. A fölszabadítást szükségesnek tartotta; úgy vélte, hogy ideje is elérkezett, de német segítség nélkül akarta véghezvinni. A bécsi udvar alkotmányellenes kísérletei nagyon bizalmatlanná tették. Félt attól a veszedelemtől, hogyha az országot idegen segítséggel szabadítják föl, akkor azt a bécsi udvar az alkotmány elközbizásával fizetteti meg. Nemzeti erővel akarta tehát a törököt kikergetni. Ebből a célból a hadsereget is át kellett volna alakítani. A martalóc csapatok ellen, az akkori védelmi rendszer mellett a portyázás, a gyors meglepetés, az egyesek vitéz harca jellemezték a magyar katonaságot. Nagy hadjáratához még fegyelmezni kellett volna. Zrínyi egész politikai és irodalmi működését: hadtudományi munkáit, a „*Török áfium ellen való orvosság*“-ot és híres époszát, a „*Szigeti veszedelem*“-et is annak a célnak a szolgálatába állította, hogy izgasson a török kiűzése mellett nemzeti erővel.

Az udvar- és a magyarországi hadak fővezére: MONTECUCCOLI gróf, lenézték, kinevették és megghiúsították ezt a politikát. Terveikbe nem illett bele, a nemzeti érzést nem értették meg és Zrínyi katonai tudományát lekicsinyelték. Pedig Montecuccoli, aki Nyugaton szép babérokat aratott, Magyarországon igen szerencsétlenül küzdött. Amikor Kemény megsegítésére ment, az ellenséget nem látta, Keményt meg nem mentette, de a vidéket elpusztította és serege is tönkrement. Nem ismerte föl a változott viszonyokat és a török rablók ellen is taktikai mozdulatokkal, körülsáncolt táborokból akart célt érni. Zrínyi meg is támadta ezért és Regulus mondását olvasta rá: „Ha rövid a kardod, told meg egy lépéssel“. Montecuccoli pedig e támadás után még engesztelhetetlenebbül gyűlölte a magyarságot és katonai erőnyeit is le akarta tagadni.

Amikor 1663-ban a török Zrínyi birtokaival szemben új várat akart építeni, Zrínyi megelőzte és fölépítette *Ujzerint*. Ezért Köpüri megindította a háborút, amelyben Montecuccoli újabb kudarcot vallott. Csak az osztrák tartományokat védte és tétlenül nézte, hogy a török elfoglalja *Érsekújvárt*, hogy *Nyitraig* elpusztítja a vidéket, és sok ezer rabot visz el az országból. Csak Zrínyi harcolt sikeresen, kétszer verte vissza a törököt Ujzerin alól és több török csapatot egészen megsemmisített. A kor szokása ellenére télen is folytatta a hadjáratot, elfoglalta a Dráva mellett *Babocsát* és *Berzencét* és fölégette az *eszéki hidat*, amelyen a török hadak a Dráván átkeltek.

Sikerei egész Európában nagy örömet okoztak. A pápa és az idegen fejedelmek elhalmozták kitüntetésekkel, de Bécsben akkor is gúnyolódtak rajta.

Köprili 1664-ben új hadjáratra indult. Elsősorban Zrínyi ellen fordult. Az udvar veszni is hagyta Ujzerint. Montecuccoli csak a stájer határnál fogadta el a csatát és *Szentgotthárdnál* fényes diadalt aratott. Mindenki azt hitte, hogy a legyőzött ellenséget üldözőbe veszik és felszabadítják az országot. E helyett egész Európa nagy meglepetésére a győztes hadvezér *Vasvárnál* lealázó békét kötött. A török megtartotta 1660-i és 1663-i hódításait, Érsekújvárt és Váradot is. Lipótnak csak *Lipótvár* fölépítését engedte meg; viszont azonban kikötötte, hogy Ujzerint nem szabad fölépíteni és hogy az erdélyi határon *Székelyhídat* le kell rombolni.

Ez a mindenáron való békekötés, amikor Lipót a hadjáratban 12.000 francia is segítette, s az ellentét XIV. LAJOSSAL még nem tört ki, érthetetlen volt. A külföld is megütközött rajta, az országot pedig valósággal elragadta az elkeseredés. Wesselényi nádor, az udvar hű embere, Lippay primás és Nádasdy országbíró, a protestánsok legnagyobb ellenségei, óvást emeltek a béke ellen és arra ösztönözték Lipótot, hogy ne írja alá, de hiába. Zrínyi Miklós elkeseredését a francia tisztek előtt öntötte ki. Az egész országban azt hajtogatták, hogy az udvar nem akarja fölszabadítani az országot. Az ország főméltóságai kötelességükkel nem tartották összeegyeztethetőnek, hogy hozzájáruljanak ehhez a politikához. A legaulikusabb urak, a katolicizmus legbuzgóbb támaszai az arany bulla 31. pontjára hivatkoztak és ellenállásra készültek, amit az udvar előtt nem is titkoltak, de mozgalmuk diadalát csak úgy remélhették, ha a külföld segíti őket. A Zrínyiek összeköttetésbe léptek a francia udvarral. De Zrínyi Miklós még 1664-ben vadkanvadászaton meghalt. A nép fölízgatott képzelete orgyilkosságról rebesgett. Nemsokára követte őt Lippay érsek. Az elégtelenek élén ekkor a nádor állott. A Rákócziakat is megnyerték, úgyhogy Zrínyi Péter leányát, ILONÁT, nőül adta a fiatal RÁKÓCZI FERENCNEK. Csakhamar azonban kitűnt, hogy Franciaországtól mitsem várhatnak. Wesselényi és a felsőmagyarországi urak tehát, akik nem ismerték a törököt, török és erdélyi segítségre gondoltak. De a török a Rákócziak és Zrínyi politikája óta már nem bízott a magyarokban. Apati meg nem mert állást foglalni. Ez a kérdés éket is vert a felsőmagyarországi és a dunántúli urak közé. Közöttük úgyis nagy volt az ellentét, mert a fölvidékiek a vallási sérelmeket is orvosolni akarták. A dunántúliak, akik gyűlölték a törököt, hallani sem akartak török összeköttetésről. 1667-ben Wesselényi is meghalt. Erre az ügyet Zrínyi Péter, az új bán és Nádasdy országbíró vette kezébe. De nem értettek egyet és a szövetség bomladozni kezdett. Nádasdy kilépett és mindent elárult. Zrínyi Péter azután kapkodásával a veszedelembé rohant. Mégis a törökhöz fordult, de ekkor a nádor özvegye, SZÉCHY MÁRIA, és a török is besúgta a készülődést. 1670-ben Zrínyi és sógora, FRANGEPÁN FERENC fegyvert fogott, de a

török segítségben csalódtak és Bécsbe siettek, hogy kegyelmet kérjenek.

Az udvar elérkezettnek látta az alkalmat, hogy kemény bosszút álljon; nemcsak az összeesküvőkön, hanem az egész országon. Zrínyit, Frangepánt, szövetségesüket, a stájer TATTENBACHOT, sőt még Nádasdyt is elfogták. Rákóczi Ferencet csak anyja és a jezsuiták mentették meg. Bécsben idegen törvényszék elé állították a foglyokat. A bírák legelkeseredettebb ellenségeik voltak. 1671-ben az illetéktelen törvényszék kimondta az ítéletet: a fej- és jószágvesztést. 1671 április 30-án végezték ki őket; Zrínyit és Frangepánt *Bécsúj-helyen*, Nádasdyt Bécsben, a zempléniek vezérét, BÓNIST pedig *Pozsonyban*.

Az udvar azonban nem elégedett meg ezzel. Az alkotmányt is, a protestánsokat is meg akarta semmisíteni. Életbe léptették a cseh-országi rendszert, a nagy birtokelkobzásokat. Pozsonyban ROTTAL elnöklete alatt vértörvényszéket állítottak fel. A vagyonos családok tagjait megvádolták, hogy részesek voltak az összeesküvésben; törvény elé állították őket, amely azután elszedte birtokaikat. Még Báthori Zsófia is hiába pártolt az udvarhoz, 400.000 frt váltságdíjat kellett fizetnie és erősségeit német katonaság szállta meg. Azután a protestánsok ellen fordultak. SZELEPCSÉNYI prímás megidéztette papjaikat és tanítóikat (1673—1674). Csak azok kaptak közülök kegyelmet, akik áttértek, vagy elhagyták az országot. A többit gályarabságra hurcolták. Ezek csak 1676-ban szabadultak ki, amikor RUYTER hollandi tengernagy szabadította ki őket.

De a kormány ezzel sem elégedett meg. Roppant adókat vetett az országra, amelyet idegen katonasággal szállott meg, mert azt akarta, hogy a „hódított ország” fizesse eltartásukat. Az új adók, különösen a fogyasztási adó (*accisa*) még inkább fokozták az elégtelenséget, amely a bécsi és pozsonyi bíróságok törvénytelen ítéletei miatt már amúgy is elég nagy volt. A császár tábornokai: SPORK, SPANKAU és COB vérengző kegyetlenséggel dúlták a Fölvidéket. De a döntő lépés csak 1673-ban következett be, amikor az alkotmányt nyiltan elkobozták. Ekkor az ország kormányzására *guberniumot* szerveztek, amelynek élére AMPRINGEN GÁSPÁRT, a német lovagrend nagymesterét állították. Az abszolutizmus teljes diadalt aratott, a nemzetnek semmiféle szerve sem volt, amellyel az önkényeskedésnek gátat vethetett volna.

Az abszolút kormány pedig minden téren megtámadta a nemzet érdekeit. A magyarság legjelentősebb része: a legmagyarabb főurak és 300 fölvidéki nemes család elvesztették birtokaikat. A protestánsok ereje is megtört papjaik elűldözése után. A pozsonyi *gubernium* szelleme egészen idegen volt, nyelve a latin és a német. Hivatalnokaitól megkövetelték, hogy szláv nyelvet is beszéljenek, de a magyart nem kellett tudniok. A tanácsosoknak csak a fele volt magyar, helyesebben magyarországi, mert többnyire indigenák voltak (KOLLONICS).

3. THÖKÖLY ÉS A FÖLSZABADÍTÁS.

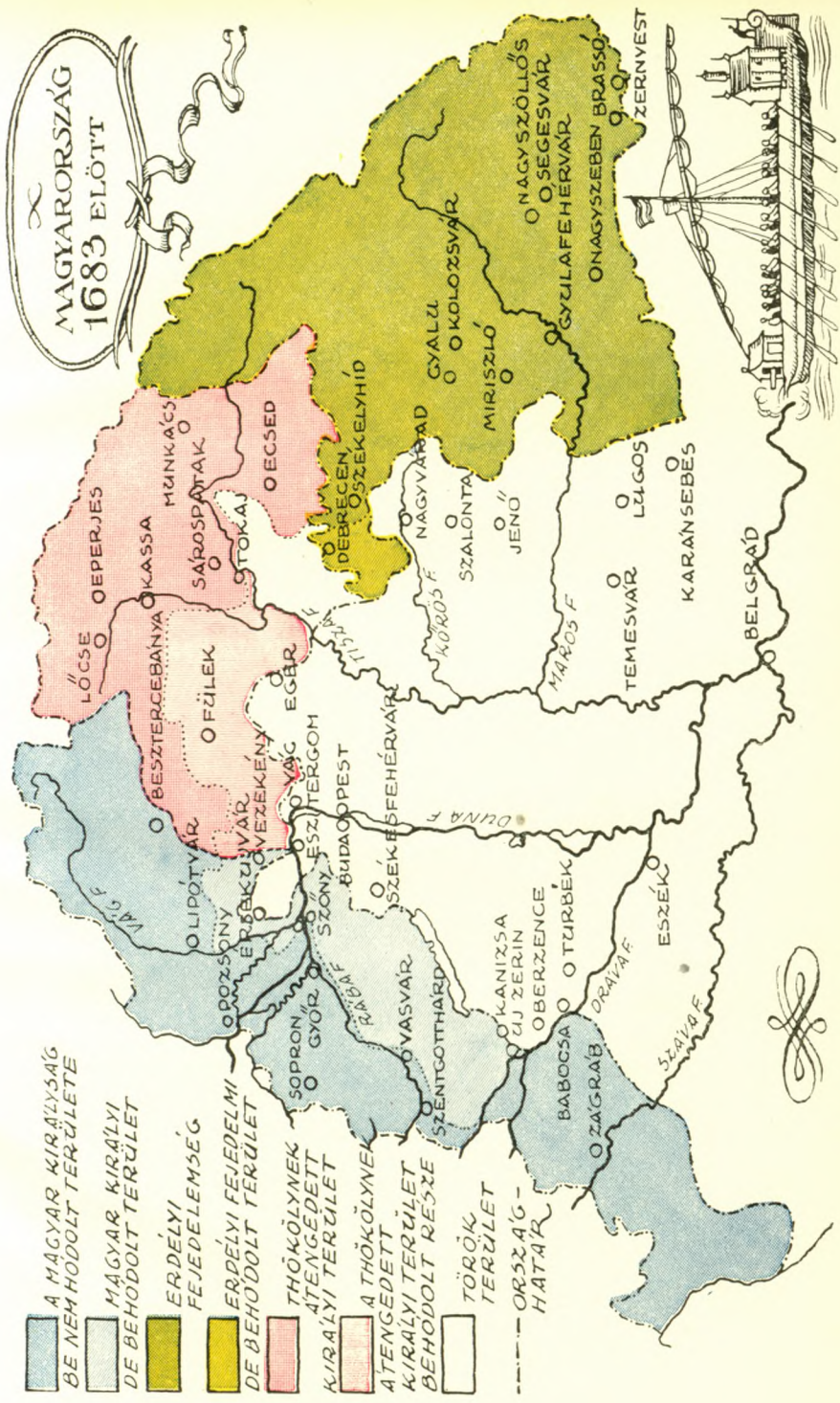
A bécsi udvar mégsem érte el célját. A pozsonyi vértörvény-szék és a császár tábornokainak üldözése elől a nemesség erdélyi és török területre menekült. Ezek a bujdosók megindították a küzdelmet a német katonaság ellen. Szervezve nem voltak, küzdöttek tehát úgy, ahogy erejüktől kitelt: portyázva, gyors rajtaütésekkel. Maradandó eredményeket természetesen nem értek el, de annál több kárt okoztak a császári seregekben.

A bujdosók azt remélték, hogy Erdély fogja őket támogatni, de a gyámoltalan Apafi nem sokat tehetett érdekökben. Elküldte ugyan hozzájuk legkiválóbb tanácsosát, TELEKI MIHÁLYT, aki majdnem korlátlan hatalommal vezette Erdély ügyeit, de Teleki nem volt jó hadvezér és nem is ért el semmit. 1674-ben azonban nagyot változott a helyzet. Lipót ekkor beleavatkozott XIV. LAJOS Hollandia ellen indított háborújába és így XIV. Lajos érdeklődni kezdett a magyar elégtelenség sorsa iránt. Lengyelországban is a francia politika kerekedett fölül és SZOBIESKY JÁNOSNAK (1674—1696) szerezte meg a trónt. Ettől az időtől a bujdosók már pénzsegélyt kaptak. Végre 1677-ben a porta politikája is megváltozott és Lengyelországból segítőcsapatok érkeztek.

A döntő fordulatot azonban csak THÖKÖLY IMRE gróf hozta meg. Előkelő család sarja volt. Atyját a Wesselényi-összeesküvés után üldözőbe vették és nagy birtokait elkobozták, de az akkor 13 éves Thököly Imre álruhában Erdélybe menekült. A bujdosók sikerei arra ösztönözték, hogy 1678-ban közibük álljon.

Thököly megjelenése nagyot fordított a fölkelők ügyén. Ősszel vakmerő meglepetéssel elfoglalta a bányavárosokat, ahol nagy kincs jutott kezei közé. Igaz, hogy hódításait megint ki kellett adnia, de a siker Thökölynek nagy pártot szerzett, és 1680-ban, amikor a háború újra kitört, Thököly maradt a bujdosók vezére. Helyzete ugyan rosszabb volt, mint 1678-ban, mert Lengyelország időközben Bécshez közeledett, Franciaország is formális békében élt, Erdélyt pedig elidegenítette a mozgalomtól Thököly és Teleki viszálya. Csakhogy a kurucok — ez a név a labanccal együtt akkor jött forgalomba — mégis Pozsonyig nyomultak előre, sőt a morva határt is fenyegették, úgyhogy Lipót, aki addig hallani sem akart a kibékülésről, mégis kénytelen volt megkezdeni a tárgyalásokat.

Az alkotmányellenes politika tehát teljes kudarcot vallott. Ampringen 1679-ben meg is győzte Lipótot, hogy politikáját meg kell változtatnia és megkapta fölmentését. A következő évben végre Lipót elhatározta, hogy visszatér az alkotmányos útra és 1681-re *Sopronba* összehívta az országgyűlést. Hogy Franciaországgal szemben szabad kezet kapjon, Thökölyvel is ki akart békülni. De Thököly nem bízott az országgyűlésben, nem hitte, hogy a vallásügyet méltányosan fogja rendezni és ezért követéinek nem adott megbízást a tárgyalásra. Az országgyűlés nem is nyugtatta meg az országot. A nádori széket ugyan betöltötték — ESZTERHÁZY PÁLT

A MAGYAR KIRÁLYSÁG
BE NEM HODOLT TERÜLETE

MAGYAR KIRÁLYI
DE BEHODOLT TERÜLET

ERDÉLYI
FEJEDELEMSÉG

ERDÉLYI FEJEDELM
DE BEHODOLT TERÜLET

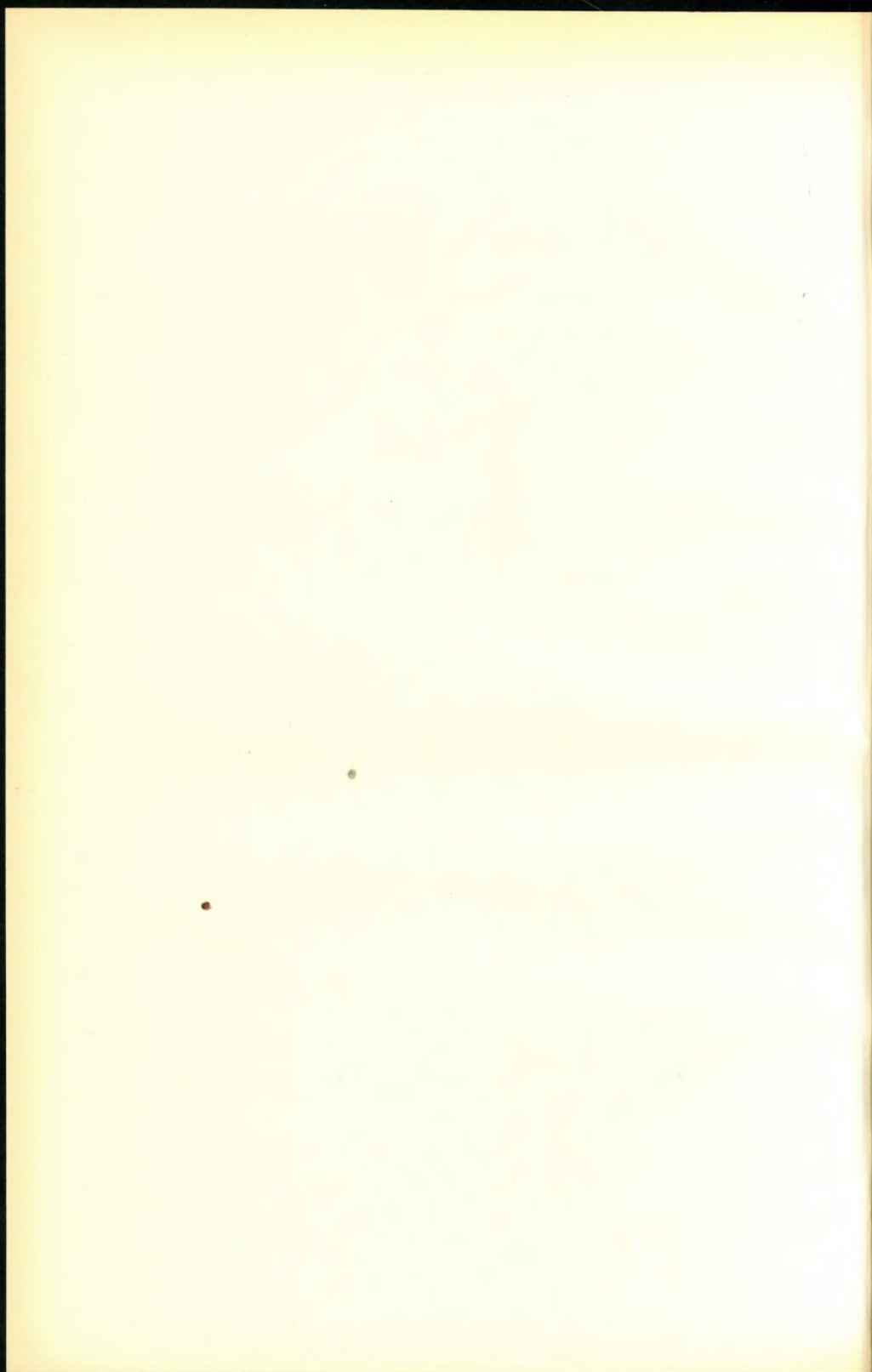
THÖKÖLYNEK
ATENGEDETT
KIRÁLYI TERÜLET

THÖKÖLYNEK
ATENGEDETT
KIRÁLYI TERÜLET
DEBEHODOLT RÉSE

TÖRÖK
TERÜLET

ORZSÁG-
HATÁR

—

választották meg —, de a vallásügyben új ellentétek merültek föl. A protestánsoknak a király tett bizonyos engedményeket: az 1608-i első törvénycikket, a vallásszabadságot elismerte, de a földesuri jogok épségben tartásával, aminek következtében a jobbágyok vallásszabadsága megszűnt. Kimondották, hogy templomaikat, papjaikat senki ne zavarja. Az elüldözöttek visszatérhettek. A protestánsoktól a katolikus pap díjakat nem követelhetett. Nem is kényszeríthették őket, hogy a katolikus istentiszteletben résztvegyenek. De az 1670 óta elfoglalt templomaikat nem adták vissza, még azt a jogot sem adták meg nekik, hogy szabadon építhessenek templomokat, hanem becikkelyezték a törvénybe azokat a helyeket (megyéenként átlag kettő), ahol új templomépítésre engedelmet adtak (*articularis helyek*). Az 1608-i törvényhez képest ez nagy visszaesést jelentett a protestánsokra, akik tehát tiltakozva elhagyták az országgyűlést.

Thököly is újra megragadta a fegyvert. A török még Erdélyt is utasította, hogy támogassa a fölkelőket. Majd az is megerősítette Thököly helyzetét, hogy nőül vette Rákóczi Ferenc özvegyét, ZRÍNYI ILONÁT, és így a nagy Rákóczi-vagyonnal is rendelkezett. 1682-ben már *Kassát, Lőcsét, Eperjest, Füleket* és a bányavárosokat is elfoglalta. A nagyvezér pedig magyar királlyá kiáltotta ki Thökölyt és megküldte neki a fejedelmi jelvényeket, de Thököly csak a fejedelmi címmel élt. Az új fegyverszünetben Lipót is elismerte *Felső-Magyarország* urának s a *Garamig* átengedte neki az országot. Bethlen tervei látszottak megvalósulni.

Thököly ezután a *Dunántúlt* is el akarta ragadni Lipóttól. A porta is lelkesült a fejedelem sikerein és KARA MUSZTAFÁ nagyvezér 1683-ban nagy hadsereggel jött az országba. Bécs ostromára készült. Magyarországot ez alkalommal nem pusztította. A dunántúli helységek kitűzték a fehér zászlót annak jeléül, hogy Thökölyhez csatlakoznak, s így a török nem bántotta őket. De a fölkelők és a törökök érdekei ezen a ponton elváltak. A Bécs alá rendelt Thököly és Teleki az ostromot csak lanyhán támogatták, STARHEMBERG, a vár védője, és LOTHARINGIAI KÁROLY, a fölmentő sereg vezére pedig kitűnő vezérek voltak. A pápa nagy erőfeszítéssel dolgozott a város megmentésén. Szobiesky lengyel király és a német fejedelmek is segítséget küldtek. A török tehát vereséget szenvedett. Lipót király ugyan Bécs fölmentése után megint békét ajánlott, de Kara Musztafa nem fogadta el. Amikor pedig Lotharingiai Károly és Szobiesky *Párkánynál* a menekülő török hadat még egyszer megverték és *Esztergomot* visszafoglalták, akkor a pápa ösztönzésére még *Velené* is csatlakozott a szövetséghez, és azt tervezték, hogy a háborút tüzzel-vassal folytatják.

Az új fordulattal Thököly elvesztette a küzdelmet. Az udvar most már tudni sem akart róla, hogy békét kössön vele. Sőt a következő évben nem is a török, hanem Thököly ellen fordult és elfoglalta a Fölvidéket. 1685-ben a császáriak megvették Érsekújvárt, Thököly hatalma meg Munkácsra szorult vissza. A török

a váradi pasával még el is fogatta a fejedelmet, akit ki akart szolgáltatni a császárnak, hogy jobb békefeltételeket kapjon. Magyarországon is nagyot fordult a világ. A nemzet örült, hogy a király erélyesen hozzáfogott a fölszabadításhoz, és amikor 1686-ra *Buda* ostromát tervezték, a kurucok nagy része Lotharingiai Károly seregeihez csatlakozott.

Buda visszafoglalásának a terve a külföldön is élénk visszhangot keltett. Jött angol, francia, olasz és spanyol segítség. Kuruc körülbelül 15 ezer volt a seregben, de amíg a kis külföldi csapatok külön nemzet gyanánt harcoltak, a magyarokat a császári seregbe osztották be. Az egész sereg körülbelül 70.000 főre rúgott és Lotharingiai Károly és MIKSA bajor választófejedelem vezérlete alatt kezdte meg az ostromot, amely közel három hónapig tartott. A törökök fölmentő hadat is küldtek, amely azonban Kelenföldről a várbelieket nem támogathatta. Szeptember 2-án volt a döntő roham, estére a vár a keresztényeké volt és ABDURRAHMAN pasa is elesett.

A törökök magyarországi uralma megbukott. Lipót könnyebben érte el sikereit, mint ahogy maga gondolta volna. Még 1686-ban elesett Pécs és Szeged, 1687-ben Károly herceg *Nagyharsánymál* nyílt mezőn is fényes diadalt aratott a nagyvezér seregén. A török kénytelen volt *Slavóniát* kiűriteni és Eger is elesett. 1688-ban kivonult a török *Székesfehérvárról*, amelyet a délvidék elveszte után már nem tudott védelmezni. Ugyanebben az évben Thököly ügye is végkép elbukott; Zrínyi Ilona három évi ostrom után kénytelen volt *Munkácsot* átadni. Ősszel és a következő évben pedig Bajor Miksa és BADENI LAJOS *Nádorfehérvárt*, *Szerbia* és *Bosznia* egy részét vették meg.

4. A FÖLSZABADÍTÁS KÖVETKEZMÉNYEI.

Az udvar a török kiűzése után hódított országnak tekintette Magyarországot. A kormányzás élén ekkor KOLLONICS LIPÓT gróf állott, a győri püspök, a magyarság legádázabb ellensége. Őt az udvar magyarnak tekintette, mert honfiúsított családból származott. A Wesselényi-összeesküvés óta mind nagyobb szerepe volt Magyarországnak kormányzásában; 1695-ben a primási széket is elnyerte. A fölszabadítás után majdnem korlátlan hatalmat gyakorolt. Azt a mondást adták szájába, hogy: az országot koldussá, majd katolikussá és németté teszi.

1687-ben CARAFFA tábornok, aki akkor még *Munkácsot* vívta, azzal az ürüggyel, hogy nagy összeesküvésnek jött a nyomára, amelynek célja Munkács fölmentése volt, *Eperjesen* vértörvényszéket állított föl. Mint egykor a pozsonyi, ez is a gazdagabb nemeseket és a protestánsokat kezdte üldözni. Huszonkét halálos ítéletet hajtottak végre és több előkelő szász polgárt is kivégeztek. A vértörvényszék nagy riadalmat keltett a felsőmagyarországi nemesek körében, működése azonban nem tartott hosszú ideig, mert az

udvar 1687-ben meg akarta koronázni JÓZSEF trónörökösét és országgyűlést hívott össze, amely aztán a törvényszék eltörlését követelte.

Az eperjesi vértörvényszék azonban eszközül szolgált az udvarnak az országgyűlés előkészítésére. A király itt nyíltan kijelentette, hogy fegyverrel hódította meg az országot és így kénye-kedve szerint kormányozhatná, de hajlandó az alkotmányt tiszteletben tartani, ha a rendek eltörlik az aranybulla 31-ik pontját és elismerik a Habsburgház fiágának örökösödését. Azt is követelte, hogy József olyan hitlevelet adjon ki, amelyet I. Ferdinánd adott, amelyben még nem voltak felsorolva az alkotmánybiztosító pontok. A megrémült rendek, akiknek hálásaknak kellett lenniök a felszabadító hadjárat eredményeiért, nem mondhattak ellent. A fiág örökösödését is nagyobb nehézség nélkül fogadták el. Ez csak a tényleges állapotot szentesítette. A fegyveres fölkelés jogáról azonban nem szívesen mondtak le. Lipót kormányrendszere éppen nem biztatott azzal a reménnyel, hogy az állapotok meg fognak változni. De az alkotmány elismerését csak így menthették meg, s a király Eperjesen már az eszközöket is megmutatta, amelyekkel az ellenkezést megtörné. Megtették tehát ezt is, kiemelve hálájukat a fölszabadításért.

De Lipót ennekutána sem tartotta tiszteletben az alkotmányt. Kollonics javaslatot dolgozott ki, hogy milyen módon kell az országot kormányozni és újjászervezni. Már az 1687-i országgyűlésen előadta, hogy az elpusztult területek benépesítéséről gondoskodni kell és reformokat kell hozni, mert az ország az utolsó másfél század alatt nagyon elmaradt a nyugati országok mögött. Ezért kérte a rendeket, hogy küldjenek ki reformbizottságot az újítások életbe léptetésére. Az országgyűlés azonban okkal félt Kollonics terveitől és azt kívánta, hogy a reformokat országgyűlésen tárgyalassák. Csakhogy az udvar 1687 után már nem akart országgyűlést tartani. Kollonics tehát a királlyal kineveztetette a bizottságot s ennek segítségével dolgozta ki javaslatát, az *Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn-t*.

A javaslat bevezetésében elpanaszolta az ország elmaradt és elpusztult állapotát. Ezen a bajon telepítéssel akart segíteni. De kifejtette, hogy idegeneket akar telepíteni, hű katolikus alattvalókat. A javaslat igazságügyi része több jó újítást is tervezett: így a törvény előtti egyenlőséget, a bíróságok újjászervezését; azt is meg akarta engedni, hogy a paraszt ura ellen is tanuskodhassék és pört indíthasson. A pénzügyi részben azt hangoztatta, hogy az ország bőven termő és ezért elvállalhatja az egész birodalom adójának harmadrészét, évi 11 millió forintból 4 milliót. Ez közjogi szempontból is sérelmes volt és az elpusztult országot nagy veszedelemmel fenyegette. A hadiadót a papságra és a nemességre is ki akarta róni. Legsérelmesebb a vallásügyi rész volt. A visszaszerzett területre még az 1681-i törvényeket sem ismerte el s egyenesen kijelentette, hogy a hódoltság idjén hozott törvények itt nem érvényesek, és a protestánsok vallásukat nem gyakorolhatják.

Ezt a javaslatot az országgyűlés el nem fogadta volna. Kollonics tehát rendeletekkel akarta életbeléptetni. Már 1689-ben kísérletet tett, hogy megyei követekkel megszavaztassa az adót és telepítésre hívta föl a németeket. De ez ellen ESZTERHÁZY PÁL nádor tiltakozott. Így azután csak egyes pontokat valósíthatott meg. Irányelveitől azonban sohasem tért el és 1696-ban összehívott Bécsbe egy csomó főurat, hogy velők fogadtassa el munkálatát, de az urak sem járultak hozzá, és SZÉCHENYI PÁL kalocsai érsek fölvilágosította a királyt, hogy a reformokat csak országgyűlés tárgyalhatja.

Kollonics tehát más utakon tört célja felé. Hogy az ország erejét mentől jobban megtörje, ahol lehetett, megakadályozta a visszahódított területek visszacsatolását és az országos kormánysszervek alá való rendelését. A Maros, Tisza, Duna és Száva török területtel határos vidékét kivették a polgári hatóságok hatásköre alól, katonai határörvidékké szervezték és a haditanács gondjaira bízta. A drávántúli megyéket is elszakították az országtól és Szlavónia néven külön kormányozták.

Főlelevenítették a Rudolf idejében alkalmazott *ius armorumot* is. Ha a birtokos meg akarta tartani földjeit, meg kellett váltania a fegyverjogot. Főállították tehát a *neoaquistica commissiót* és megyénként felszólították a nemességet, hogy igazolja birtokjogát. A sok elkobzott jószágot s az egészen elnéptelenedett déli vármegyék területét azután áruba bocsátották, lehetőleg idegeneknek.

Az ország legtermékenyebb és legmagyarabb részét, az Alföldet idegenek kezére akarták játszani. Kollonics hű németekkel akarta mérsékelni a magyarok vérét. Fölhívásának, amelyet a katolikus délnémetek közt hirdetett ki, volt is eredménye. A nagy előnyök, amelyeket Kollonics ígért, tömegesen csábították ide az osztrák, salzburgi és bajor lakosságot (*svábok*). Kollonics adott nekik ingyen telket és öt évre adómentességet. A magyar telepes azonban nem élvezte ezeket a kedvezményeket.

Ezen a ponton Kollonics vallásos buzgalma is megalkudott. A görög-keleti szerbeket is szívesen fogadta. Szerbek már a török uralom idején nagy csoportokban vándoroltak be. 1690-ben a fölsszabadító háborúban szerencsétlen fordulat állott be. A törökök visszafoglalták Szerbiát és Boszniát, még Belgrádot is. Erre azután a szerbek, akik az udvar fölsszólítására szintén fegyvert fogtak a török ellen, CSERNOVICS ARZÉN metropolita vezetésével magyar területre menekültek és Lipóttól szabadságlevelet kaptak, amelynek értelmében a déli vidékeket jelölte ki lakhelyeikül és külön jogaikat és kormányzatukat is meghagyta. Eleinte ideiglenes letelepülőeknek tekintették őket, később azonban a szerbeket is fölhasználta a magyarság megtörésére. A határörvidéket csupa szerbekből szervezték, sőt a szerbek különállását azzal is erősítették, hogy Bécsben ügyeik intézésére külön középponti szerveket állítottak.

A Jászságot és a Kúnságot azonban eladták a német lovagrendnek, aminek következtében ez a kiváltságolt nép elvesztette régi jogait és jobbágysorba süllyedt. A legnagyobb nyomort azonban

a vallásüldözés, a katonaság és a magas adóteher zúdította a magyarokra. A vallásüldözés a Fölvidéken már az 1687-iki országgyűlés után újra megindult. Templomokat, iskolákat foglaltak, a papokat elűzték, a hívőket vallásos gyakorlatukban háborgatták. Csak az artikuláris helyeken engedték meg a nyilvános istentiszteletet. A visszafoglalt területek pedig semmi vallásos védelemben sem részesültek. A protestáns hívőket katolikus célokra adóztatták, ha protestáns papot vettek igénybe, a katolikusnak is fizették a stólat és katolikus istentiszteletre is kényszerítették. A jobbágság nyomorát meg az adóteher tette elviselhetetlenné. Ezt folytonfolyvást emelték; ha a lakosság nem tudta megfizetni megjelent a katonaság és karhatalommal hajtotta be. A katonaszállásolás magában véve is nagy teher volt, minthogy a beszállásoltakat a nép tarthatta el. Pedig akkor a császári sereg háromnegyedét Magyarországon helyezték el. A lakosság a katonai executio elől megint falustól menekült.

Erdélyben is megromlottak az állapotok, mióta a fölszabadítás után elvesztette önállóságát. TELEKI már a nyolevanes évek elején az udvar politikájához közledett. 1685-ben Lipót DUNOD páter útján föl is szólította Apafit, hogy szakadjon el a töröktől és ismerje el a király főnnhatóságát. Az egyezés akkor nem létesült, de már a tél folyamán császári hadak érkeztek Erdélybe, hogy ott teleljenek. Ettől a csapástól Apafi meg akarta menteni Erdélyt, ami azonban nem sikerült. CARAFFA irtózatoss kegyetlenséggel hajtotta be a sereg eltartására szükséges pénzt, s a *partium*, különösen *Debrecen*, sokat szenvedett az executiótól. Ekkor HALLER JÁNOST küldték Bécsbe egyezkedni. A császár hadai részére még *Kolozsvár* és *Déva* várát is követelte, hogy állásukat biztosítsa. Ezért Erdélyben nem akarták aláírni a Haller-féle szerződést. Csakhogy időközben elfoglalták Budát és a mérleg Lipót javára billent. A seregek téli szállásra megint Erdélybe mentek és több várat megszálltak, amire a fejedelem megkötötte a *balázsfalvi szerződést* (1687), elszakadt a töröktől és elismerte a magyar király főnnhatóságát. Lipót az erdélyi alkotmányt megerősítette; de tényleg a császári kapitányok parancsoltak. Apafi *Fogarásra* vonult, s a nyomor Erdélybe is beköszöntött. Amikor azután 1690-ben a törökök a Balkánon győztek, Erdélyt is vissza akarták szerezni, Thökölyt küldték be, aki *Zernyestnél* legyőzte a császári hadakat. Teleki is elesett. A diadal után a Lipót gyámságával elégtelen rendek *Medgyesen* fejedelemmé választották Thökölyt, de BADENI LAJOS két hónap mulva újra kiszorította. Lipót azonban Thököly sikereinek hatása alatt a *Diploma Leopoldinumban* (1690) megerősítette a három nemzet unióját és a négy vallás szabadságát, de Apafi fiát, II. APAFI MIHÁLYT röviddel utóbb kényszerítették, hogy mondjon le a fejedelemségről. Azóta Erdély kormányát külön guberniumra bízták és Bécsben külön kancelláriát és kamarát szerveztek számára.

Az elkeseredést csak a hadi dicsőség mérsékelte. 1691-ben Badeni Lajos *Zalánkemén*nél megsemmisítette a nagyvezér sere-

gét. 1697-ben meg több évi lanyha hadviselés után SAVOYAI JENŐ keltette új életre a vitézi erényeket. Zentánál a török sereget a Tiszába szorította, úgyhogy 30.000 török veszett el. Ekkor azonban elszólította őt Magyarországból a spanyol örökösödési háború. Lipót békét akart kötni, s a török sietett megalkudni. Nehézséget csak az okozott, hogy *Velence, Lengyelország és Oroszország* is résztvett a *karlócai* tanácskozáson, s az ő kielégítésük már nagyobb akadályokba ütközött. A császár azonban 1699 január 26-án mégis megkötötte a békét. Magyarország a *Temesköz* kivételével, fölszabadult a török uralom alól.

5. KOLLONICS REFORMTERVEZETE MAGYARORSZÁG ÚJ BERENDEZÉSÉRE.

[Olvasmány Szalay László után.]

SZALAY LÁSZLÓ (1813—1864) Horváth Mihállyal a modern magyar történetírás megalapítója. Az itt közölt részlet Magyarország története című munkájának VI. kötetéből való.

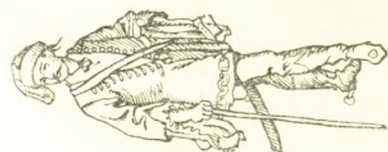
Az udvar úgy vélekedett, hogy a választási alapról örökösödésre szállított korona szükségképpen az összes törvényhozás, az egész közigazgatás átidomítását vonja maga után. Részben, hogy e szándéknak megfeleljen, de még inkább avégett, hogy azt mérsékelje, a nádor, herceg Eszterházy Pál indítványt tett, mely szerint az 1687—88-ik országgyűlés bizottságot fogna kiküldeni nem ugyan a törvényhozásnak, de mégis a közigazgatásnak újjászervezésére; magában értetvén, hogy szervezési tervek helybenhagyás végett a legközelebbi országgyűlés elébe terjesztendők.

Eszterházi indítványát elejtették a rendek. Attól tartottak, hogy ez fogás akar lenni állandó bizottságnak az országgyűlés helyébe leptetésére.

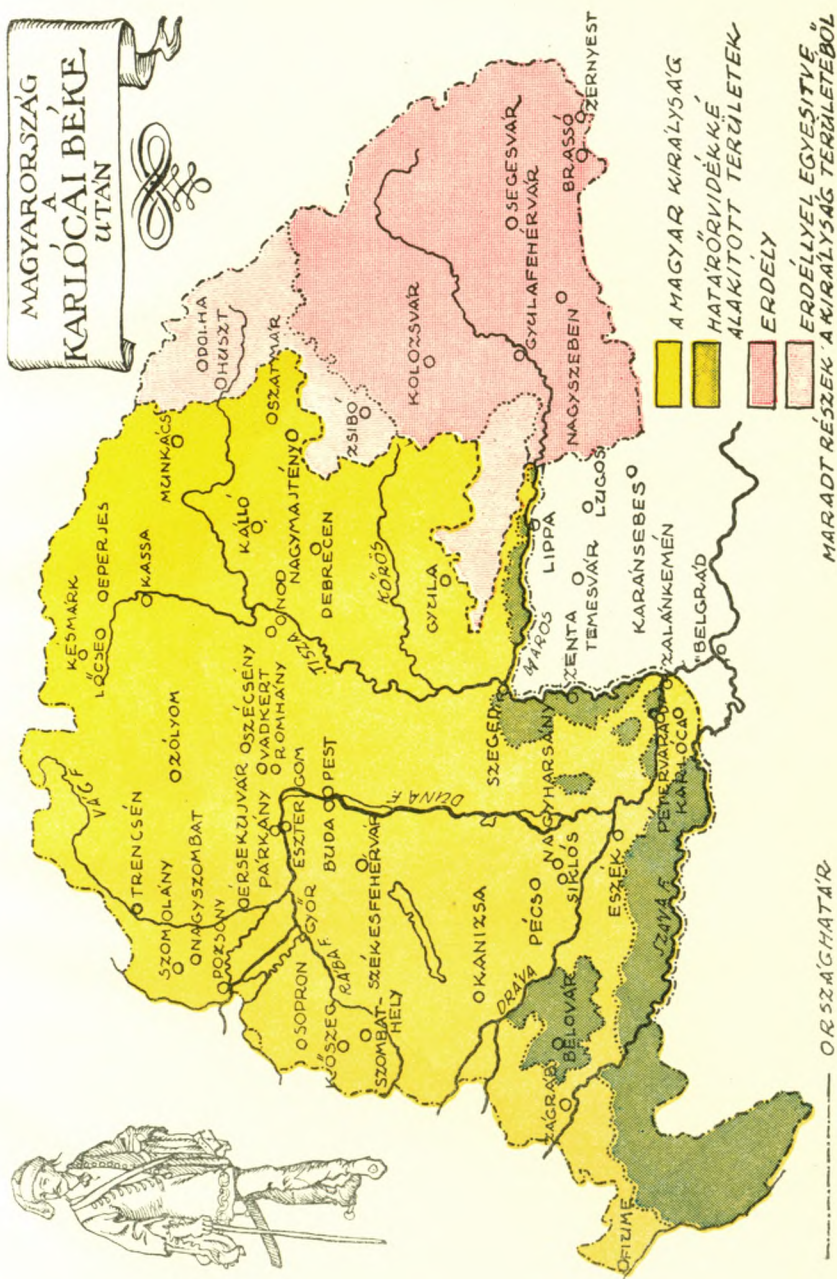
Alig oszlott el az országgyűlés, midőn együvé ült nem ugyan Pozsonyban a magyar bizottság, hanem Bécsben a „Magyarország szervezésével“ megbízott udvari választmány. Herceg Dietrichstein Ferdinánd főudvarmester elnöklete alatt tanácskozmányt tartván a miniszterek, a cseh és ausztriai udvari kancellárok, s a főhaditanács és a birodalmi kamara főnökei, gróf Kollonics Leopold bíbornokot és győri püspököt s majd kalocsai érseket, húsz év óta az egy és külön nem válható ausztriai birodalom egyik főmunkását, szemelték ki — maga is ajánlkozván e tisztre — a szándéklott munka irányadójaul, gróf Breuner Szigfridet a birodalmi kamara alelnökét, gróf Buccellini Julius, gróf Thurn Maximilian, s báró Dorsch Fridrik császári tanácsosokat, úgy Hoffmann Györgyöt, az alsóausztriai kormány tagját, társakul adván neki, s Krapf József hadi tanácsosra a jegyzőkönyv vitelét bízván.

Kollonics és társai 1689. november 15-ikén nyújtották be munkálatukat.

Ezt a munkálatot Szalay 24 lapon részletesen ismerteti (VI. kötet 6—30. lap). Itt csak egy részletet ragadunk ki belőle, mely a politikai közigazgatásra vonatkozik:

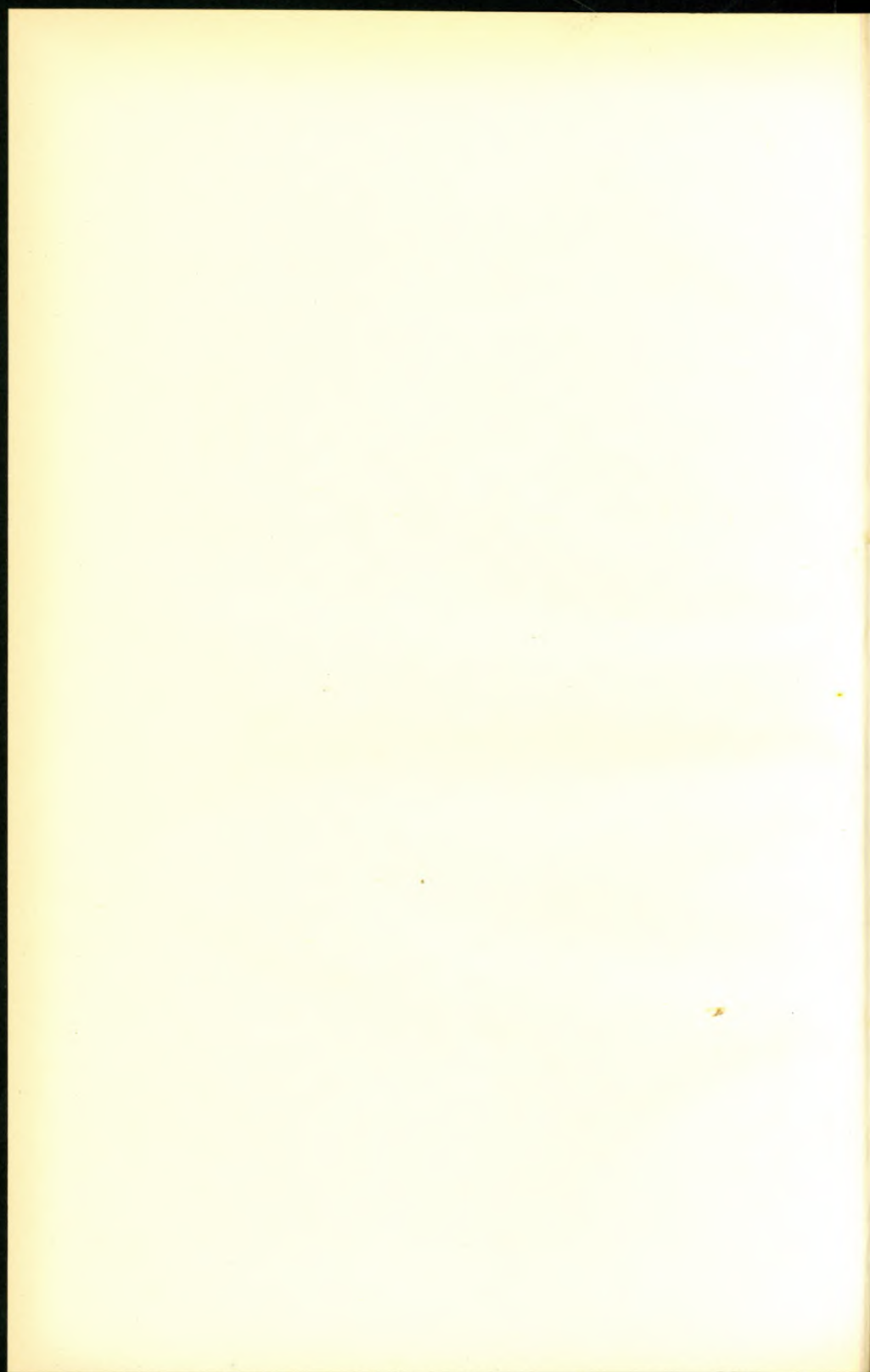

MAGYARORSZÁG 'A KARLOCAI BEKE UTAN

ORSZÁGHATÁR

MARADT RÉSZEK A KIRALYSÁG TERÜLETÉBŐL

Ez általában véve jó városi és falusi rendőrségen sarkall. Magyarországon e tekintetben egyelőre gondoskodni kell: 1. Az ország s kivált a foglalmányok népesítéséről, melyekben csak görög és zsidó szemétnép maradt hátra. Ubi populus, ibi obulus; hol sok a lakos, ott sok a közjővedelem. Ezen népesítést idegen népségek behívásával lehetne eszközölni olyképen, hogy a foglalmányokban beköltözködő magyarok három évi, a beköltözködő németek, mert ezek távolabbról jönnek, öt évig minden közteher alól fölmentessenek; ilyes bevándorlókat nem kellene a földhöz kötni, mint a többi jobbágyokat; legyenek ők a költözködés jogával hazai törvényeik értelmében ezentúl is bíró szabad alattvalók. Hasonló feltételek mellett mindig német bevándorlóknak, kivált felséged örökös tartományaiból valóknak kellene elsőséget adni, miszerint ezen ország, vagy legalább tetejéig része németesítessék, s a forradalomhoz s nyugtalankodáshoz hajlandó magyar vér, mérsékeltetvén a német által, rendíthetetlen hűségre és örökös királya természetes ura iránti szeretetre bírassék. Ezen alkalommal megütközéssel tapasztalta a választmány, hogy sem a király, sem bármiféle német nem birtokol urodatmat Magyarországon, holott a német örökös tartományokban több magyar földesurat találhatni. A magyarok azt mondják ugyan, hogy törvényeik szerint külföldi ember nem tehet szert fekvő birtokra országukban; de felséged más részről, színtezzen törvények értelmében a legparányibb adomány által is bárkit képessé tehet ilyes birtokjogra. Bevándorlóknál el kell nézni a nem katolikus hitvallást, de ennek nyilvános gyakorlatát nem szabad nekik megengedni, és szükség mindig katolikusokat is közéjük vegyíteni. A várakat, amennyire csak lehetséges, kirekesztőleg német lakosokkal kell népesíteni. Általános szabályul ajánljatik: a telkeket nemcsak ingyen, hanem örök időre s az elidegenítés jogával adni a bevándorlóknak.

1696-ban Bécsbe hívtak az ország főbbjei. Kollonics, most már esztergomi érsek, s mint ilyes, az ország főkancellárja, méltóságának egész súlyával s nyerseséggel határos őszinteségével elmondotta, amit jónak, amit szükségesnek tartott. Mert nem látott üdvét maga s az ország számára a katolikus egyházon kívül, nem ijedett vissza mondani: „én Magyarországot rabbá fogom tenni, azután koldussá, s így majd katolikusná fog válni;“ s mert Magyarországnak újjászervezésétől, mint ő azt értette, nemcsak felséges urának s az országnak, hanem a katolikus egyháznak is javát bizodalommal várta, meggyőződésének hevével vetette a gyűlés tagjai közé az indítványt: „Nincs ami inkább érezteti velünk ő császári királyi felségének atyai jóságát — mondá —, mint abbeli eltökélése, hogy Magyarországgal úgy fog bánni, mint többi örökös tartományaival. Ebbeli célzatának előmozdítására alkalmazkodjunk a lehetőségig ezen tartományok törvényeihez. Számptalan sok részlet van Magyarországnak szerkezetében, melyek változtatást igényelnek; s hogy annál biztosabban érjünk célra, ne üzzük-fűzzük a szokásos jog tételeit, hanem tartsuk meg csak azt, mit ügyes kezek belőle kiválogattak, toldjuk meg azzal, mit politikai érettség tanácsol hozzáadani, s kérjük meg őfelségét, hogy ezen intézkedéseket helybenhagyja és örök törvények gyanánt meghirdettesse. Az a sok nemes ember s az a sok kiváltságos, kik

annyi szabadítékkal bírnak s adózásról mit sem akarnak tudni, bizony nem istájpai a jó kormányoknak. A valóban nemes származásúak élvezhetik az őket illető előnyöket, ha bár lemondanak is túlságos igényeikről. Mindazok, kik annyi vagyonnal bírnak, hogy némi fénnel környékeztethessék magukat, grófi, bárói s lovagi címeket fognak nyerni; ez az út új fényt fog kölesönözni az ország nemességének, s azt, valamint a többi örökös tartományokét, tiszteletessé tenni. S végre, azon rendetlenségek és igazságtalanságok megelőzésére, melyek az adó kivetése s a közterhek felosztása alkalmával napirenden vannak, állandó és örökös adót kellene megállapítani, mely méltányosan fogna felosztatni s arányban a többi örökös tartományok által viselt adóval. A gyűlés örömmel és hálaadással vállalhatná el harmadát azon összegnek, melyet öfélége egyéb országai a szükséghez képest viselni fognak.

Az indítvány megdöbbsentette a gyűlést. „Meg kell vallanom — írja gróf Károlyi Sándor, ki mint szatmári főispán s a királyi tábla bárója résztvett a gyűlésben — jobbára majd kétségbe estünk, valahogy olyan erős kökeretben a hallgatás és bátortalanság miá’ egészen el fogunk nyomtatni. Mindazáltal az Isten ő szent fellege egy méltóságos, igaz, magyar hazájának s a koronának állhatatos hívét, papi méltóságban helyezettet megbátorítván, ez törvényünkön sarkalló böles előadásával ellenünk felindult haragját a felségnek lecsendesítette.“ Széchenyi Pál kalocsai érseket érti, kiről egyik kortársa írva hagyta, hogy rajta, benne, — öltözete, beszéde, gondolkodásmódja, eljárása, — minden de minden magyar volt, hogy egyébiránt eleven ésszel s nagy szónoki tehetséggel bírt, és tökéletesen otthonosnak mutatkozott a scholastika tömkelegében. Főpapi állása paizsul szolgált neki azon bajok ellen, melyeket hasonló eljárás által némi világi úr netalán magára vonhatott volna, a pápa tekintélye s szentszéki követ befolyása őt a minisztérium elől biztosították.

A császár színe elébe lépett és bővebben fejtegette, hogy az esztergomi érsek indítványa az országgyűlés elébe való; ők, a nemzetnek Bécsben összesereglett főbbjei, még távolról sem képeznek diétát, melyet különben is csak az ország határain belül tartatni, nekik az indítványt, ha bár inyökre volna is, nem állana hatalmokban elfogadni. Ő, a szóló, nem kétli, hogy a felség kinsztárát kimerítette a hosszú hadviselés, de ennek orvoslására visszaszolgált ajánlott Kollonics, a helyes eszköz országgyűlés tartásában és rendkívüli segéd szorgalmazásában áll. Leopold odanyilatkozott, hogy ő tökéletesen osztozik a szóló nézetében, annyival is inkább, mivel ez az ő nézete is volt, mióta első ízben szőnyegre került az ügy; de a miniszterek biztosítására, hogy ők boldogulni fognak ezúton is, nem akart ellentartó lenni, látni kívánta, hová s meddig jutnak elvégre. Széchenyi sietett a császár nyilatkozatáról értesíteni a gyűlés tagjait; s midőn másnap a nádor, hogy ne látszassék épen cserben hagyni a minisztériumot, Kollonics indítványának legalább tárgyallásba vételét szorgalmazá, felelet nélkül hagyta a kalocsai érsek megjegyzését, hogy az adónak országgyűlésen kívüli felajánlását a hűtlenségi esetek közé sorozzák az ország törvényei. Voltak, kik úgy vélekedtek, hogy a közhelyességben, mellyel Széchenyi szavai találkoztak, ő a nádor is megelégedéssel látta az indítvány bukásának előjelét.

A szándéklat azonban nem annyira elhárítottatott, mint elnapoltatott. Kollonics értésére adta Széchenyinek, hogy az udvar módot és eszközöket fog találni, melyek elvállaltassák a magyarokkal, amit tőlük óhajtt, és Széchenyi, színre nyugalommal, válaszul adá, hogy ő azt nem kétli, de hogy nagy különbség van valaminek megparancsolása és annak kényszerített elfogadása, s valaminek az előterjesztése és a másik félnek beleegyezése között; az udvar, ha jól értette szándékát, elsőseget ad ezen utóbbi eljárásnak. De külső nyugalomával ellenkezőleg annyira volt felháborodva az érsek, hogy rögtön beállott egészségi változását ártalmas szernek tulajdonította, melyet a politikai ellenek adtak szakácsának kezébe. Ha ő ilyes érzelmekkel tért vissza Sümegre, hol mint a veszprémi megyének is püspöki gondviselője lakott vala, képzelhetni, mily nyomokat hagyott ezen tanácskozmány ama felekezetenél, mely az örökös királyság megállapításában első lépést látott az ország alkotmányának teljes átalakításához.

6. II. RÁKÓCZI FERENC FÖLKELESE.

A fölszabadítás után a jobbágyság és a kisnemesség az adóteher és az üldözés következtében megélni sem tudott. Az emberek erdőbe és nádasokba rejtőztek. Néhol a menekültek olyan nagy csoportokba verődtek, hogy még a katonasággal is összetűztek. A kilencvenes évek vége óta napirenden voltak a nyomorgók zavargásai. De a kormány még a spanyol háború kitörése után sem gondolt az ország megbékítésére. Pedig a külföldi követek is észrevették a forrongást, és nagyon jól tudták, hogy a mozgalom országossá lesz, amint vezérre akad.

Az elkeseredés az északkeleti Fölvidéken volt a legnagyobb. Már 1697-ben egy bujdosó kuruc csapat megrohanta a sátoraljaújhelyi vásárt és a németeket agyonverte. A parasztok még várakat is foglaltak. Vezetőik Thököly kapitányainak nevezték magukat. De a Thökölybe vetett remények csakhamar eloszlottak. A karlócai békében a porta kötelezte magát, hogy *Izmidbe* internálja a fejedelmet. Zrínyi Ilonával együtt ott is fejezte be hányatott pályáját (1705). Az északvidéki kurucok figyelme ekkor az ifjú II. RÁKÓCZI FERENCRE irányult.

Rákóczi 1676 március hó 27-én született. A fölkelés kitörésekor 27 éves volt. Ifjúságát szomorú körülmények között töltötte. Apja már röviddel fia születése után meghalt. Mostohaapjának, Thökölynek küzdelmei új bajokba keverték. Mint gyermek, végig szenvedte Munkács hároméves ostromát. Azután elszakították hőslélekű anyjától, Kollonicsot tették gyámjává és a *neuhausi* jezsuita kolostorba vitték, hogy jó katolikussá és hű alattvalóvá neveljék, de a Rákócziak és Zrínyiek családi hagyományát már nem írhatták ki belőle. Katonapályára lépett és a pfalzi háborúban a Rajna mentén küzdött XIV. Lajos ellen. Azután nőül vette SAROLTA AMÁLIA hesseni hercegnőt és magyar birtokaira vonult. Békés természetű ember volt, és hogy az udvar haragját magára

ne zúdítsa, tartózkodott a politikától és a német katonák társaságát kereste. A kurucok már 1697-ben gondoltak rá, s a bécsi udvar is őt gyanúsította a zavarok szításával. Rákóczi tehát Bécsbe sietett, hogy magyar birtokait külföldiekkel cserélje el és elköltözzék Magyarországból. De az udvarban birtokai elkobzásáról beszéltek és Rákócziaknak be kellett látnia, hogy az udvar bizalmát sohasem fogja megnyerni.

A bizalmatlanság, az üldözés elkeserítette. Az ország bajait már korábban is látta. Még inkább föltárta előtte ezeket BERCSÉNYI MIKLÓS gróf, az ungi főispán, aki korábban szintén az udvar szolgálatában állott, de az elnyomás miatt az ellentáborba terelődött. Ő Rákóczira nagy hatással volt. Amikor a spanyol háború kitört, XIV. Lajos figyelme is Rákóczira irányult; fölszólította, hogy álljon az elégtelennek élére. Rákóczi még elutasította az ajánlatot, de amikor keserősége nőtt, LONGUEVAL századossal levelet küldött XIV. Lajosnak, amelyben segítséget kért. Longueval azonban a levelezést Bécsben megmutatta, és Lipót 1701-ben Rákóczit *nagysárosi* kastélyában elfogatta és Bécshelyen börtönbe vetette. Innen csak nehezen szabadították ki őt neje fáradozásai és LEHMANN százados önfeláldozása. Rákóczi Lengyelországba menekült, ahol jóakaróinak váraiban rejtőzött. Senki sem tudta, hogy hol van. De a Fölvidék kurucai követeket küldtek felkutatására és kérték, hogy álljon élükre. Rákóczi türelemre intette őket, amíg külföldi segílyt szerez, de néhány hónap múlva már biztatta őket és zászlókat is küldött nekik. A Beszkidekben akkor már körülbelül ezer kuruc gyűlt össze. A jó hírre be sem várták Rákóczi jöttét, hanem támadtak (1703). Vezérek ESZE TAMÁS és KISS ALBERT voltak. Hirtelenében a Tiszáig haladtak előre. A parasztság nagy csapatokban csatlakozott hozzájuk. A német katonaságot, az idegeneket és a kegyetlenkedő földesurakat támadták. Ezért azután KÁROLYI SÁNDOR szatmári főispán *Dolhánál* útjukat állotta és a kétezer főnyi sereget szétverte.

Az országban eleinte nem voltak tisztában a mozgalom jellegével. A nemesség azt hitte, hogy parasztlázadás. A bécsi kormány jelentéktelen helyi mozgalomnak tekintette; Károlyi Sándort, aki Bécsbe sietett és erélyes rendszabályokat kívánt, kinevelték és győzelméért kicsúfolták. Ott azt remélték, hogy a parasztság urai ellen fog fordulni s a belső küzdelem majd a magyarság erejét gyöngíti. Időközben azonban megérkezett Rákóczi, aki a dolhai vereség után már nem habozhatott. A *Beszkidekben* talált sereg csupa parasztból és kisnemesből állott. Fegyverzetük alig volt, kardja és puskája csak kis részüknek, mert az udvar az utóbbi időben a lakosságtól minden fegyvert elkobzott. De nemsokára jött Bercsényi 800 lengyel vitézzel. Erre a kurucok gyorsan nyomultak előre. Rákóczi a nemességet megnyugtatta, úgyhogy az is csatlakozott hadaihoz; még a megbántott Károlyi Sándor is. A Tiszavidék könnyen kezükbe került, a *Zólyomnál* összegyűlt

császáriakat megverték, amire azok *Pozsonyig* vonultak vissza. A spanyol háború miatt csak kevés katona volt az országban, s a gyors siker az udvart nagy veszedelemmel fenyegette. 1704-ben az erdélyiek is csatlakoztak Rákóczihoz és a rendek őt *Gyulafehérvárott* fejedelemmé választották. Ugyanakkor Károlyi a *Dunántúlt* hódította meg.

Bécsben különösen azért féltek, mert a kurucok már Morvaországot és Bécs környékét pusztították. Lipót tehát elhatározta magát a békealkudozásra és Széchenyi Pál érseket bízta meg a tárgyalásokkal. De a békealkudozás két ponton megakadt. Rákóczi és a fölkelők, okulva a mult tapasztalatain, a béke garantálására vissza akarták állítani Erdély önállóságát. E cél érdekében Rákóczi hajlandó volt lemondani a fejedelemségről, ha az ő személye volna az udvar idegenkedésének oka. A másik pont a külföldi hatalmak jóállását kívánta, hogy az udvar ne viselkedhessék úgy, mint a bécsi béke után. De Erdély önállósága beleütközött Lipót érdekeibe, a külföldi garancia meg önérzetét sértette.

Amikor a veszedelem Bécsről elvonult, meg is szakították a tárgyalást. 1704-ben ugyanis a kegyetlen HEISTERRE bízták a hadvezetést és tetemes hadakat hoztak az országba. De a kurucok *Szomolánynál* győztek, majd *Stiriába* is betörték, és Rákóczi már azt tervezte, hogy a Duna vonalánál harcoló francia—bajor hadakkal körülfogja Bécsset. Ezt a tervet a höchstädti ütközet hiúsította meg. Az év végén Rákóczi is vereséget szenvedett *Nagyszombatnál*, amely azonban helyzetén nem változtatott. Heister csak 1705-ben tudta a Dunántúlt megszállani.

1705-ben meghalt Lipót és fia I. JÓZSEF (1705—1711) új béketárgyalást kezdett. Rákóczi ekkor *Szécsényben* országgyűlést tartatott, amelyen Lipót követei is megjelentek. Itt a rendek lengyel szokás szerint fegyveres szövetséget kötöttek és Rákóczit vezérlőfejedelemmé választották. Gondoskodtak az ideiglenes kormányzásról, 24 tagú tanácsot rendeltek melléje, s a békekövetek el is indultak *Nagyszombatba*, ahol a tárgyalások folytak. Eredményt most sem értek el, pedig Hollandia és Anglia mindent elkövetett, hogy a királyt engedékenységre bírják. Rákóczi is óhajtotta a békét. Egyénisége nem volt vezetésre való. Könnyen engedett tanácsosainak, aminek következtében a hadvezetés következetlen és gyenge volt. Rákóczi ugyan nagyon jól ismerte a fölkelés bajait, de segíteni nem tudott rajtuk. Hadserege rendezetlen fölkelés volt, nagyrészt rosszul felszerelve. Igaz, hogy a korábbi fölkelések 20—30.000 emberrel diadalmaskodtak, de azóta nagyon megváltozott a hadviselés. Savoyai Jenő a francia rendszer szerint újjászervezte a császári sereget, a fölkelők minden hősiessége tehát hiábavaló volt a rendes hadak tervszerű támadásai ellen. A kurucok a meglepetés, a portyázás mesterei voltak, ezzel aratták legfényesebb diadalaikat. ÖCSKAY, VAK BOTTYÁN, BEZERÉDI, BÉRI BALOG ÁDÁM, a nyílt nagy ütközetekben azonban nem tudták helyüket megállni és eredményei-

ket nem tudták biztosítani. Egy-egy szerencsétlen küzdelem után a csapat hazaszéledt és csak hetek múltán lehetett megint használni. A tüzéség gyöngye volt, a vezérek nem értettek a modern hadvezetéshez. Így azután hiába harcolt a nemes és a pór, a katolikus és a protestáns, a magyar, a német, a tót és a rutén egy sorban, hiába volt néha 100.000 emberük, a császáriak 40.000 rendes katonával kedvezőbb helyzetben voltak. Azután a hadviseléshez szükséges pénz is hiányzott. XIV. Lajos segítsége nem volt elegendő.

1705 után már nagy nehézségekkel küzdöttek. HERBEVILLE, az új fővezér bevonult Erdélybe és a *zsibói csata* után visszaszerezte azt a császáriaknak. A Dunántúlt is nagy áldozatokkal évről-évre újra el kellett foglalni. VAK BOTTYÁN volt e küzdelmek hős vitéze. Az ifjabb HEISTER és PÁLFFY JÁNOS bán fölött több fényes diadalt aratott és Stíriát ismételten bekalandozta, de hódításait nem tudta megvédelmezni. 1707-ben rövid időre még Erdély is újra kuruc kézre került, de csakhamar megint elveszett.

Rákóczi tehát arra törekedett, hogy XIV. Lajos több áldozatot hozzon a fölkelésért. De Lajos kijelentette, hogy a szövetséges rendekkel nem szövetkezhetik, mert Lipót alattvalói. Hogy tehát ezt az akadályt az útból elhárítsák, *Onodra* országgyűlést hívtak össze, amelynek célja a Habsburg-ház detronizálása volt. A labancok csak *Túrócmegyét* nyerték meg maguknak. Ennek követei, OKOLICSÁNYI KRISTÓF és RAKOVSKY MENYHÉRT, föl is szólaltak a háború ellen és átírtak a többi megyékhez, de a fölízgatott rendek fölkoncolták őket és kimondták a trónvesztést (1707).

Ez a lépés azonban szerencsétlen volt. XIV. Lajos ügye a ramilliesi (1706) ütközzettel rosszra fordult és a kimerült Franciaország békét óhajtott. A következő években új vereségek érték a franciákat és elmaradtak a segélypénzek is. A császáriak pedig, nyugaton fölszabadulva, a legnagyobb eréllyel folytatták a küzdelmet. RABUTIN még 1707-ben visszafoglalta Erdélyt, 1708-ban a fölkelők döntő vereséget szenvedtek *Trencsén*nél, ami az egész országot lehangolta. Ocskay árulóvá lett, BEZERÉDI követni akarta példáját. 1709-ben Vak Bottyán is meghalt és a Dunántúlt elveszett. A nép kifáradt, a remény meg elhagyta. A pesti tizedelte. 1710-ben *Romhány*nál még győztek, de a győzelmet nem tudták kiaknázni és a fölkelés az északkeleti Fölvidékre szorult vissza.

Csak akkor javult a helyzet valamelyest, amikor Angliában a békepárt kerekedett felül. József király ekkor a magyar Pálffy Jánosra bízta a hadvezetést és azt akarta, hogy általános béke nélkül szerelje le az egyes vezéreket. Ez nem sikerült. Rákóczi ugyan szívesen kezdett új tárgyalásokat, de föltételeit Pálffy nem teljesíthette. A fejedelem külföldön keresett tehát segélyt, Poroszországban és Nagy Péternél, de a cár csak arra használta föl ezt az összeköttetést, hogy XII. KÁROLYAL békét köthessen. Időközben Rákóczi megbízásából Károlyi alkudozott tovább. József hirtelen halála ekkor megint fordított a helyzeten. Európa a spanyol kérdésben cserben hagyta KÁROLY királyt. A fölkelők annak a vesze-

delemnek voltak kitéve, hogy leverik őket. Károlyi tehát a fejedelem ellenére is elfogadta Pálffy föltételeit. 1711 ápr. 29-én *Szatmáron* megkötötték a békét és a kurucok hűséget esküdtek Károly királynak, akinek nevében anyja, ELEONÓRA császárnő írta alá a szerződést. A fegyvert nem tették le. A békében a király kegyelmet adott a fölkelőknek; Rákóczinak és társainak három hét alatt le kellett tenniük a hűségesküket. A fejedelem és kísérete azonban nem fogadta el a békét. A király biztosította a vallásszabadságot és az alkotmányt és a sérelmek tárgyalására országgyűlést ígért.

Rákóczi XIV. Lajoshoz ment, 1717-ben pedig a török segítség reményében a szultánhoz. Segélyt itt sem tudott elérni, s a békét kötés után a törökök kíséretével *Rodostóban* internálták.

7. III. KÁROLY KORMÁNYRENDSZERE.

A szatmári béke után a politikában új korszak következett. Az udvar hívei annál könnyebben kerekedtek fölül, mert az alkotmányért küzdő nagy családok sorra kihaltak, birtokaik is az udvar híveire szálltak. Fölkelésről már szó sem lehetett. Az udvar is vigyázott, hogy nagyobb elégtelenséget ne keltsen, de az ellentétek fennmaradtak. Csak az eszközök, amelyekkel küzdöttek, voltak mások.

Az új arisztokrácia (ESZTERHÁZIAK, PÁLFFYAK, ERDŐDIEK, BATTHYÁNYAK és a német eredetű családok) Bécs körül gyülekezett, a nyugati megyékben épített kastélyt, Bécsben is lakást tartott; divatjában, szokásában és nyelvében elidegenedett. A kurucot, a magyar ruhában járót lenézték és aki a kormányzásban részt akart venni, annak le kellett tennie magyar szokásairól. A magyarság, különösen a köznemesség, elzárkózott tőlük és birtokán elparlagiasodott. A főnemesség szeme elől eltévesztette a régi célt: az ország teljes függetlenségét, a nemesség meg csak a megyében folytathatta tovább a küzdelmet.

A király hatalma jobban megerősödött, mint valaha. A hitlevél a királynak nagy hatáskört biztosított, úgy, hogy külön törvény-cikkel kellett kimondani, hogy két pontra ez a majdnem korlátlan hatalom nem terjed ki: mert 1. a visszafoglalt területeket vissza kell csatolni, és 2. az ország nem kormányozható más, örökös tartományok módjára. A király utódaira nézve is kimondták, hogy kötelesek hitlevelet kiadni és esküt tenni. Az országgyűlésről pedig törvénybe iktatták, hogy minden harmadik évben össze kell hívni. A király azonban ezeket a törvényeket is megkerülte, 1715 után csak 1722/23-ban és 1728/9-ben tartott országgyűlést. Nemesak a külügyekre, a had- és pénzügyre terjedt ki korlátlan hatalma, hanem a belső igazgatásra is. A bíróságok tőle függtek és parancsokat és utasításokat kaptak Bécsből. A felségsértőket rendkívüli bíróság elé állíthatta. A végrehajtás is az ő kezeiben volt. A vallási ügyekben őt tekintették legfőbb bírónak és korlátlan hatalma alatt állott az oktatásügy is.

A reformok, az új intézmények is gyarapították a király hatalmát. Elsősorban az *állandó katonaság* és az ehhez szükséges állandó hadiadó (*contributio*), amelyet elvben már az (1712/15) országgyűlés elfogadott. A nemesek ugyan az egyedüli magyar haderőnek még mindig a bandériumokat és a nemesi fölkelést tekintették, a megváltozott hadügyi viszonyok közt azonban ez nem volt elegendő. Az 1722/23-iki országgyűlés már részletesen is foglalkozott az állandó hadsereg ügyével. 30.000 embert szavazott meg. Az ennek fenntartására szolgáló hadiadó két millió forintot tett ki, de még Károly idejében két és fél millióra emelkedett (ezenkívül még Erdély is fizetett több mint félmilliót). A rendek azonban nem határoztak meg pontos összeget. Minthogy Károly mindjárt első alkalommal csak hétéves szünet után hívta egybe az országgyűlést, az adó megszavazásáról úgy intézkedtek, hogy azt csak egyik országgyűléstől a másikig ajánlották meg. Az országgyűlés hatalmát azonban ezzel nem erősítették meg, mert rendkívüli szükség esetében megengedték, hogy a már megszavazott adóösszeget országos concursussal ajánltathassák meg. Ilyenkor csak erre a célra hívtak össze néhány főnemest és főpapot, akik természetesen az adót föl nem emelheték.

Sok gondot okozott az adó kivetése is; minden javítás után is területenként nagy különbségek maradtak fenn. Az igazságos fölosztás annál nehezebb volt, mert valóságos népvándorlás indult meg a visszahódított termékeny alföldi területek felé. Ez a birtokosokra nézve is nagy csapás volt, amiért is megakadályozták a jobbágyság szabad költözését.

A hadsereg fölállításánál még az országgyűlés nem tudta megővni annak nemzeti jellegét. Magát a hadat a király bennszüllöttekből és idegenekből alakíthatta. Minden ügyében maga a király rendelkezett. Így a magyar csapatok is a császári sereg idegen intézményébe kerültek. Amikor az udvar a magánosok által fölállított ezredeket átvette, amelyekben az alapító állapította meg a szolgálat nyelvét, ezeket is német szóra fogták. A tisztí állásokat igen fukaran osztogatták a magyaroknak. Az egész intézmény idegen hatóság, a bécsi haditanács hatásköre alatt állott. Az sem volt megállapítva, hogy milyen módon szerezze a király zsoldosait, hogy mire és meddig használhatja őket. A kor szokása szerint életfogytiglan vagy megrokknásáig, később is 15—20 évig tartották a legényt katonasorban. Ezért a jobbágy nem nagyon vágyott a dicsőségre, a toborzás nem vezetett célra, a katonákat fogdosták, vagy besorozták a börtönbe kerülteket. Ez a fordulat meg a sereg színvonalát súlyesztette. Sokan visszaszökdöstek és a hatóság üldözése miatt szegényegény életre adták fejüket.

A király a belső kormányzás terén is nagyobb hatalomra törekedett. *Helytartótanácsot* akart fölállítani. Az 1722/23-iki országgyűlés föl is állította ezt a kormányhatóságot. A király a nádor hatalmát akarta vele megszorítani, a nemesség meg a nádor hatáskörét akarta az új testületre ruházni, hogy az az ő érdekeit védje.

Természetesen a király akarata teljesült. Az új tanács különben a régi királyi tanács folytatása volt. Elnöke a nádor, ha ez nem volt, a helytartó, akit helyébe küldtek. A tanácsosok száma 22, úgyhogy ezek fele a köznemesség sorából választandó. A tanácsosokat a király nevezte ki és ő fizette, így a helytartótanács nem volt független. Ez a végrehajtóhatalom középponti szerve, amely a belső kormányzást vezette. Ennyiben megfelelt a mai minisztériumoknak (kivéve a király személye körüli, a pénz-, had- és igazságügyminisztériumot).

A *kancellária* sok tekintetben fölötté állott, mert a királlyal minden érintkezést a Bécsben székelő kancellária közvetített. Az ő révén gyakorolta a király kegyelmi jogait is, és aki valamit akart, a kancellária jóakarátát és támogatását kereste. Ez a kormányhatóság még kevésbé volt független, mint a helytartótanács. Tagjai (kancellár, alkancellár és 12 tanácsos) már többnyire világiak, de nagyrészt németek, s a hatóság tényleg az udvari kancellária főnhatósága alatt állott. A király nem tartozott javaslatait követni.

Még idegenebb volt a *királyi kamara*. Ez Pozsonyban székel, a szepesi kamarát és a pénzügyigazgatóságokat is alája rendelték. Az udvari kamarával szemben függetlenségét nem őrizhette meg. Tanácsosai szintén nagyrészt idegenek. A hadiadó ügye nem is tartozott hozzája, hanem egyenesen a haditanács hatáskörébe.

Az udvar mindenben arra törekedett, hogy a magyar intézményeket osztrák mintára alakítsa át és a fontosabb ügyeket a titkos tanács üléseiben döntötte el, amelybe magyar tanácsost csak alkalmilag hívtak meg. A bányajövedelem, a só, a koronajóságok, a vám és a posta egészen idegen igazgatás alatt állott.

Hogy Magyarország önállóságát még sem veszítette el teljesen, annak oka az volt, hogy a középponti kormányhatóságoknak semmiféle eszköz nem volt a kezükben, amellyel rákényszeríthették volna a törvényhatóságokat rendeleteik végrehajtására. A megyei hatóság ugyanis egészen a megye nemes közönségének bizalmából viselte hivatalát. Az alispánt és a tisztviseleket időről-időre választották. A főispán méltósága meg csak cím volt, gyakran örökös. A tiszttakar tehát nem is tehetett a megye véleménye ellen. A politikai ügyeket a megyegyűléseken megvitatták, s a hatóság „tisztelettel félretet” minden olyan rendeletet, amely a nemzet vagy a nemesség jogait csorbitotta.

A király még a törvényszékeket is osztrák mintára akarta újjászervezni, amiért a rendek erősen elleneztek a reformot, de végre mégis elfogadták (1722—23). Ez a reform újjászervezte a királyi kúriát. A kúria ekkor már két testületre oszlott. A *hétszemélyes* tábla volt a legfelsőbb bíróság. Ennek elnökei: a nádor, az országbíró, a tárnokmester és az érsekprímás. Kivülük ekkor már 15 bírāja volt és jogerős ítélet hozatalához 11 bíró jelenléte volt szükséges. Állandóan működött és Budán székel. Alatta állott a *királyi tábla*, amelynek elnöke a perszonális volt. Ez alatt állott az újonnan fölállított négy *kerületi tábla* Nagyszombatban, Kőszé-

gen, Eperjesen és Debrecenben és a zágrábi báni tábla. Ez utóbbiaktól a királyi táblához, onnan meg a hétszemélyes táblához lehetett föllebbezni. A nemesek birtokügyeiben és bűnpöreiben azonban a királyi tábla volt az elsőfokú törvényszék. Kisebb ügyekben megmaradt a megyei és a városi törvényszékek hatásköre. A jobbágy ügyét meg továbbra is az úriszék intézte, sőt néhol az uraság pallosjoga is megmaradt.

A kormányzás tehát nem sokat változott, csak a király hatalma erősödött. A protestánsok vallásszabadságán meg éppen nagy csorba esett. Ennek a kérdésnek a tárgyalására az 1712—15-i diéta heves vitái után bizottságot küldtek ki. A katolikusok a protestánsok jogainak teljes megvonását sürgették, a protestánsok az 1608-i törvényekben biztosított jogaikat akarták visszaszerezni. Megegyezés tehát megint nem jött létre. Végre is a király döntött 1731-ben kiadott rendeletével (*Carolina resolutio*). Ez még az 1681-i törvényeknél is kedvezőlenebb volt. A protestánsoknak megtiltották, hogy sérelmeiket testüileg fölpanaszolják. A vallásszabadságot úgy értelmezték, hogy az artikuláris helyeken kívül csak magánistentiszteletet tarthatnak, amelyen a családtagokon kívül más nem vehet részt. A stólat a katolikus papnak is kötelesek voltak megfizetni, és meg kellett ünnepelniök a katolikus ünnepeket. Papjaikat a katolikus esperesek vizsgálták meg. Hogy a tisztségekből kizárják őket, olyan esküformát írtak elő, amely hitelveikkel ellenkezett. A katolikus vallás ezzel államvallássá lett.

Külpolitikájában III. Károly nem volt szerencsés. 1718-ban *Pozsarevácban* a porta a Maros—Tisza—Duna közéről és a régi melléktartományok egy részéről is lemondott. Húsz évvel később (1737) azonban még egyszer kitört a háború, de akkor *Nándorfehérvár* is elveszett s a török magyar területre is betört, úgy, hogy az udvar 1739-ben a *belgrádi békében* megint lemondott a melléktartományokról. Csak a Maros—Tisza—Duna szöge maradt Károly birtokában.

A legnagyobb külpolitikai áldozatokat pedig azért az örökösödési szerződésért hozta a király, amely leányágának biztosította a trónt. Amikor a rendek 1687-ben a fiág örökösödését elfogadták, a Habsburg-ház osztrák ágának csak három férfitagja élt: I. Lipót és fiai, József és Károly. A spanyol igények és az európai hatalmakkal történt megegyezés szükségessé tette, hogy Lipót a trónutódlás rendjét szabályozza. Ezért adta ki 1703-i házi törvényét, amelyben úgy intézkedik, hogy halála után József kapja a császári koronát és a Habsburgok örökös országait, Károly pedig Spanyolországot. Arra az esetre, ha Józsefnek fiörökösei nem maradnának, Károly legyen a császári trón és az örökös országok uralkodója is. Ha pedig Károly is fiutód nélkül halna meg, akkor először József, azután Károly, Lipót és visszamenő sorrendben a Habsburg-ház többi nőágára ruházta az örökösödés jogát. József csak két leányt hagyott hátra, tehát Károly került a trónra. De Károlynak

trónrajutásakor szintén nem volt fia. Az udvar ennek következtében rendezni akarta a nőág örökösödésének kérdését.

Károly azt szeretne volna elérni, hogy a saját leányágára és ne József leányaira hagyhassa a trónt. 1713-ban megváltoztatta a családi szerződést és a titkos tanács ünnepélyes ülésén fölolvastatta azt az örökösödési rendet, amelyet utóbb *pragmatica sanctio*-nak neveztek s amely elsősorban Károly leányaira ruházta a trónt. Magyarország csak az 1722-i országgyűlésen fogadta el az új rendet. Akkor az 1., 2. és 3. törvényeikk iktatta törvénybe. Eszerint először Károly, azután József, ennek kihalta esetére pedig Lipót leányágára terjesztették ki az örökösödést (2. §). Kimondták, hogy Magyarország uralkodója mindig az legyen, aki az örökös tartományokat is bírja (1. §). A harmadik pontban meg újólag biztosították az ország alkotmányát és törvényeit. Minthogy Ausztriában az örökösödési törvényt *pragmatica sanctio*-nak nevezték, nálunk is elterjedt e névnek a használata.

8. MÁRIA TERÉZIA URALKODÁSA.

III. Károly leánya, MÁRIA TERÉZIA (1740—1780) nehéz viszonyok között került a trónra. A külföldi hatalmak fegyvert fogtak ellene. Csak magyar királynőnek ismerték el, és Mária Terézia oltalomért kénytelen volt a magyar rendekhez fordulni.

A koronázó országgyűlés Pozsonyban gyűlt össze. A rendek nagy lelkesedéssel fogadták a királynőt, de ellentétek is mutatkoztak. A rendek azt akarták, hogy a királynő új szövegű hitlevelet adjon ki, amely a *pragmatica sanctio* alapján határozottan írja körül az ország jogait, de a királynő csak azt a szöveget akarta elfogadni, amelyre apja is megesküdött. Azután a királynő azt akarta, hogy férjét, LOTHARINGIAI FERENCET ismerjék el kormánytársul, amitől azonban a rendek idegenkedtek.

Míg ezeken vitatkoztak, Mária Terézia helyzete veszedelmesre fordult; már Bécsben is komolyan féltették. Ekkor a királynő tanácsosai ellenére visszajött Pozsonyba, hívei megvitték a rendeknek a bajorok diadalmas előnyomulásának hírére, a királynő pedig 1741 szeptember 11-én magához hívatta a rendeket s a kancellár előterjesztése után maga kérte támogatásukat. A lépés mély érzelmi mozzanatai óriási lelkesedést keltettek. A diéta egybehívta a nemzeti fölkelést, a főurak ezredeket állítottak, és Magyarország a már a harcúteremen küzdő csapatain kívül vagy 60.000 embert állított síkra, adót és takarmányt szavazott meg és pénzsegítséget nyújtott.

Az osztrák örökösödési háborúra igen nagy hatással volt ez az áldozatkészség és a magyar lovasság hősieles küzdelme. Ebben és a hétéves háborúban lett Európában híressé és rettegetté a magyar huszárok neve. Különösen NÁDASDY FERENC, HADIK ANDRÁS és BATTHYÁNY KÁROLY tábornokok tűntek ki.

A háború és az érzelmi mozzanatok ez alkalommal közelebb hozták egymáshoz az uralkodót és nemzetét. Lotharingiai Ferencet

megválasztották kormánytársnak, de kevés jogot adtak neki. Annál serényebben buzgólkodtak, hogy a Károly-korabeli állapotokon változtassanak. A királynő megígérte, hogy az országban fog lakni és hogy a világi és egyházi méltóságokat csak magyarokra fogja ruházni. A helytartótanács és a kancellária függetlenségét biztosította. A kamarát függetlenítette az udvari kamarától és a bánya-, só-, kincstári stb. jövedelmek kezelését is reá bízta. A partium néhány megyéjét visszacsatolta. A Maros és a Tisza mentén fekvő katonai helyeket a megyei hatóság alá rendelte. Eltörölte a neo-acquistica comissiót. A rendek a gazdasági sérelmeket is felsorolták és szabad közlekedést kértek az örökös tartományokon át.

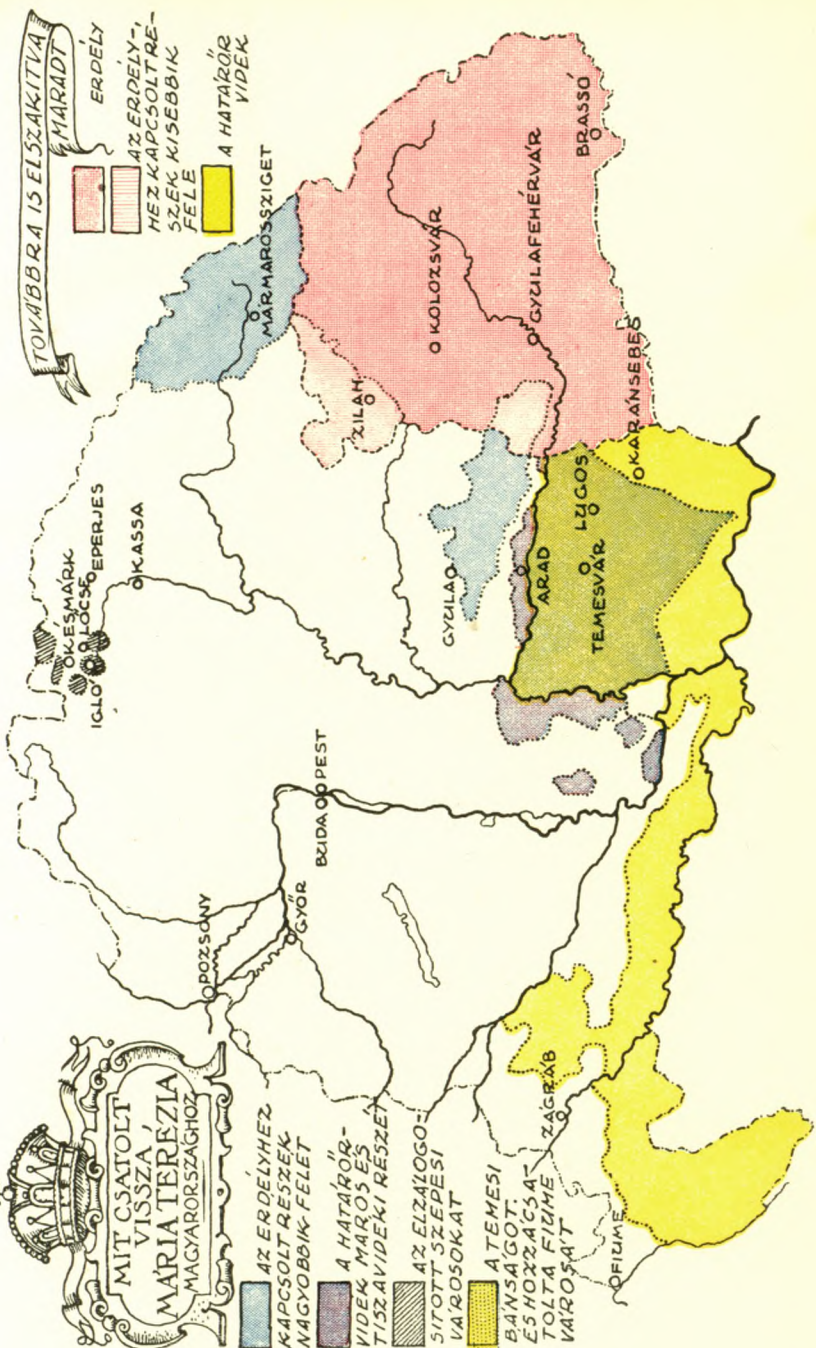
Legnagyobb jelentőségük a visszacsatolásoknak volt. A német tanácsosok küzdöttek ellenük, de a királynő negyven év alatt mégis visszakapcsolta az idegen igazgatás alatt álló területeket. 1751-ben a koronázó országgyűlés határozata alapján visszakerült a partium néhány megyéje és a Maros—Tisza mentén fekvő katonai helyek láncolata. A határőrvidékből *Szerém, Verőce és Pozsega vármegyéket* szervezték. Lengyelország fölosztása alkalmából visszakerültek az elzálogosított *szepesi városok* (1772), 1776-ban *Fiume* birodalmi várost az országhoz csatolta, hogy megnyissa a magyarságnak az utat az Adriára. Legnehezebben ment a Maros—Tisza—Duna közének visszacsatolása, mert tanácsosai ebből külön fejedelemséget akartak alakítani, de végre a magyar álláspont mégis diadal-maskodott, és 1779-ben megalakult *Temes, Torontál és Krassó megye*.

Magyarország megint egységes állam lett s a királynő Erdélyről is elismerte, hogy hozzátartozik. Ez annál fontosabb volt, mert ugyanakkor Ausztriában Mária Terézia a rendi igazgatásnak végét vetett. Az osztrák örökös tartományok külön kormányhatóságait összeolvasztották, úgyhogy ezek is egy egésszé forrottak össze, amellyel szemben Magyarország volt a másik egész. Minthogy a magyar rendi kormányzaton a királynő nem akart változtatni, birodalma két különböző kormányzás alatt álló, egyenjogú félből állott. Igaz, hogy Mária Terézia az egész birodalom élére államtanácsot állított (1760), de névleg Magyarország ez alól a hatóság alól ki volt véve, és tényleg már a magyar tanácsosok is beleszóltak a kormányzásba, amióta Mária Terézia még az 1741-i törvénykönyvben megígérte, hogy a minisztériumba magyarokat is bevesz.

A királynő alkotmányos érzelmei azonban Magyarországgal szemben később megváltoztak. Jóindulata megmaradt, de érezte a rendekkel haragját s az alkotmány útjában álló pontjait nem vette figyelembe. A meghasonlást a hadiadó kérdése okozta. Mária Terézia már az osztrák örökös háború után seregét szaporítani akarta. 1751-ben azután a magyar országgyűléstől az adó fölemelését kérte. A rendek azonban sérelmeiket sorolták föl, hogy az 1741-iki diéta határozatai közül sok nincs végrehajtva; elpanaszolták a nép szegénységét és hogy mennyi mindenféle módon viszik ki az ország

- AZ ERDÉLYHEZ
KAPCSOLT RÉSZEK
NAGYOBBIK-KELET
- A HATÁRÓR-
VIDEK MAROS ÉS
TISZAVIDEKI RÉSZÉT
- AZ ELZÁLOGO-
SÍTOTT SZEPESI
VÁROSOKAT
- A TEMESI
BÁNÁSGOT,
ÉS HORZÁCSA-
TOLTA FÜMÉ-
VÁROSÁT

- ERDÉLY
- AZ ERDÉLY-
HEZ KAPCSOLT RE-
SZEK KISEBBIK
FELE
- A HATÁRÓR
VIDEK

TOVÁBBRA IS ELSZÁKITTÁ
MARADT

pénzét. Csak nagynehezen emelték az adót 700.000 frttal. A hétéves háború után a királynő 1764-ben az országgyűléstől újabb egymillió forintnyi adóemelést kért. Hogy a nemzetet megnyerje magának, 1758-ban, a Sylvester-bullára hivatkozva, fölvette az „*apostoli király*” címet, 1760-ban megalapította a magyar *nemes testőrséget* és közvetlen az országgyűlés összehívása előtt, 1764-ben a *Szent István-rendet*. Az elvet is elő akarta készíteni; KOLLÁR jezsuita tehát könyvet írt, amelyben kifejtette, hogy az egyház birtokai tulajdonképpen királyi birtokok, s hogy adómentességüket annak köszönhetnék, hogy régebben katonai terhet vállaltak. Következtetése természetesen az volt, hogy a katonai teher megszűnt, s így az adómentességnek sincs helye. De Mária Terézia ekkor sem érte el célját. A rendek arra hivatkoztak, hogy 1741-ben biztosította a nemesi birtok adómentességét és rossz néven vették tőle, hogy éppen ő ócsárolja a nemesi fölkelést és nevezi azt hasznavehetetlennek, amikor pedig az örökösödési háborúban ez a nemesi fölkelés mentette meg a trónját. Nagynehezen 3,900.000 frtra emelték föl az adót, de a nemesi fölkelés megváltására nem voltak hajlandók és fönn-tartották adómentességüket.

A királynő ezért nem hívta többé össze az országgyűlést. A pénzt, amit közvetlenül nem tudott Magyarországtól megszerezni, közvetett úton akarta megkapni. Az osztrák tartományok lakosainak adóképeségét azzal emelte, hogy Magyarországot gazdaságilag egészen kiszolgáltatta nekik. Ausztria gyarmatának tekintette: az ipart elnyomta, hogy az osztrák iparosok jó piacot nyerjenek. Az idegen iparcikkek versenyét meg magas vámokkal akadályozta meg. A magyar gazda viszont nyersterményeit csakis Ausztriában adhatta el. 20%-os vámokkal és tilalmakkal akadályozták, hogy áruját továbbvihesse. Így az osztrák vevő olesón jutott a nyersterményhez és drágán adhatta iparcikkeit. A magyar gazda pedig, ha nem akarta, hogy terménye elvesszen, bármily áron odaadhatta. Mária Terézia alatt még valamelyest emelkedett a gazdasági élet, de a tiltó vámrendszer csakhamar éreztette romboló hatását. Az ipar, a kereskedelem és a városi osztály hanyatlott. A mezőgazdaság is süllyedt, mert a terményt nehéz volt értékesíteni. Azt mondták, hogy az ország saját zsírjába fullad.

Az abszolutisztikus törekvések tehát Mária Terézia minden jóindulata dacára is, tovább folytak. Tényleg a bécsi minisztérium intézkedett az ország ügyeiben, a kormányhatóságok is tőle függtek. 1765 után már a nádori széket sem töltötték be, hanem a királynő vejét, ALBERT szász—tescheni herceget küldték Pozsonyba helytartónak. De voltak más sérelmek is. A kormány Horvátországot el akarta szakítani, ami azonban a horvát rendek ellenállásán meghiúsult. Erdély egyesítését az anyaországgal sem engedte meg a királynő. Sőt egy ideig nem is nevezett ki gubernátort, hanem Buccow tábornokkal kormányoztatta a fejedelemséget. A határőridék pedig katonai kormány alatt maradt.

Legveszedelmesebb azonban a királynő németesítő törekvése

volt, mert észrevétlenül folyt. Az urak már a szatmári béke óta sűrűn érintkeztek az udvarral. Mária Terézia egészen Bécshez vonzotta őket és az odagyűlő arisztokratákat a nemzettől lassanként teljesen elidegenítette. Azt hitte, hogy ugyanezt a célt fogja elérni a nemes testőrséggel is, amelybe a köznemesek küldtek megyénként 2—2 nemes ifjút. De ebben a reményében csalódott, mert a nemes ifjak hamar tudatára ébredtek nemzetük elmaradottságának, és tőlük indult ki az a mozgalom, amely a magyar irodalmat újjáteremtette.

A fölvilágosult eszmék főképp a jobbágysággal szemben érvényesültek. A királynő 1765-ben kiadott *úrbéri szabályzatában* meghatározta a jobbágy szolgálatainak maximumát. E szerint az egésztelkes jobbágy évenként 52 robotnappal tartozott, ha igásmarhával dolgozott, anélkül 104-gyel. Azonkívül fizetett 1 frt fejadót, kilencedet és voltak meghatározott apró szolgáltatásai. A telek azonban legfőljebb nyolc részre volt osztható. Új szerződést a földesúr csak akkor köthetett, ha ez a jobbágyra kedvezőbb volt, mint a régi. Sőt Mária Terézia megengedte a jobbágyoknak, hogy pörét az úriszéktől a megyei törvényszékhez föllebezhesse, ahol a megyei ügyész tartozott őt védeni. A legfontosabb eredmény pedig a szabad költözködés jogának teljes visszaállítása volt.

Még többet köszönhetett a királynőnek az oktatásügy. Mária Terézia kijelentette, hogy az iskola politikum és érvényesítette is azt a jogát, hogy az államhatalom irányítsa jövőbeli polgárainak nevelését és fölügyeljen az oktatásra. Az országot nyolc tankerületre osztotta, amelyekben a középiskolák egy-egy főigazgató, a népiskolák tanfelügyelő ellenőrzése alatt álltak. Az 1773-ban eltörölt jezsuita-rend birtokait az oktatásügyre fordította, belőlük szervezte a *tanulmányi alapot*. Legnagyobb érdeme, hogy az elhanyagolt nagyszombati egyetemet *Budára*, a királyi palotába helyezte át és újjászervezte. Az orvosi fakultást ő állította föl. Ő alapította a *selmeczbányai* erdész- és bányászakadémiát, és a nemesség nevelésére a bécsi *Theresianumot*.

9. II. JÓZSEF KÖZPONTOSÍTÓ KORMÁNY-RENDSZERE.

Mária Terézia halála után fia, II. JÓZSEF (1780—1790) került a trónra. Ő Frigyes sikereit abszolút centralizált kormányzásának tulajdonította, és ezt a rendszert akarta a maga országaiban is meghonosítani. Abszolút uralkodó volt, aki országai érdekében akarta érvényesíteni korlátlan hatalmát, gondolkodásában pedig annyira forradalmi volt, olyan nagy ellensége a meglévő rossznak, hogy nem is látta az akadályokat, amelyek intézkedései elé gördülhetnek.

Monarchiájában Magyarországot is csak tartománynak tekintette. A magyar alkotmányt már csak azért is gyűlölte, mert rendi volt. Nem akarta magát ezzel a szervvel korlátoztatni. Minthogy azonban az eskü szentségét tisztelte, nem koronáztatta

meg magát és hitlevelet sem adott ki. A szent koronát Bécsben a császári család kincsei közé lajstromoztatta be. Trónralépését egyszerű leiratban tudatta a megyékkel, amelyben a hatóságokat és a nemesi kiváltságokat megerősítette. Centralizáló politikája következtében szakított elődeinek azzal a törekvésével, hogy az országot darabokra tépjék, s az így meggyengült darabokat külön-külön a birodalomhoz csatolják. A magyar kamarát beleolvasztotta a helytartótanácsba, amivel a pénzügyi kormányzást önállóbbá tette. Az erdélyi és magyar kancelláriát egyesítette. Az egész ország élén tehát, beleértve Erdélyt is, két kormányhatóság állott, amelyek székhelye a középpont: Buda lett. Oda tette át a kúriát is.

Intézkedései az országban nem voltak népszerűek. A megyék hangosan követelték a koronázást. Eleinte hitték is, hogy József elhatározza magát rá, később kalapos királynak csúfolták. Egyházellenes és a nemesség jogait támadó rendeletei még nagyobb ellenállást keltettek. Az ellentétek kiélesedtek, s a király gúnyos modora, ellenfeleit leszóló élcei még jobban elmérgesítették a dolgot. Az újítások megakadtak a megyén, amely rendeleteit végre nem hajtotta, keményen kritizálta, s a többieket is hasonló eljárásra hívta föl.

Ezt József nem akarta megtérni, elhatározta, hogy megtöri a megyéket és engedelmes eszközeivé teszi őket. 1785-ben adta ki híres rendeletét. A főispánok helyébe, akik ügyis a megyéknek csak névleges fejei voltak, királyi biztosokat küldött. Tíz *kerületre* osztotta az országot, Erdélyt pedig háromra. A fölosztásban csak földrajzi szempontok vezették. Minden kerület élére egy-egy királyi biztost állított, aki a hivatalnokokat — az alispán kivételével — el is mozdíthatta és helyüket újakkal tölthette be. Ezek az ő bizalmi emberei voltak. Ők intézték a közigazgatás mindennemű ügyeit. Egy év múlva megszüntette a tisztikar választását és megtiltotta a megyegyűlések tanácskozásait és agitációját. Természetes, hogy ez az intézkedése nagy ellenállásra talált, s a biztosok több megyében kénytelenek voltak a katonaság karhatalmát igénybe venni.

Még nagyobb elkeseredést keltett a már egy évvel korábban (1784 ápr. 26.) kiadott *nyelvrendelete*. A császár ebben kijelentette, hogy a holt latin nyelv nem alkalmas arra, hogy hivatalos nyelv legyen. Magyarországot és Lengyelországot kivéve, már mindenütt élő nyelv lépett a helyébe. De a magyart sem tartotta alkalmasnak, mert nem mindenki beszéli: a németet tette hivatalossá. A kormányhatóságoknak a rendelet értelmében már fél-év múlva németül kellett levelezniük. Elrendelte, hogy egy év múlva a megyék ügyvitel is egészen német legyen, három év alatt pedig a törvényszékeké. Akik nem tudtak folyékonyan németül beszélni és írni, azokat a császár rendelete elbocsájtással fenyegette. A rendelet értelmében az esetleges országgyűlés nyelve is német lett volna, és a megyék csak olyan követeket küldhettek

volna, akik németül tudnak. Az iskolákba is bevezették a németet, 1789-től kezdve a középiskolákba már nem is vették volna föl azokat, akik németül nem tudtak. Az egyetemen a tanítás németül folyt, és sok tanszékre idegen tanárt hoztak. Ez a rendelet alapjában támadta a nemzeti létet. Még a nemzetiségi megyék is tiltakoztak ellene.

Mindjárt trónralépése után első dolga az volt, hogy az egyházat az idegen hatóságok alól függetlenítette. A *placetum regium*-ot a legszigorúbban alkalmazta. Ezt még anyja állította vissza. A papságot egészen eltiltotta a római kúriával való érintkezéstől. Még az egyházi pöröket sem vihették a kúria elé. Rómában ez olyan nagy rémületet keltett, hogy VI. Pius pápa már 1782 kora tavaszán Bécsbe utazott, József a pápát nagy tisztelettel is fogadta, de Pius lényegében semmit sem ért el. József még előbb eltörölte mindazokat a szerzetesrendeket, amelyek nem foglalkoztak oktatással vagy betegápolással. S a pápa még Bécsben tartózkodott, amikor Magyarországon monostoraikat elfoglalták és vagyonaikat a vallásalapokhoz csatolták. A lefoglalt javakból 950 új plébániát állított föl. Az egyházi vagyont pedig összeíratta, hogy a fölösleges jövedelmet a plébániák és lelkészek ellátására fordíthassa, és rendezte a lelkészek illetményeit is.

Programjában a vallásos türelem elvét hangoztatta. A protestánsokat még trónörökös korában megnyugtatta, hogy helyzetükön javítani fog, és ezt az ígéretét 1781-ben kiadott *tűrelmi rendeletével* be is váltotta. E rendeletével megengedte, hogy a nem-katholikus keresztények mindenütt, ahol száz család lakik és anyagi viszonyaik elbíráják, emelhetnek templomot és iskolát, papot és mestert tarthatnak. Az engedelemért a helytartótanácsához kellett fordulni. Ahol nem volt együtt száz család, ott magánistentiszteletet tarthattak, amelyen mindenki megjelenhetett. A céhek és más vallásos színezetű testületek zaklatásai ellen kimondta, hogy senki sem kötelezhető arra, hogy más felekezetek szertartásain résztvegyen, és hogy senki sem kötelezhető vallásos fölfogásával ellenkező esküre, amivel megnyitotta a protestánsoknak a hivatalokat. Biztosai közt volt két protestáns. A katolikusok ugyan tiltakoztak a rendelet ellen, a protestánsok azonban nagy örömmel fogadták. Ők sem voltak ugyan teljesen megelégedve, mert a rendeletnek volt több sértő pontja is: így, hogy templomukra tornyot nem építhettek, harangot nem alkalmazhattak, hogy a lefoglalt templomokat nem kapták vissza. Sértő volt a vegyes házasságokról szóló pont is, amelynek értelmében, ha az apa katolikus, mindkét-nemű gyermekek az apa vallását követik, ha protestáns, akkor csak a fiúk. Leginkább az ellen tiltakoztak, hogy a rendelet megtűrtnek nyilvánította vallásukat, holott az 1608 és 1647-iki törvények teljes vallásszabadságot biztosítottak nekik.

A tűrelmi rendelet intézkedései kiterjedtek a görögkeletiekre is, akiknek csak ez a rendelkezés adott jogokat. Gondolt a császár

a zsidókra is, akiket a földesúr védelme alá állított. Megengedte nekik, hogy a városokban megtelepedjenek és több iparágat is megnyitott nekik.

A vallási kérdéseknél is fontosabbnak tartotta a társadalmiakat: a nemesség megadóztatását és a jobbágyság terheinek könnyítését, de ezeket nem sikerült megoldnia. Még 1783-ban elrendelte, hogy a korona és az egyház jószágain léptessék életbe az örökváltságot, majd 1784-ben *népszámlálást* rendelt el, hogy az adót igazságosabban lehessen kivetni, és megyénként ne legyenek olyan nagy különbségek a teherviselésben. A népszámlálást azonban gyanakvóan fogadták, új adótól féltek, és csak ismételt sürgetésre hajtották végre.

A császár társadalmi reformjait azonban megzavarta az erdélyi oláhok lázadása. Az orosz szövetség, egyházuk új jogai és a jobbágyok érdekében hozott rendelkezések az oláhokat elvakították. A rablóbandák, amelyekkel a kormányzat ezeken a vidékeken megküzdeni nem tudott, csatlakoztak a műveletlen pópáktól fölizgatott néphez. HÓRA azt hirdette, hogy a császár az oláhokkal van és közös ellenségük a magyar nemesség. A fölbujtatott nép HÓRA és KLOSKA vezetése alatt megtámadta a *zaránd*-, majd a *hunyardmegyei* nemeseket, legyilkolta őket, házaikat fölgyújtotta, majd Erdélybe is behatolt (1784). Vakmerőségüket még fokozta, hogy a katonaság tétlenül nézte garázdálkodásukat. Maga József is túlzottnak tartotta a hozzá érkezett jelentéseket, de hadserege akkor sem lépett fel elég határozottan, amikor már megkapta a császár utasítását. Eleinte alkudoztak, amire az oláhok már *dák királyságot* kezdtek emlegetni. Csak két hónapi garázdálkodás után vethettek véget a mozgalomnak. A nemességet ez természetesen elkeserítette. A császári katonaság viselkedése azt a hitet terjesztette el, hogy maga a császár izgatta fel a jobbágyokat uraik ellen. Ezután kétszeres bizalmatlansággal fogadták a társadalmi intézkedéseket s mindent elkövettek, hogy az újításokat megakadályozzák.

De a jobbágyság sorsa mégis jelentékenyen javult. A császár 1785-ben rendeletet adott ki, hogy anyja úrbéri szabályzatát mindenütt életbeléptesse. A jobbágyság helyzetét javította az új törvénykezési rend is. A császár a külön megyei és városi törvényszékeket eltörölte és 38 alsófokú bíróságot állított föl, amelyek az osztrák büntetőtörvény szerint egyenlően ítélték nemes és nem nemes fölött.

Végeredményben II. József a nemesség megadóztatására törekedett. Enélkül reformja csonka volt. Egynehányszor úgy nyilatkozott, hogyha a nemesség adót vállalna, megszüntetné a káros vámpolitikát. Erésben is a fiziokrata eszmék hatása alatt állt. Ezek az eszmék indították az örökváltság életbeléptetésére is. Ezen az alapon József a földet tekintette a legigazságosabb adóalapnak és 1786-ban elrendelte a *földek fölmérését* s a nemesek jövedel-

mének összeírását. Az idegen földmérők egész rajokban árasztották el az országot, de munkájuk nagy akadályokba ütközött. A nemeség ellenállt, sok helyt a népet is fölizgatták. A földmérőket bántalmazták, eszközeiket összetörték, úgyhogy a munka csak nehezen haladt és József halálakor sem volt befejezve.

A török háború csapásai után a megyékben fölszabadult az elégtelenség. Józsefet is megtörték a kudarcok és maga ejtette el alkotásait.

Milyen volt Magyarország helyzete a westfáliai béke után?

Hogyan hanyatlott le Erdély hatalma II. Rákóczi György lengyel hadjárata után?

Hogyan lépett föl a török Erdélyben II. Rákóczi György lengyel hadjárata után?

Mi jellemezte I. Lipót uralmát, kik voltak meghitt tanácsosai?

Milyen volt I. Lipót uralmának eleje Magyarországon?

Milyen ellentétek fejlődtek a török kérdésben?

Mi volt az ellentét Zrínyi és Montecuccoli közt?

Miért keltett megütközést a vasvári béke?

Mik voltak a vasvári béke lealázó pontjai?

Mi volt a Wesselényi összeesküvés?

Hogy állott boszút az udvar a Wesselényi összeesküvés miatt?

Mi a pozsonyi vértörvényszék?

Mi az Ampringen-féle gubernium?

Kik voltak a bujdosók és mire törekedtek?

Mi a Thököly-mozgalom?

Mik az 1681. soproni országgyűlés eredményei?

Mit ért el Thököly?

Milyen fordulatot jelentett az 1683. török hadjárat?

Hogy indult meg a fölszabadítás?

Mi az eperjesi vértörvényszék?

Mit kívánt I. Lipót az 1687. országgyűléstől?

Mi az Einrichtungswerk?

Milyen volt Kollonits politikája?

Mi a neoacquistica comissio?

Milyen telepítések folytak I. Lipót alatt?

Hogyan szűnt meg Erdély önállósága?

Mi a karlovici béke?

Milyen a hangulat Magyarországon a spanyol örökösödési háború kitörésekor?

Milyen az udvar viselkedése a fiatal II. Rákóczi Ferencel szemben?

Hogy függ össze a Rákóczi-fölkelés a spanyol örökösödési háborúval?

Milyen kapcsolatai voltak XIV. Lajosnak a magyar elégtelenségekkel?

Mi jellemezte a kuruc harcokat?

Mik voltak a Rákóczi-fölkelés bajai?

Hogyan és miért történt az ónodi detronizáció?

Mi hiúsultak meg Rákóczi békealkudozásai?

Hogyan jött létre a szatmári béke?

Kik voltak Rákóczi ünnepelt vezérei?

Milyen hatalmat szerzett magának III. Károly?

Hogyan szervezte III. Károly a had- és a pénzügyet?

Hogyan szervezte III. Károly a kormányhatóságokat?

Hogyan szervezte III. Károly az igazságszolgáltatást?

Mi az a Carolina resolutio?

Mi a pragmática sanctio?

Hogyan folyt a török háború III. Károly alatt?

Mit tett Mária Terézia a magyar területek visszacsatolására?

Hogyan érvényesült Magyarország különállása Mária Terézia uralma alatt?

Mit tett Mária Terézia a nemzet kedvének megnyerésére?

Milyen ellentét támadt Mária Terézia és a rendek közt a hadiadó kérdésében?

Milyen gazdasági politikát folytatott Mária Terézia Magyarországgal szemben?

Mi a Mária Terézia úrbéri szabályzata?

Mit tett Mária Terézia az oktatásügyért?

Mi jellemzi II. József abszolutizmusát?

Mi jellemzi II. József felvilágosultságát?

Hogyan centralizált II. József Magyarországon?

Hogyan lépett föl II. József a megyei önkormányzat ellen?

Mi volt II. József nyelvrendelete?

Mi volt II. József türelmi rendelete?

Milyen volt II. József katolikus egyházpolitikája?

Mik voltak II. József törekvései gazdasági és szociális téren?

Mi az a Hóra-lázadás?

VII. A FÖLVILÁGOSODÁS SZELLEME.

1. A FÖLVILÁGOSULT ABSZOLUTIZMUS.

Azok a küzdelmek, amelyeket a fejedelmek hűbéreseik ellen folytattak, az új, fejlődő állami életet abszolutisztikus irányba terelték. Az egy Anglia kivételével Európa minden nagyhatalmában korlátlan fejedelmi hatalom keletkezett. A nagy küzdelmekben az uralkodók kegyetlen eszközökhöz folyamodtak ellenfeleikkel szemben. A 18. században azonban az abszolutizmus jellege teljesen megváltozott. Ez a szellemi átalakulásnak volt köszönhető.

A komoly tudományosság lassanként utat tört magának. Először a csillagászatra fordult a figyelem, majd az angol BACON (1561—1626) és a francia DESCARTES (1596—1650) új utakat törtek a kutatásnak. Mindketten az elterjedt babonák és balvélemények ellen szálltak síkra. Bacon azt hirdette, hogy tudásunk egyedüli alapja a tapasztalat, tehát a tudománynak is a tapasztalatból kell kiindulnia (*empirismus*); Descartes pedig a tiszta ész ítélőszéke elé állította a kor általánosan elfogadott balvéleményeit és szigorú következtetésekkel általános igazságokból vonta le új tételeit (*rationalismus*). A rationalismus különösen a matematikai tudományt virágoztatta föl; a természettudomány az empiristikus kutatással, kísérletekkel érte el nagy eredményeit. A 18. században a természettudományok új ágai keletkeztek: az ásványtan, a növénytan, a kémia és az élettan.

Mindez a gondolkodást is átalakította, a babonák megszüntével a gondolkodás humánusabb lett: a 17. század durvasága és nagy kegyetlenségei után az erkölcsök hirtelen szelidültek és finomodtak. Az abszolút rendszer és a rendi társadalom hibái: a parasztság nyomora, a nagy egyenlőtlenség még a jogszolgáltatásban is, a közigazgatás önkényessége, a személyes szabadság gyakori sérelmei, a gályarabok szörnyű sorsa, a börtönök iszonyai a társadalmi bajokra és az állami életre is ráterelték a figyelmet. Először az angol filozófusok kezdtek foglalkozni ezekkel a kérdésekkel.

Az irodalom főképp a kormányzókat akarta meggyőzni. Ez sikerült is. A 18. század második felében az európai kormányok maguk iparkodtak a fölvilágosodás elveit megvalósítani. Az uralkodók ragaszkodtak abszolút hatalmukhoz, de ezt a hatalmat a nép, különösen az alsó néposztályok javára akarták fordítani.

Ennek a kormányrendszernek, amelyet a fölvilágosult abszo-

lutizmusnak szokás nevezni, útját II. FRIGYES porosz király törte. Már ifjú korában rajongó bámulattal hódolt a fölvilágosult íróknak. Ifjúi fölhevülésében a porosz udvar levegőjét nyomasztónak tartotta és egyik barátja segítségével meg akart szökni (1730), de elfogták, társát lefejezték, őt pedig internálták. „*Antimacchiavelli*” címen könyvet írt, amelyben Macchiavelli elveit cáfolgatva, azt hangoztatta, hogy az uralkodó minden tettéért felelős. Ehhez az elvhez később is hű maradt. Korlátlanul uralkodott, de nagy hatalmát mindenben a nép javára akarta fordítani, hogy tetteiért bármikor felelhessen a népnek. Az ország első szolgájának nevezte magát és roppant munkabírással végezte az állami ügyeket; a pihenésre alig szánt időt magának.

A közigazgatáson élete végéig folyton újítgatott, s az igazgatás különböző ágait elválasztotta egymástól. Az igazságügy rendezését egészen COCEJI kancellárra bízta; ez volt az egyetlen ügy, amelyet nem maga vezetett. Coceji pedig enyhítette a büntetéseket, eltörölte a kánpadot, reformjai következtében az igazságszolgáltatás független, gyors és olcsó lett.

Maga a király leginkább hadseregével és a pénzügyekkel foglalkozott. A sereget 80.000 emberről 200.000-re emelte; nagy jövedelmekről kellett tehát gondoskodnia. Arra kellett törekednie, hogy a gazdasági életet fölvirágoztassa; az ipart merkantilista védővámokkal védelmezte, a kereskedelem érdekében pedig csatornákat ásatott és a tengeri kereskedelmet is fölkarolta. Jövedelmeinek nagyrésze a királyi birtokokról folyt be, az adójövedelem fele részben indirekt adóból; a parasztságra tehát nem nehezedett nyomasztó teher.

A király fölvilágosodása vallásos téren vol legfeltűnőbb. Olyan türelmes volt, hogy amikor a jezsuitákat mindenünnen elűzték, ő befogadta őket országába. Mindjárt trónralépése után az összes felekezeteknek teljes vallásszabadságot biztosított és azt hangoztatta, hogy az ő országában mindenki saját lelkiismerete szerint üdvözülhet. A nemesek kiváltságait is tiszteletben tartotta. Hadseregének tisztjei mind nemesek voltak. Okos politikájával megóvta a nemességet attól, hogy semmivé osztállyá legyen; katonai földadata megszüntése után a társadalmi, a gazdasági életben és a vidéki kormányzatban jelölt neki vezetőszerepet.

Egyebütt a fölvilágosodás eszméi sokszor ellentétbe kerültek a rendek kiváltságaival, ami megvalósításuk elé akadályokat gördített, ami azonban az uralkodókat annál inkább sarkalta, hogy az alsó néposztályok segítségével megtörjék a rendek hatalmát. Mária Terézia és II. JÓZSEF császár is ellentétbe kerültek a rendekkel, akiknek a jogait meg akarták szorítani. Mária Terézia higgadt megfontolással örökös tartományainak egész kormányzását, igazgatását és igazságügyét átalakította. II. József még messzebb ment, összes országait a maga elvei szerint egységes intézményekkel egységes birodalomná akarta összeolvasztani; az ő törekvése azonban megtört népeinek nemzeti érzésén és a történeti hagyományokon.

Mária Teréziát az újjászervezésben különösen HAUGWITZ, később KAUNITZ segítették. Ők voltak a királynő mindenható miniszterei, akik az udvari kancellária élén a külügyet intézték és tanácsaikkal a belső kérdésekben is a királyné elhatározására mindig döntő hatással voltak. A rendi igazgatás megszűnt, a királynő azt bürokratikus szervezettel helyettesítette. Az összpontosítás tehát, amelyre az uralkodók már olyan régen törekedtek, Mária Terézia korában az örökös tartományokban megvalósult. Az egy egésszé összeforrott örökös tartományokkal szemben csak Magyarország őrizte meg különállását.

Az örökös tartományok egyesítésével kapcsolatosan ott az igazságyügyet is egységesen akarták szervezni. Mária Terézia erre a célra egy bizottságot küldött ki, amelynek munkálata azonban nagyon terjedelmes lett, a kor szokása szerint nagyon sok volt benne a filozofáló magyarázat. Ezért a tervezetet ismételten át kellett dolgozni, s a *Codex Theresianus* csak II. József idejében (1786) lépett életbe. A kinvallatás megszűnt, a halálos ítéletek számát megszorították, s a bűnösöket kényszermunkára fogták.

A nagy királynő azonban más téren is nagy hatással volt országaira. A császári hadsereg 108 ezer emberre növekedett. Az adó is növekedett, a nemesek adómentességét megszüntették. Nagy gondot fordított Mária Terézia az oktatásügyre is. Az egyetemeket reformálta, a középiskoláknak új tantervet dolgoztatott ki és állami felügyelet alá állította őket; hasonlóképen szervezte a népoktatás ügyét is. A jobbágyok iránti szeretetét pedig úrbéri szabályzataival mutatta ki, amelyeknek célja az volt, hogy a földesúr a jobbágyot túlságosan meg ne terhelhesse.

II. József még tovább akart haladni. Meg volt győződve, hogy országai erejét csak abszolút hatalmával fejtheti ki, gondolkodása pedig forradalmi volt. Atyja halála óta (1765) már császár volt, de örökös országainak kormányzását Mária Terézia, aki jól ismerte fia gondolkodásmódját, nem adta át neki. A trónra jutva, országait egységes birodalomná akarta szervezni. A legfelsőbb kormányhatóság az államtanács lett, alatta állt a négy kancellária: az ausztriai, a magyar, az olasz és a belga. Összes országaiban a németet tette meg hivatalos nyelvnek (1784). Az egyház is szembeszállt vele egyházi intézkedései miatt. Amikor a törökkel háborúba keveredett s ez szerencsétlen fordulatot vett, az elégtelenség mindenfelé kitört. Összpontosító törekvései a nemzeti hagyományokon törtek meg, amelyeket a császár nem ismert, ezzel pedig reformjai is részben megsemmisültek, mert a talaj számukra még nem volt kellőképp elkészítve. A fejlődés így megint a Mária Terézia teremtette alapokhoz tért vissza, de még így is nagy volt II. József hatása népei gondolkodására.

A nagy országokat felvilágosult berendezéseikkel a kisebbek is utánozták, ott is megvalósult egy-egy reform. Különösen II. József öccse, Lipót szerzett magának nagy érdemeket *Toscana* mintaszerű szervezésével. Portugáliában meg a jezsuita-rend ellen támadt heves

mozgalom. POMBAL miniszter reformjának útját állták, amire Pom-
bal ellenük fordult és kiűzte őket. Spanyolországban is összeütköz-
tek a kormánnyal. E miatt azonban az összes Bourbon fejedelmek
állást foglaltak ellenük és kieszközölték a rend eltörlését (1773).

Még Oroszország is a reform útjára tért. NAGY PÉTER után
megint az ó- és új-orosz párt áldatlan küzdelmei dúlták az orszá-
got. A reformot a német származású II. KATALIN cárnő (1762—
1796) karolta föl. A hatalomravágyó eszes és tevékeny asszony
megfosztotta férjét (III. PÉTER, 1762) a tróntól és maga ragadta
meg a kormányt. A fölvilágosult filozófiának ő is hódolt. Népének
alkotmányt akart adni, de a megvitatására összehívott gyülekezet-
tel meghasonlott és elejtette tervét. A jogszolgáltatást ő is elvá-
lasztotta a közigazgatástól. Segített a szegény népen s a műveltség
terjesztésére is újításokat tervezett, amelyek miatt azonban össze-
ütközött az ó-oroszokkal.

2. UDVARI ÉLET ÉS MŰVELŐDÉS A 18. SZÁZADBAN.

Mióta a művelődés világi irányt vett, az egyház vezető szerepét
az udvarok vették át. A humanizmus Itália apró fejedelmi udvarai-
nak köszönhetette magas felvirágzását. Az itáliai példát mások is
követték, mint MÁTYÁS, vagy I. FERENC francia király, s ha egye-
lőre az Alpoktól északra ez még nem is volt általános szokás, a nagy
uralkodók udvara mégis módot nyújtott a nemzet szellemi erőinek
kifejtésére, pl. Spanyolországban II. FÜLÖP, Angliában ERZSÉBET
korában.

Sokkal nagyobb jelentőségre jutott azonban az udvari élet XIV.
LAJOSSAL. Az ő udvara a világ központja lett, amelyet utánózni
divat volt. Fénye elkápráztatta Európát, s ezzel mély hatással volt
az életviszonyokra Franciaország határain túl is.

XIV. Lajos Páris szűk és kövezetlen utcáit és forrongó népét
nem szerette. *Versaillesba* vonult vissza, amelyet óriási költségen
teljesen átépíttetett, vagy *Fontainebleaubá*. Palotájának termei és
kertje gazdag díszítésekkel a legpazarabb pompa kereteiül szolgál-
tak. Versailles egyetlen nagy udvartartás volt. A király palotája
mellett egész nemesi város épült: a vérbeli hercegek, az udvari mélt-
óságok és nemesek fényesnél-fényesebb palotákat építtettek MAN-
SARD mesterrel és tanítványaival. Bennök kiváló festők (POUSSIN,
CLAUDE LORRAINE, LEBRUN) vetekedtek a falak díszítésében és XIV.
Lajos dicsőítésében. A király megkívánta minden nemestől, hogy
az udvar körében tartózkodjék, fényét megjelenésével emelje, hódol-
latát mentől többször bemutassa. Akit ritkán látott, annak ezt sze-
mére lobbantotta; aki nem jött az udvarhoz, azt gyanús szemmel
nézte. Öregedésével szertartásosabb lett, a király ébredésétől lefek-
véséig minden ténykedése: a fölkelés, a mise, a séta, a vadászat, az
ebéd, a színház valóságos ünnepség volt, amely kimért cerimóniák-
kal, nagy tömegek részvételével folyt le. A nemeseknek méltóknak
kellett lenniök az udvarhoz. Utánozták tehát divatját és ünnep-

ségeit: fogadtak, lakomákat adtak, zenészeket, színházakat tartottak, parancsaikat egész szolgasereg leste. A művészeteket, az irodalmat, a tudományt ez virágoztatta föl. Akkor éltek CORNEILLE, RACINE, MOLIÉRE, LA FONTAINE, BOILEAU, FÉNELON és PASCAL.

Itt fejlődött a salonélet is. A finom és válogatott társalgásban azonban túltengett a szellemes udvariasság. A forma, az illem elfojtotta a tartalmat. Még a családi életet is megbontotta: az előkelő házastársak külön háztartást vezettek, a gyermekek szüleikkel csak ritkán találkoztak, nevelésüket tánc- és vívómesterekre bízták. E divat mély hatását bizonyítja, hogy a meggazdagodott polgárok is hódoltak neki, ámbár nehézkességük és bizonytalan föllépésük úrhatnám szerepökben sokszor nevetségesekké tette őket.

Franciaországon kívül ezt az életet először a *rajnamenti* és a *délnémet fejedelemségek* utánozták. Az apróbbak is erőiken túl pompáztak. Mélyebb hatása ennek különösen a szász fejedelemségekben volt. Ezek lettek a német műveltség, irodalom, színészet és zene melegágyaivá.

A 18. század közepén azonban az új életforma olyan általánosan elterjedt, hogy még a nyers egyszerűségű porosz udvart, majd II. KATALIN idejében Oroszországot is meghódította. II. FRIGYES, apjával teljes ellentétben, szintén a barokk pompának hódolt, de irodalom- és művészszeretetét nem tudta népe javára fordítani. Mindig csak a francia műveltségnek hódolt s a KLOPSTOCKKAL és LESSINGGEL lendületnek induló német irodalmi mozgalmakat lenézte. *Sanssouccii* kastélyát is franciákkal építtette, a berlini operában a francia zenét pártolta, sőt maga is franciául írt. A felvilágosodás hatása alatt a francia mintán csak annyit változtatott, hogy, mint az állam első szolgája, elhagyta a piperészkedő viseletet és egyszerű katonai formaruhában járt.

A francia életforma meghódította a kastélyokat és a városokat is. Páris mindenben elől járt, de mellette támadt egy másik hasonló jelentőségű művelődési góc: Bécs, amely keletre sugározta ki divatjának fényét. Itt is idegen: olasz és francia formák hatottak ösztökélőleg, de a fejlődés hamarosan jellegzetes helyi karaktert öltött: bécsi német lett. Építkezésére FISCHER VON ERLACH és HILDEBRAND barokk palotái nyomták bélyegüket. GLUCK és HAYDN óta a császárváros a világ első zenei központjává fejlődött és színházi élete is az ott élő nagyszámú arisztokrata érdeklődése folytán magas fokra emelkedett.

A fölvilágosult abszolutizmus ezeket a vívmányokat az iskoláztatás komoly fölkarolásával támogatta. Az egyetemek ápolása a szintet emelte, a népiskolák tömeges alapításával pedig arra törekedtek, hogy kiszélesítsék a szellemiek iránt érdeklődők rétegét.

A tudásnak és a kutatásnak új tűzhelyei támadtak. RICHELIEU még 1635-ben Párisban akadémiát alapított, aminek nyomában egyebütt is megindult a hasonló tudós társaságok alapítása, többnyire fejedelmi kezdeményezésre és pártfogással. De a tudósok is szívesen álltak össze kisebb célok megvalósítására, pl. tudományos folyóira-

tok megindítására. Az egyetemek mellett ritka növények és állatok gyűjtésére fűvész- és állatkerteket, az uralkodók régiségek és régi pénzek gyűjtésére múzeumokat létesítettek. Fejedelmek és főurak megnyitották könyvtáraikat a tudást szomjazó közönségnek.

Míg korábban a közönség kellő alap nélkül nem igen értette meg a tudomány új eredményeit, a 18. század összefoglaló rendszerezéseket adott, amelyek a közönség gondolkodásából sok korábbi babonás és kalandos elemet szorítottak ki. A növényeket már LINNÉ (1707—1778) sorozta osztályokba, BUFFON (1707—1778) pedig ugyanakkor megalapította a *zoológiát* és az *anthropológiát*. A tudományos kémia úttörője LAVOISIER (1743—1794) volt, aki elemeire bontotta a vizet és a levegőt és légzési kísérleteivel szerzett nagy hírt. A fizika pedig már a villamossággal is megismerkedett, amely körül FRANKLIN (1706—1790) érte el a legszebb sikereket.

Ha mindez a tudás nem is lett általános, az emberek életének színvonala nagyot emelkedett s a művelt körökben nagy volt az érdeklődés minden új eredmény iránt. Persze a réginek is megvoltak a hívei, akikkel szemben az új, felvilágosult iránynak hódolók gyakran lenéző türelmetlenséget árultak el.

3. A FRANCIA UDVAR ÉLETE.

(Olvasmány. *TAINE*: „A jelenkor Franciaország alakulása” című munkája alapján.)

TAINE HIPPOLITE (1828—1893) híres francia filozófus és történétíró; művészettörténeti munkái mellett különösen a fent idézett mű terjedt el, melynek első kötetében a nagy francia forradalom előtti francia társadalom képét rajzolja eleven színekkel.

A főnemeseik, miután a palotai tisztségeket ők töltik be, állandóan a király mellett élnek; ilyenek a nagy alamizsnás, Montmorency-Laval metzi, a főalamizsnás Bessuéjols senlisi püspök; Franciaország nagymestere Condé herceg; az első főudvarmester des Cars gróf; a főudvarmester Montdragon marquis; a főűtőmester Brissac herceg; a főpohárnok Verneuil marquis; a főpecsenyevágó de la Chesnaye marquis; az elsőrangú kamarai nemesek, Richelieu, Durfort, Villequier, Fleury hercegek; az öltözde nagymestere Rochefoucauld-Liancourt herceg; az öltözde mestere Boisgelin gróf és Chauvelin marquis; a sólyomvadászat kapitánya du Forget lovag; a vaddisznó-vadászatok kapitánya d'Ecquilly marquis; az építkezések főfelügyelője d'Angiviller gróf; a főlovászmester Lambesc herceg; a főudvarmester Penthievre herceg; a főszertartásmester Brézé marquis, a főörmester de la Suze marquis; a testőrség kapitányai: d'Ayen, Villeroy, Brissac, Aiguillon, Biron, Poix, Lubembourg és Soubise hercegek; a palota főfelügyelője Tourzel marquis; a királyi paloták felügyelői és a vadászati kapitányok, Noailles herceg, Champcenetz marquis, Champlost báró, Coigny herceg, a modenai gróf, Montmorin gróf, Laval herceg, Brienne gróf, Orléans herceg, Gesvres herceg. Mindezen urak a király lekötöztetett hívei, folytonos és a legtöbb esetben öröklő vendégei, kik nála laknak, vele mindennapi és benső érintkezésben

állanak, mert az „ő emberei“ és a személye körüli szolgálatot végzik. Számítsuk ezekhez az illetők tisztársait, majdnem ugyanoly számban a királyné, a király nővérei, Erzsébet hercegnő, a provençei és artoisi gróf és grófné házában, kik éppoly előkelő nemesek. — És az említettek csupán a szolgálat fejei; ha a kívülők levőket is számbavesszük, a következőket találjuk: többi közt 68 alamizsnást, vagy káplánt, 170 komornyikot, 117 lovászt és vadászt, 148 apródot, 114 címzetes társalgó hölgyet, s valamennyi tisztet, a palotaőrség legalsóbbjáiig, nem számítva az 1400 köztestőrt, kik a nemesség megvizsgálói előtt kötelesek nemesi származásukat igazolni, hogy udvari szolgálatra bocsáttassanak. Ilyen csapatokból újoneoztatik a királyi társaság; s ez uralom ismertető jele, hogy a szolgák itt vendégek is, és hogy az előszoba népesíti be a szalont.

Nem mintha a szalonnak erre volt volna szüksége, hogy megteljék. Az előmenetelnek és kegyelmeknek forrása lévén, természetes, hogy a túláradásig tömve van. De a királyi palotában a jelenlét kötelesség, mondhatnók, hogy a régi hűbéri hódolásnak mintegy folytatása; a nemesek táborkara, született vezére körül köteles kíséretül szolgálni. A kor nyelvében ezt így mondják: „a király iránti kötelmeket teljesíteni“. A fejedelem szemeiben a távollét a függetlenség utáni vágy és közönyösség jele volna, pedig a hódolás, éppúgy, mint a szolgálatkészség, megilleti őt. E tekintetben vizsgálnunk kell az intézményt, eredetétől kezdve. XIV. Lajos szemeit folyton körüljártatá, „felkelése, lefekvése, étkezései, lakosztályai-ban vagy kertjeiben való sétái közben... senki sem kerülte el tekintetét, még azok sem, akik nem is remélték, hogy megláttatnak; az előkelőkre nézve bűn volt, ha nem tartózkodtak folytonosan az udvarnál vagy ritkán jöttek oda, s a biztos kegyvesztés arra nézve, aki éppen nem, vagy csak nagy ritkán, elvértve jött“. Ezen-túl a királyság első embereire, a férfiakra és nőkre, az egyháziakra és világiakra nézve egyaránt a földolog, az élet főcélja az, hogy minden percben, minden helyen a király szeme előtt legyenek, szavainak és pillantásainak közelében. E kor csodás példáit mutatja fel az önkéntes és állandó hódolatnak. Fronsac herceg, atyja parancsából, télen-nyáron, mindennap reggeli 7 órakor ott állott a kápolnához vezető kis lépcsőzet alján, egyedül azért, hogy kezét nyujthassa a Saint-Cyrbe menő Maintenon asszonynak. „Bočasson meg, asszonyom, írta Richelieu herceg Maintenon asszonynak, azon túlságos szabadságért, mellyel önnek merészelem küldeni a királyhoz írt leveleket, melyben térden állva kérem őt, engedné meg, hogy néha Ruelbe menve, hódolatomat bemutassam neki; mert készebb vagyok meghalni, mintsem elviseljem azt, hogy őt két hónapig ne lássam.“ A valódi udvaronc úgy követé a fejedelmet, mint az árnyék a testet; ilyen volt XIV. Lajos alatt Laroche-foucauld herceg, a fővadászmester. „Sohasem hiányzott a király fölkelése, lefekvése, napközbeni kétszeri öltözködése, s a szintén naponkénti séták és vadászatok alkalmával, sohasem mulasztá el, néha tíz éven át egyhuzamban ott hálai meg, ahol a király volt és ha a palotán kívül akart étkezni, vagy a sétáról elmaradni, elébb erre engedelmet kért, de nem az alvásra, mert több, mint negyven esztendőn át nem hált húszszor Párizson kívül, de csak arra, hogy az udvaron kívül ebédeljen és hogy a sétáról elmaradhasson.“ — Ha később, kevésbbé követelő királyok alatt, a tizennyolcadik szá-

zad általános meglazulásában e fegyelem is meglazul, az intézmény mégis fennmarad; az engedelmisség hiányában a hagyomány, érdek és az önszeretet népesíti be az udvart. A királyhoz való közeledés, a házában való szolgálat, a köpenytartó, a komornyik állása is oly szabadalmak, melyek még 1789-ben is harminc-, negyven-, százezer livre-en vásároltatnak meg; még inkább szabadalom, és pedig a legmegtisztelőbb, a leghasznosabb, a mindenekfelett legirígyltebb az, ha valaki társaságához tartozhatott. — Ezen felül ez még a nemzetség ős régiségének bizonyítéka is volt. A férfinak, hogy a királyt vadászaton kísérhesse, a nőnek, hogy a királynőnek bemutatassék, előre hiteles adatokkal be kellett bizonyítania a nemzetségek vizsgálói előtt, hogy nemessége 1400-ig vihető vissza. Továbbá, az anyagi szerencsének biztosítéka is ez, csupán az, aki a szalonban járatos, van a királyi kegyelmek közelében; látjuk is, hogy 1789-ig a nagy családok ki sem mozdulnak Versaillesből és éjjel-nappal résen állnak. Noailles tábornagtól komornyikja egykor, betévén az ablak redőit, azt kérdezé: „Hány órákor parancsolja méltóságod, hogy holnap felkeltssem? — Tízkor, ha éjjel nem hal meg senki.“ Még vannak oly vén udvaroncok, akik „nyolevan évesek és ebből legalább negyvenöt évet állva töltöttek el a király, a királyi hercegek és miniszterek előszobáiban“. „Csak három dolgot kell önnek cselekednie, mondá az egyik egy újoncnak: beszéljen jól mindenkiről, kérelmezzon minden megüresedett állást és üljön le, amikor tud.“

A fejedelmet ezért mindig nagy csoport ember környezi. Midőn du Barry grófné 1773 augusztus 1-én unokahúgát bemutatta, „a kíséret oly számos volt mindenütt, ahol e bemutatás történt, hogy alig lehetett keresztülhatolni az előszobákon“. 1774-ben, Fontainebleauban, hol a királyné minden este játékot rendez, „a terem, bár tágasak, nem ürülnek ki...“ „A tolongás oly nagy, hogy csak azon két-három emberrel lehet beszélni, kikkel az illető játszik.“ A nagykövetek fogadtatása alkalmával a tizennégy terem tele van nagyurakkal és díszruhában megjelent hölgyekkel. 1775 január 1-én a királyné „kétszáznál több hölgyet számlált meg, kik hódolatukat bemutatni jöttek el hozzá“. 1780-ban Choisyban, mindennap harmincterítékű asztal áll a király számára készen, egy másik harmincterítékű az urak, s azon felül negyven teríték a testőrség és lovászat tisztjei, s ismét ötven teríték a termekben felszolgálók számára. Adataim szerint a király körül felkelése, lefekvése, sétái, vadászata, játécai alkalmával, a szolgálattevőkön kívül legalább negyven-ötven, gyakran száz nagyúr, s ugyanannyi hölgy forgolódik; 1756-ban Fontainebleauban, „bár ez évben sem ünnepélyek, sem tánevigalmak nem tartattak, hatszáz hölgy jelent meg“. Midőn a király „nagy fogadtatást“ tart, midőn az üvegcsarnokokban játékokat vagy tánevigalmakat rendez, négy-ötszáz vendég hivatalos, a nemesség s a divat válogatott képviselői, kik a falak mellett álló párnás padokon helyezkednek el, vagy a kártya- és játékasztalok körül tolonganak. Ez az a látvány, melyet nem a képzelődés, vagy hiányos leírások segélyével kellene látni, hanem saját szemünkkel és ott helyben, hogy a monarchikus művelődés szellemét, hatását és diadalát megérthessük; a jól berendezett házban a szalon a fő alkatrész és szalon nem volt elvakítóbb soha, mint a királyé. A faragott és játszi Ámorokkal

díszített boltozatról, virág- és levélfüzérek közül függenek alá a lángoló csillárok, melyek sugárzó fényét a magas tükrök sokszorozzák: a világosság özönben verődik le az aranyozásokra, gyémántokra, a szellemes és víg társaságra, a hölgyek roppant, virágfüzérekkel elborított csillogó ruháira. A hölgyek ruhái, amint ott ülnek egymás mellett körben, vagy lépcsőzetesen a padokon elhelyezkedve, „gyöngyök, arany, ezüst, drágakövek, aranylemezek, virágok, mesterséges gyümölcsök és virágok, egres, cseresznye és számócából álló gazdag sorfalat képeznek”; óriási élő virágcsokor ez, s szem alig képes elviselni annak ragyogó fényét. Az összehangot semmiféle fekete ruha, mint ma, nem zavarja meg. A férfiak éppoly díszesek, mint a nők, beporozott hajuk fürtökbe és fonatokba van fésülve, csipkenyakkendők és -kézleők, hervadó lomb, gyöngéd rózsza és égszínű hímzésekkel és aranyszegélyekkel díszített selyembakátok és -mellények képezik ruházatukat. A férfiak és nők egyenként vannak megválogatva, mindannyian tökéletes világfiak, ami kellemet a születés, nevelés, szerenese, kényelem és szokások megadhatnak, meglátszik rajtuk; a magok nemében tökéletesek. Nincs itt öltözék, nincs fejmozdulat, nincs hang, nincs oly fordulata a beszédnek, mely ne volna a világi finomság remekműve, s mindannak legjava, amit a társadalmi művészet kiválogatott létrehozhat. Bármily finom legyen is a párisi társadalom, ezt meg sem közelíti; az udvaréhoz hasonlítva, falusinak tűnik fel.

Hogyan változott meg az abszolutizmus jellege a 18. században?

Milyen filozófiai irányok alakították át a gondolkozást?

Milyen volt II. Frigyes felvilágosultsága?

Milyen volt Mária Terézia és II. József uralma?

Mit tettek a gazdasági és a szociális élet terén?

Mit tettek az igazságszolgáltatás terén?

Hogyan utánozták őket más országokban?

Milyen jelentősége van az abszolutizmus idején az udvarnak?

Milyen volt XIV. Lajos udvara?

Hogyan fejlődött a szalonélet?

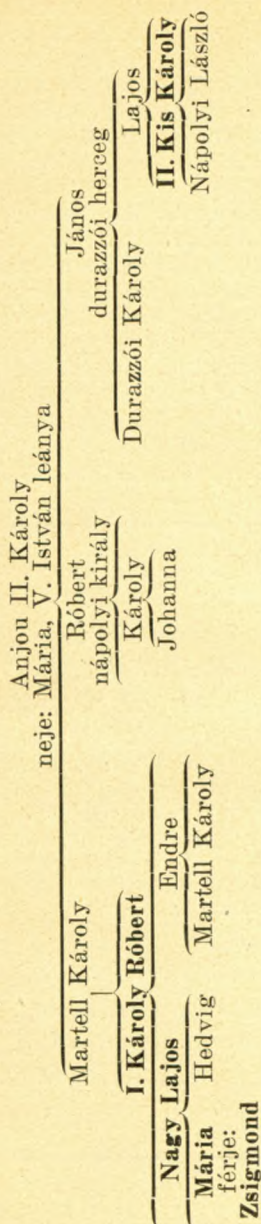
Hogyan terjedtek a finomabb életformák?

Hogyan terjedt az irodalom, zene, művészet?

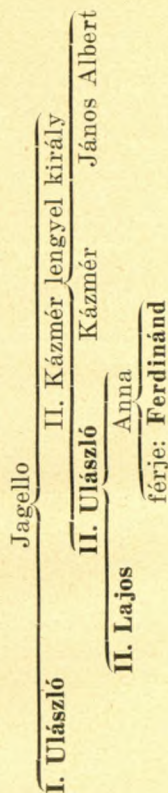
Hogyan szervezkedett és haladt a tudomány?

Melyek az akkori Európa legfőbb művelődési középontjai?

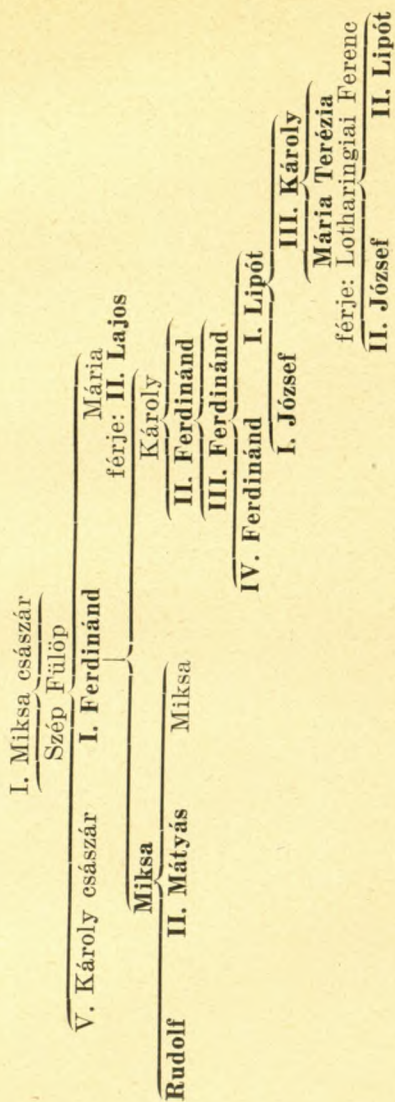
AZ ANJOUK NEMZEDÉKRENDJE.

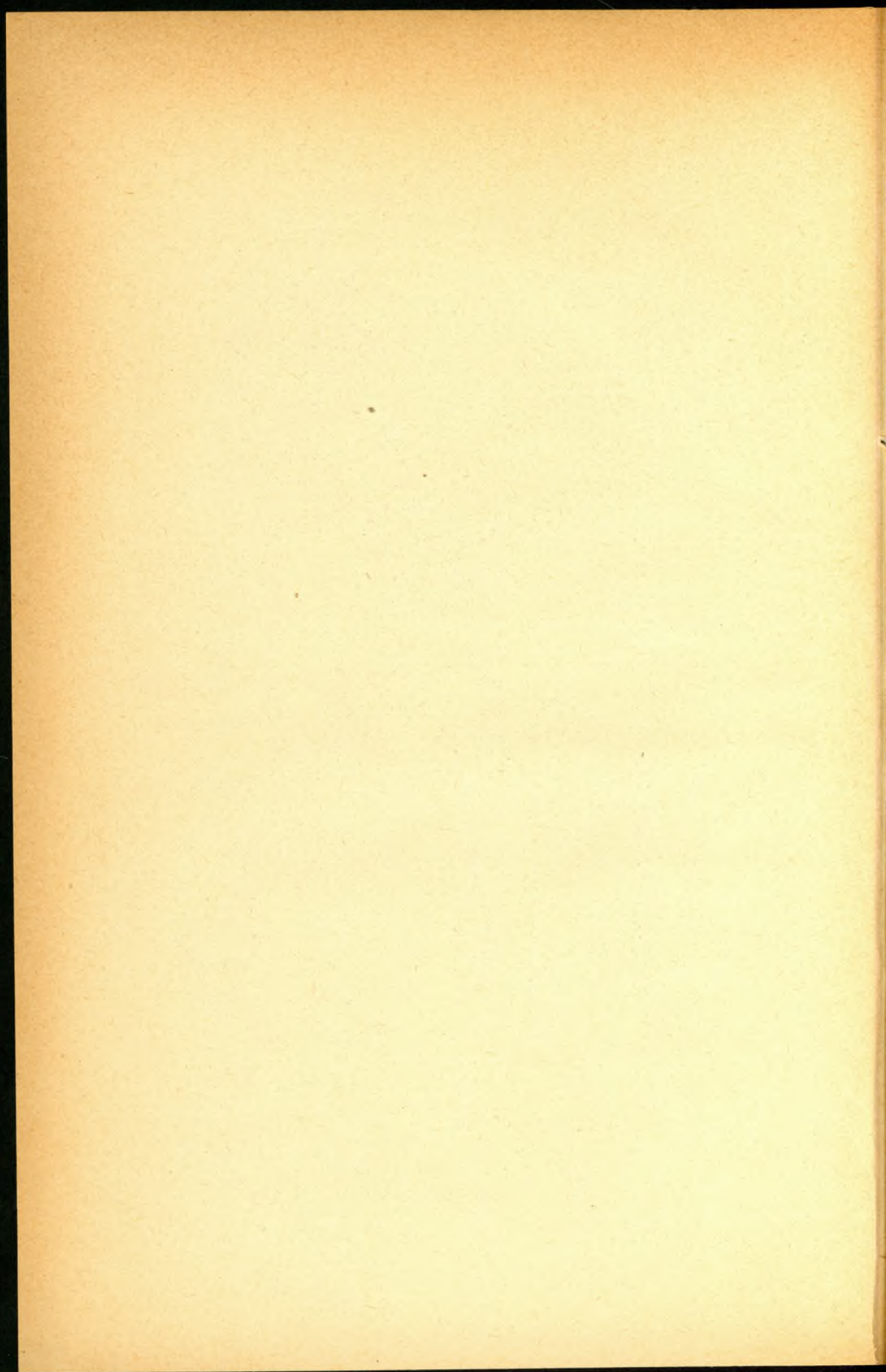

A JAGELLÓK NEMZEDÉKRENDJE.

A HABSBURG-HAZ NEMZEDEKRENDJE.

KORRENDI TÁBLA.

- 1309—1376 A pápák Avignonban.
 1332 Károly Róbert behozza a telekadót.
 1337—1453 Százéves angol-francia háború.
 1338 A német fejedelmek rhensei gyűlése.
 1347—1348 Nagy Lajos első nápolyi hadjárata.
 1350 Nagy Lajos második nápolyi hadjárata.
 1351 Ősiség, kilenced.
 1356 IV. Károly kiadja az aranybullát.
 1360 A török elfoglalja Gallipolit.
 1381 Torinoi béke.
 1389 A törökök levererik a szerbeket a Rigómezőn.
 1396 Nikápoly.
 1403 Nápolyi László trónkövetelése.
 1404 Placetum regium.
 1414—1418 Konstanzi zsinat.
 1443—1444 Hunyadi téli hadjárata.
 1444 Várnai csata.
 1453 Konstantinápoly eleste.
 1456 Nándorfehérvár ostroma.
 1458—1490 I. Mátyás.
 1486 Diaz Bertalan eléri a Jóreménység fokát.
 1492 Pozsonyi béke.
 Amerika felfedezése.
 1498 Vasco de Gama eljut Indiába.
 1517 Luther föllépése.
 1519—1521 A föld első körülhajózása.
 1521 A wormsi birodalmi gyűlés.
 1526 A mohácsi vész (aug. 29.)
 1530 Az augsburgi birodalmi gyűlés.
 1538 A nagyváradi béke.
 1540 A jezsuita-rend alapítása.
 1541 Buda török kézre kerül.
 1545—1563 A tridenti zsinat.
 1555 Augsburgi vallásbéke.
 1556 A Habsburg-ház két ágra szakad.
 1566 Szigetvár ostroma.
 1572 Szent Bertalan éj (aug. 23—24.)
 1579 Hollandia elszakad Spanyolországtól.
 1587 Stuart Máriát kivégzik.
 1588 A nagy armada pusztulása.
 1598 Nantesi edictum.
 1606 Bécsi és zsitvatorski béke.
 1618 A cseh fölkelés.
 1619—1621 Bethlen első támadása.
 1622 Nikolsburgi béke.
 1623—1624 Bethlen második támadása.

- 1626—1629 A dán hadjárat.
 1626 Bethlen harmadik támadása.
 1628 Petition of rights.
 1629 Edictum restitutionis.
 1630—1632 Gusztáv Adolf hadjárata.
 1640 Rövid parlament. A hosszú parlament megnyílik.
 1645 Linzi béke.
 1648 Westfáliai béke.
 1649 I. Károlyt kivégzik (jan. 30.)
 1651 Act of nowigation.
 1654—1660 Svéd-lengyel háború.
 1658—1660. X. Károly dán hadjáratai.
 1660 Várad eleste.
 A Stuartok restaurálása.
 1664 A vasvári béke.
 1667—1668 A devolúciós háború.
 1671 A Wesselényi-összeesküvés tagjait kivégzik.
 1672—1678 XIV. Lajos hollandi hadjárata.
 1673 A magyar alkotmány elkobzása.
 Test act.
 1678 Thököly a bujdosók élére áll.
 1680—1684 A visszacsatoló kamarák működése.
 1683 Bécs ostroma.
 1686 Buda visszafoglalása.
 1687 Eperjesi vértörvényszék. Pozsonyi országgyűlés.
 1688 Dicsőséges forradalom.
 1699 Karlócai béke.
 1700—1713 A spanyol örökösödési háború.
 1700—1721 A nagy északi háború.
 1703 Rákóczi bejön az országba.
 1707 Ónodi országgyűlés.
 1711 Szatmári béke.
 1712—1715 Országgyűlés (állandó adó és hadsereg).
 1718 Pozsareváci béke.
 1722—1723 Országgyűlés (Pragmatica sanctio).
 1740—1742 Az első sziléziai háború.
 1740—1748 Az osztrák örökösödési háború.
 1744—1745 A második sziléziai háború.
 1756—1763 A hétéves háború.
 1781 II. József türelmi rendelete.
 1784 II. József nyelvrendelete.
 1785 II. József megrendszabályozza a megyét.

TARTALOM.

I. Az újkor világnézetének és életviszonyainak kifejlődése.

	Lap
1. Bevezetés	3
2. A hűbériség bukása	4
3. A pápaság és az egyház hatalmának hanyatlása	7
4. A humanizmus és a renaissance	9
5. Az egyéniség kifejlődése Itáliában (olvasmány)	13
6. A fölfedezések	14
7. A reformáció	19
8. Az életviszonyok átalakulása a 16. században	24
9. A Habsburgok nagy hatalmának kifejlődése	27
10. A török előnyomulása	32

II. Magyarország története a 14—16. században.

1. Károly Róbert uralkodása	37
2. Nagy Lajos uralkodása	39
3. Nagy Lajos utódai; Zsigmond	43
4. Hunyadi János kora	47
5. Mátyás uralma	51
6. Mátyás király belső kormányzása	54
7. A humanizmus Mátyás udvarában (olvasmány)	57
8. II. Ulászló uralkodása	60
9. II. Lajos és a mohácsi vész	63
10. Az ország két részre szakadása	65
11. A török hódítás	67
12. Az erdélyi fejedelemség megalakulása	70
13. A török hódoltság szervezete	72
14. Mozlím és keresztény érintkezése (olvasmány)	74
15. A reformáció terjedése Magyarországon	76

III. A vallásháborúk kora.

1. Az ellenreformáció	81
2. Spanyolország az ellenreformáció élén	83
3. A németalföldiek szabadságharca	86
4. Hugonotta-küzdelmek Franciaországban	89
5. Az angol és skót reformáció	91
6. A német Habsburgok országai a harmincéves háború előtt	95
7. A harmincéves háború	98
8. A harmincéves háború a svédek és a franciák beavatkozása után	101

IV. Magyarország a vallásháborúk korában.

1. A királyi terület alkotmányos sérelmei	106
2. Bocskay felkelése és a bécsi béke	108
3. Az 1608-i országgyűlés és II. Mátyás uralkodása	111
4. A harmincéves háború kora	113

V. Az európai nagyhatalmak szervezkedése.

	Lap
1. A Stuartok és az angol forradalom	119
2. A korlátlan királyi hatalom megerősödése Franciaországban	123
3. Richelieu (olvasmány)	126
4. I. Lipót és XIV. Lajos versengése	129
5. A spanyol örökösödési háború	133
6. VI. Károly és Poroszország hatalmának növekedése	135
7. Svédország és Oroszország fejlődése	139
8. A Habsburgok és Poroszország versengése	144

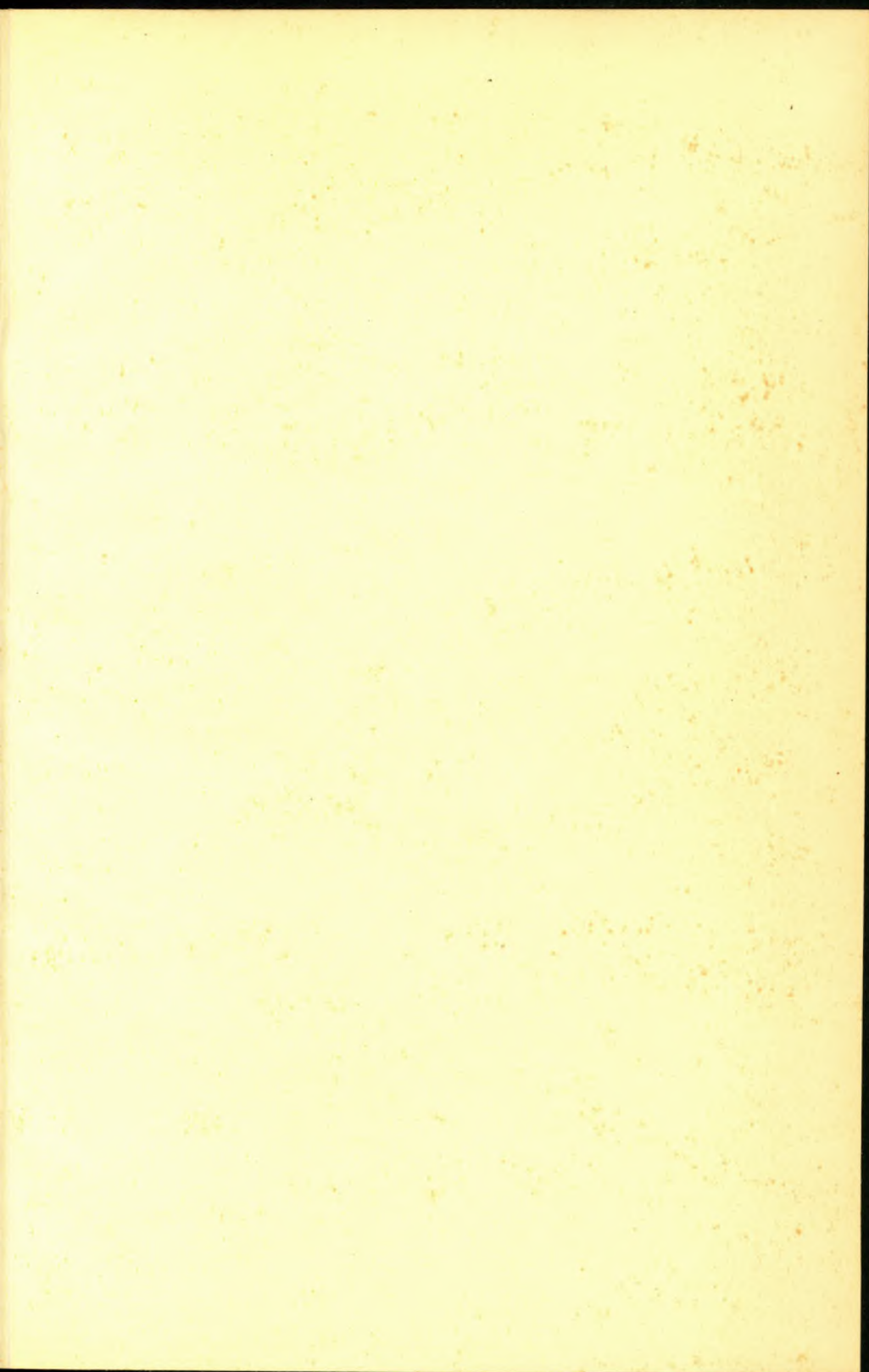
VI. Magyarország I. Lipót uralma alatt és a felszabadulás után.

1. I. Lipót uralma és Erdély bukása	152
2. A Wesselényi-féle mozgalom és az alkotmány elkobzása	154
3. Thököly és a fölszabadítás	158
4. A fölszabadítás következményei	160
5. Kollonics reformtervezete Magyarország új berendezésére (olvasmány)	164
6. Rákóczi Ferenc fölkelése	167
7. III. Károly kormányrendszere	171
8. Mária Terézia uralkodása	175
9. II. József központosító kormányrendszere	178

VII. A fölvilágosodás szelleme.

1. A fölvilágosult abszolutizmus	185
2. Udvari élet és művelődés a 18. században	188
3. A francia udvar élete (olvasmány)	190

1942 MÁJ. -1.

